

АКАДЕМИЯИ ИЛМҲОИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ЗАБОН ВА АДАБИЁТИ БА НОМИ
АБӮАБДУЛЛО РӮДАКӢ

УДК 809.155.0
Ю - 90
ББК 81.2 (2 тоҷик)
Ба ҳуқуқи дастнавис

Юсупова Сурайё Абдумачидовна

ТАҲҚИҚИ ЛУҒАВӢ-СЕМАНТИКӢ ВА СОҲТОРИИ ВОҲИДҲОИ
ЛУҒАВИИ МАРБУТ БА НАБОТОТ ДАР ШЕВАҲОИ ҶАНУБӢ ВА ҶАНУБИ
ШАРҚИИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Диссертатсия

барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои филологӣ
аз рӯйи ихтисоси 10.02.22 – Забонҳои халқҳои кишварҳои хориҷии
Аврупо, Осиё, Африқо сокинони бумии (аборигенҳо) Амрико ва
Австралия (забони тоҷикӣ)

Рохбари илмӣ: доктори илмҳои филологӣ,
узви вобастаи Академияи илмҳои
Ҷумҳурии Тоҷикистон,
С. Р. Раҳматуллозода

Душанбе – 2019

Мундариҷа

Муқаддима	5-14
Боби I. Таҳлили луғавӣ-семантикии воҳидҳои луғавии марбут ба наботот	
1.1. матолиби муқаддамотӣ.....	15
1.2. Номи анвои дарахтони мевадиханда	
1.2.1. Истилоҳоти умумии ин гурӯҳ.....	15
1.2.2. Номи анвои себ.....	22
1.2.3. Номи анвои нок.....	24
1.2.4. Номи анвои зардолу.....	25
1.2.5. Номи анвои олу.....	27
1.2.6. Номи анвои шафтолу.....	29
1.2.7. Номи анвои ангур.....	30
1.2.8. Номи анвои тут.....	35
1.2.9. Номи анвои чормағз.....	39
1.2.10. Истилоҳоти марбут ба дӯлона, санҷид, анор ва анҷир.....	42
1.3. Номи анвои дарахтони бемева	
2.3.1. Калимаву истилоҳоти умумӣ.....	43
2.3.2. Номи анвои бед.....	44
2.3.3. Номи анвои “сафедор” ва ҳамчӣнсаш “ар-ар (тирак)”	44
2.3.4. Номи анвои дигари дарахтони бемева.....	44
1.4. Номи анвои зироатҳои полезию ғалладона.	
1.4.1. Калимаву истилоҳоти умумии ин гурӯҳ.....	46
1.4.2. Номи анвои харбуза.....	47
1.4.3. Номи анвои тарбуз.....	50
1.4.4. Номи анвои каду.....	51
1.4.5. Номи анвои гандум.....	55
1.4.6. Номи анвои чав.....	56
1.4.7. Номи анвои арзан.....	57
1.4.8. Номи анвои лӯбиё.....	57
1.4.9. Номи анвои нахӯд.....	58

1.4.10. Номи анвои ҷуворимакка.....	58
1.4.11. Номи анвои пиёз.....	58
1.4.12. Номи анвои картошка ва лаблабу.....	59
1.5. Номи анвои алафу гиёҳ ва буттаҳо	
1.5.1. Калимаву истилоҳоти умумии ин гурӯҳ.....	60
1.5.2. Номи анвои гиёҳҳои гуногуни истеъмоли.....	64
1.5.3. Номи анвои пудина.....	66
1.5.4. Номи анвои замбӯруғ.....	66
1.5.5. Номи анвои ревоҷ.....	67
1.5.6. Номи анвои гиёҳҳои шифобахш.....	67
1.5.7. Номи анвои гиёҳҳои ғайриистеъмоли.....	70
1.5.8. Номи анвои гул.....	73
1.5.9. Номи анвои чорӯб.....	77
1.5.10. Номи анвои хор.....	78
Боби II. Роҳҳои ташаккули воҳидҳои луғавии марбут ба наботот	
2.1. Матолиби муқаддамоти.....	81
2.2. Нақши калимаҳои сода дар тақмили воҳидҳои луғавии марбут ба наботот.....	83
2.1.1. Воҳидҳои луғавие, ки номи умумии растаниҳоро ифода мекунанд.....	84
2.1.2. Воҳидҳои луғавии сода, ки номи растаниҳои ҳосилдеҳро ифода мекунанд.....	89
2.1.3. Воҳидҳои луғавии сода, ки номи растаниҳои бемеvaro ифода мекунанд.....	96
2.3. Нақши пасвандҳо дар ташаккули воҳидҳои луғавии марбут ба наботот.....	101
2.3.1. Пасванди –ак.....	101
2.3.2. Пасванди - <u>и</u> // - <u>г</u>	114
2.3.3. Пасванди –ча.....	117
2.3.4. Пасванди – <u>а</u>	119
2.3.5. Пасвандҳои - <u>ак</u> , - <u>ин</u> , - <u>ина</u> , - <u>зор</u>	120

2.4. Васлшавии калимаҳо омили ташаккули воҳидҳои луғавии марбут

ба наботот.....	122
2.4.1. Калимаҳои мураккаби пайваст.....	123
2.4.2. Калимаҳои мураккаби тобеъ.....	124
2.4.3. Калимаҳои мураккаби омехта.....	133

2.5. Нақши ибора - истилоҳот дар ташаккули воҳидҳои луғавии марбут

ба наботот	
2.5.1. Ибора-истилоҳоти ифодакунандаи анвои растаниҳои мевадиханда	138
2.5.2. Ибора-истилоҳоти ифодакунандаи анвои растаниҳои бемева.....	147
Хулоса.....	148-146
Рӯйхати адабиёт.....	147-150
Калимаҳои ихтисоршуда.....	151-168

Муқаддима

Гузориши масъала. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба масъалаи пешбурд ва ривочу равнақи забони тоҷикӣ ва шеваҳои он аҳамияти махсус медиҳанд ва дар Ҷашни истиқлолият 11 - уми сентябри соли 2003 баён намуда буданд, ки “мо бояд аз лаҳҷаҳо дурдонаҳо пайдо кунем ва дастраси умум гардонем”. Дар ҳақиқат, шеваҳои забони тоҷикӣ бо таърихи забони куҳанбунёди тоҷикӣ ҳампахлу буда, дар онҳо ганҷҳои забони зиёде маҳфуз аст, ки метавонанд, барои такмили забони адабии имрӯзаамон хизмат намоянд. Шеваҳои забонро метавон бунёд ва пойдевори асосии ҳар гуна забон номид. Барои рӯйи кор овардани ҳазинаи пурбори мардумии миллатамон ба онҳо таваҷҷуҳи хоса лозим мебошад. Ҷиҳати ҳалли ин масъала ҷамъовариҳои на танҳо калимаю истилоҳот, зарбулмасалу мақол, калимаҳои фразеологӣ, шеърҳои таронаҳои дар забони шевагии мо мавҷудбуда зарур аст, балки таҳқиқи ҳаматарафаи илмӣ онҳо ва тавсияи илмӣ донишмандон барои корбурди онҳо дар корҳои бузурги забони адабӣ дар давраи нави тараққиёти забонамон аҳамияти ғавқуллода муҳим касб менамояд. Ин амал, дар навбати аввал, барои аз нестшавии босуръати калимаю истилоҳоти бунёдии шеваҳои забони тоҷикӣ дар давраи ҷаҳонишавӣ хизмат намояд, дар мавриди дигар барои умри дубора бахшидани забони адабии меъёр ва пурраю мустаҳкам намудани истилоҳоти соҳавӣ мусоидат мекунад. Тадқиқотҳо барои бозкушоии асрору таҳаввулоти таркиби луғати лаҳҷаҳо хизмати арзанда хоҳанд кард.

Мубрамаи ва зарурати таҳқиқи мавзӯ. Баррасии лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ давраҳои гуногунро аз сар гузаронидааст. Агар ба марҳилаи аввали қовишҳои муҳаққиқони шеваҳои забонамон, ки дар нимаи дуҷуми асри XI ва ибтидои асри XX сураат гирифта буданд, назар афканем, мушоҳида кардан мумкин аст, ки он, асосан, ба навиштани мақолаҳои алоҳидаи экспедитсионӣ ва мушоҳидаҳои кӯтоҳи этнолингвистӣ мансубият доштанд. Дар марҳилаҳои баъдӣ муҳаққиқони зиёде кӯшиш кардаанд, ки доир ба шеваҳои забонамон тадқиқот анҷом дода,

онхоро табақабандӣ намоянд. Солҳои 50-уми асри гузашта муҳаққиқон ба масъалаи ҷамъоварӣ ва нашри сарвати луғавии лаҳҷаҳои тоҷикӣ асос гузошта, минбаъд ба корҳои илмӣ-тадқиқотии марбут ба фонетикаю грамматика марок зоҳир намудаанд. Солҳои баъдиро метавон давраи нисбатан пурмаҳсултари тараққиёти шевашиносии тоҷик номид, зеро дар ин марҳила ба масъалаҳои баррасии илмии лексика ва грамматикаи шеваҳои ҷудогона ва ба вучуд овардани луғатномаҳои лаҳҷавӣ асос гузошта шуд. Дар баробари ин, ба масъалаҳои алоҳидаи системаи лаҳҷаҳо таваҷҷуҳи донишмандон равона шуд, ки рисолаи доктории А.З. Розенфелд “Системаи феъл дар шеваи ҷануби шарқии забони тоҷикӣ” [Система глагола в юго-восточных говорах таджикского языка, 1966], рисолаи доктории Ғ.Ҷӯраев “Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ” [1991, дар шакли монография соли 2017] ва рисолаи номзодии С. Хоркашев «Калимасозии исм бо пасвандҳо» (дар асоси маводи шеваи ҷануби шарқии забони тоҷикӣ, 1996) намунаи тадқиқотҳои шевашиносӣ ба шумор меравад.

Хусусияти муҳими ин давраи тараққиёти шевашиносии тоҷик аз он иборат аст, ки шеваҳои забони тоҷикӣ тасниф шуда, ба ин масъалаи муҳим аз ҷониби профессор В. С. Расторгуева нуқта гузошта шуд. Мутобиқи таснифоти ин донишманди мондагор шевахоямон ба чор гурӯҳи асосӣ тақсим карда шуданд: шимолӣ, марказӣ (мобайнӣ), ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ [Расторгуева, 1964].

Ҳарчанд шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ дар асоси меъёрҳои фонетикӣ ва қисман феъл ба ду шева ҷудо карда шудаанд, аммо далелҳои илмӣ гувоҳи онанд, ки дар масъалаи муносибатҳои дохилисистемавӣ ин ду шева умумиятҳои зиёде доранд. Бо ин вачҳ, дар муқоиса баррасӣ кардани муносибатҳои шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ, ба самти нави тадқиқот замина гузошт, ки рисолаи доктории С. Раҳматуллозода (С. Хоркашев) “Баррасии луғавӣ-маъноии лексикаи предметӣ дар шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ” [Лексико-семантический и морфологический анализ предметной лексики в южных и юго-восточных говорах таджикского языка, 2015.] маҳз ба ҳамин масъала бахшида шудааст.

Баррасии қабатҳои гуногуни соҳавии лексикаи лаҳҷаҳо аз тарафи чанде аз донишмандон [Ҷӯраев, 1981; Набиева, 1980; Исмоилов, 1982; Бурҳонова, 1984; Мирзоев, 1998; Сулаймонов, 2005; Ўзбеков, 2007; Замонов, 2008; Сангинова 2012; Хоркашев, 2014; Бобомуродова, 2014; Гадоев, 2016; Абдуллоева, 2013; Саидов 2017; Шарифова, 2018; Маҳмудов, Луғат ва истилоҳоти кордсозӣ 2005; Мруватов, Назаре ба лексикаи кордсозӣ, 1980; Намунаи луғати ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ 2004; истилоҳоти ангурпарварӣ 2006; истилоҳоти марбут ба осӣб ва ҷувоз 2006; истилоҳоти таом 2008; истилоҳоти заргарӣ ва мисгарӣ] сурат гирифтааст. Онҳо ба масъалаҳои таҳқиқи лексикаи сару либос, ҷорводорӣ, кулолӣ, ороишӣ ва таҳқиқи мухтасари гурӯҳҳои мавзӯӣ даст задаанд, ки пешравии эҳсосшаванда дар самти баррасии лексикаи шеваҳо мебошанд.

Ба таҳқиқи диссертатсионии қабатҳои алоҳидаи лексикаи лаҳҷаҳо, ки ба ин масъала хеле кам тавачҷуҳ шудааст. Махсусан, калимаҳои истилоҳоти марбут ба растаниҳо дар асоси маводи шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ то имрӯз дар шакли диссертатсионӣ таҳқиқ нашудааст ва ҳалли ин масъалаи илмӣ мубрамии онро ба вучуд овардааст, ки мо кӯшиш ба харҷ додаем, то онро мавриди баррасӣ қарор диҳем.

Дарҷаи таҳқиқи мавзӯ. Масъалаи таҳқиқи лексикаи лаҳҷаҳо дар шевашиносии тоҷик гуфтан мумкин аст, ки рӯз то рӯз вусъат ёфта, мавриди баррасии олимони қарор гирифта истодааст. Дар ду маврид ба ин масъала рӯ оварда шудааст: 1. Китобҳои дарсӣ. 2. Мақола ва асарҳои тадқиқотӣ. Бо тавачҷуҳ ба ин ки таҳлили чанде аз ин осор дар бобҳои диссертатсия сурат гирифтааст, дар ин вақт мо ба қайдҳои мухтасар таваққуф мекунем.

Дар китобҳои дарсӣ ва воситаҳои таълимӣ [Эшнӣёзов, 1977; Ҳомидов, 2006] зимни ташреҳи мавзӯҳои марбут ба лексикаи шеваҳои забони тоҷикӣ ба масъалаи калимаҳои соҳавӣ низ дахл карда, ба таври мухтасар оид ба баъзе калимаҳои марбут ба наботот маълумот дода мешавад, ки ин ҳолат барои нишон додани умумият ва тафовутҳои луғавии таркиби луғати лаҳҷаҳо зарур будааст.

Асару мақолаҳои илмӣ-тадқиқотии донишмандон дар соҳаи шевашиносӣ хеле зиёд буда, дар аксарияти онҳо ба масъалаи луғати лаҳҷаҳо ва таҳлили таркиби луғавӣ даст задаанд. Дар тадқиқотҳои лаҳҷашиносон [Расторгуева, 1964; Раҳматуллоев, 1970; Розенфелд, 1971; Мруватов, 1974; Ҷӯраев, 1975, 1981; Маҳмудов, 1978; Саидова, 1965; Мақсудов, 1977; Кабиров, 1995; Ҳалимова, 2002; Истамова, 1988; Осимова, 2004; Гадоев, 2012; Хоркашев, 2014; Сангинова, 2012; Раҳматуллозода, 2016, Саидов, 2017 ва ғайра], ба масъалаи лексика бахши алоҳида ҷудо карда шуда, перомуни тафовутҳои лексикаи лаҳҷаҳо, баррасии лексикаи умумихалқӣ ва хоси лаҳҷа аҳамияти махсус дода мешавад.

Дар бобати фарогирии калимаҳои марбут ба қабатҳои луғавии лаҳҷаҳо бахши лексикаи панҷчилдаи «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ» [ШҶЗТ, 1981], ки ба қалами Ғ. Ҷӯраев тааллуқ дорад, бо ду ҷиҳат фарқ мекунад: 1) бо истифодаи ҳаҷми зиёди маводи таҳқиқ; 2) аз рӯйи ба назар гирифтани тасвири яклухти шаклу маъно. Дар ин монография зимни баррасӣ ба масъалаи таҳқиқи гурӯҳҳои мавзӯӣ аҳамият дода, бори аввал дар шевашиносии тоҷик ҷиҳати ташреҳи қабатҳои луғавии соҳавии марбут ба асбоби рӯзгор, номи ҳӯрокворӣ, либос, асбоби зебу зинати занон, номи ҳайвонот, паранда, хазанда, ҳашарот, олотӣ меҳнат, номи дарахтон, зироат, истилоҳоти ҳешовандӣ иқдом карда мешавад.

Муҳаққиқи мазкур соли 1992 диссертатсияи докториашро дар мавзӯи “Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ” дифоъ карда, онро чун монография соли 2017 ба ҷоп расонд. Ин асар ба самти пажӯҳишҳои системавӣ замина гузошта, дар шевашиносии тоҷик дар асоси маводи шеваи ҷанубӣ таркиби луғати лаҳҷаро ҳамчун система таҳлил намуд. Ин монография ҳамчун сарчашмаи назариявӣ аҳамияти бузурги илмӣ дорад.

Ба масъалаи баррасии қабатҳои луғавии шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ муҳаққиқ С. Раҳматуллозода низ машғул шуда, дар китобаш “Баррасии лингвистии таркиби луғати лаҳҷа” [Хоркашев, 2014], ки ин асар сирф баррасии мавзӯӣ-тематикӣ мебошад, доир ба воҳидҳои луғавии марбут ба ҳешутаборӣ, ҷашни тӯӣ арӯсӣ, калимаҳои марбут ба ҳавлию хонасозӣ, номи

анвои хӯрок ва масолеҳи хӯрокворӣ, зарфҳои хӯрокворию пухтупаз, истилоҳоти марбут ба узвҳои бадан, номи ҳайвонот, парандаҳо, ҳашароту ҳазандаҳо тадқиқот анҷом додааст, ки аҳамияти калони илмӣ дорад.

Муҳаққиқ Н.Гадоев ба баррасии лаҳҷаи Тағнов, ки ба шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ марбут аст, машғул шуда, бо номи “Лексикаи лаҳҷаи Тағнов” асар эҷод намуда, перомуни масъалаҳои гуногуни лексикии лаҳҷаи мазкур дахл карда, доир ба гурӯҳҳои мазӯии зиёде маълумот додааст, ки дар байни онҳо калимаҳои марбут ба боғдорӣ ва гиёҳҳо низ ба таври мухтасар нишон дода мешаванд [Гадоев, 2012, 82-91].

Ба таҳқиқи лексикаи лаҳҷаи Конибодом муҳаққиқ Р. И. Сангинова даст зада, дар баҳши таҳлили гурӯҳҳои мавзӯии таркиби луғавии лаҳҷаи мазкур перомуни калимаҳои марбут ба хонаю ҳавлӣ, хӯрокворӣ, кулолӣ, оҳангарӣ, дузандагӣ, бозиҳои кӯдакона, номи ҷашну маросимҳо тадқиқот анҷом додааст [Сангинова, 2012, 8-12].

Таҳқиқари дигар Ҷ.З. Саидов доир ба лексикаи лаҳҷаи Мӯминобод тадқиқот бурда, боби дуҷуми корашро ба таҳлили мавзӯии-тематикӣ баҳшида, соҳаҳои ғаладона, обҷакорӣ, боғдорӣ, чорводорӣ, парандапарварӣ, хӯрокворӣ, хешутабориро баррасӣ кардааст, ки саҳми муҳимест.

Яке аз самтҳои асосии кори шевашиносон тадвини луғатномаҳои лаҳҷавист, ки дар онҳо калимаю истилоҳоти зиёде гирд оварда мешаванд. Ин самти фаъолияти шевашиносон аз ҷилди панҷуми “Очеркҳо доир ба деалектологияи тоҷик” [Очерки по таджикской диалектологии]-и В. С. Расторгуева [Расторгуева, 1963], ки дар он маводи чор ҷилди «Очеркҳо»-и ин муаллиф гирд омадаанд, оғоз ёфта, бо луғати шеваи ҷануби шарқӣ [Розенфелд, 1982], луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро [Маҳмудов, Бердиев, 1989], “Луғати шеваҳои забони тоҷикӣ [Маҳмудов, Ҷӯраев, 1997], “Фарҳанги ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ” [Маҳмудов, Ҷӯраев ва Бердиев, 2014] давом кард. Дар ин луғатномаҳо маводи зиёди лаҳҷавӣ гирд омадааст, ки дар таҳқиқи масъалаҳои гуногуни шевашиносӣ хизмат карда метавонанд.

Аз таҳлили мухтасари осори ба баҳши лексика баҳшидаи шевашиносон маълум мегардад, ки перомуни масъалаҳои лексикаи марбут ба наботот кори алоҳидаи илмӣ диссертатсионӣ ба вучуд наомадааст. Аз ин рӯ, ба хулосае омадан мумкин аст, ки бо истифода аз захираи луғавии шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ забони тоҷикӣ таҳқиқи калимаю истилоҳоти марбут ба наботот аз манфиат холӣ нест.

Ҳадаф ва вазифаҳои тадқиқот. Ҳадафи асосии тадқиқот, таҳқиқи яке аз қабатҳои асосии таркиби луғавии шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ забони тоҷикӣ - калимаҳои марбут ба наботот мебошад, ки барои нишон додани ташаккул ва тақмили захираи луғавии шеваҳои мазкур мусоидат мекунад.

Барои расидан ба ин ҳадаф ҳалли вазифаҳои зерин пеш меоянд:

1. Омӯзиш ва таҳқиқи масоили назариявии марбут ба таркиби луғавию шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ;
2. Ҷамъоварӣ, таснифот ва гурӯҳбандии калима ва истилоҳоти гурӯҳҳои мавзӯии таркиби луғавии шеваҳои мазкур;
3. Баррасии илмӣ номи анвои дарахтони мевадиханда;
4. Муайян намудани ҷойгоҳи калима ва истилоҳоти марбут ба дарахтони бемева дар ташаккули таркиби луғавии шеваҳои таҳқиқшаванда;
5. Баррасии воҳидҳои луғавии марбут ба номи анвои зироатҳои полезию ғалладонадар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ;
6. Нишон додани мавқеи калима ва истилоҳоти марбут ба номи анвои алафу гиёҳ ва буттаҳо;
7. Таҳқиқи роҳҳои ташаккули воҳидҳои луғавии марбут ба наботот:

а) Муайян кардани нақши калимаҳои сода дар тақмили воҳидҳои луғавии марбут ба наботот;

б) Муайянсозии нақши пасвандҳо дар ташаккули калимаҳои марбут ба наботот;

в) Нишон додани хусусиятҳои сермахсулӣ, серистеъмоли ва фаъолии пасвандҳои қолибҳои калимасоз;

г) таҳқиқи калимаю истилоҳоти типпи мураккаби пайваст;

- ғ) таҳқиқи калимаю истилоҳоти типпи мураккаби тобеъ;
- д) таҳқиқи калимаю истилоҳоти типпи мураккаби пасванддор;
- е) баррасии усули омехтаи калимасозӣ:

8. Муайян сохтани ҷойгоҳи ибора - истилоҳот дар ташаккули воҳидҳои луғавии марбут ба наботот;

- а) нишон додани нақши ибора-истилоҳоти ифодакунандаи анвои растаниҳои мевадиханда;
- б) Муайян сохтани ҷойгоҳи ибора-истилоҳоти ифодакунандаи анвои растаниҳои бемева.

Навгониҳои диссертатсия. Навгонии қор аз он иборат аст, ки то имрӯз роҷеъ ба хусусиятҳои луғавию семантикӣ ва грамматикӣ воҳидҳои луғавии марбут ба наботот дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ диссертатсияи алоҳидаи илмӣ ба вучуд наомадааст. Дар диссертатсия бори аввал ба таври мукамал маводи марбут ба наботот дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ ҷамъоварӣ, табақабандӣ ва таҳқиқи илмӣ шуда, нақши воҳидҳои луғавии мансуб ба растаниҳои мевадор, бемева ва гулу гиёҳҳо баррасӣ гардида, ҷойгоҳи калимаҳои сода, сохта, мураккаб ва калима-ибораҳо дар ташаккули лексемаҳои соҳаи растанипарварӣ муайян гардидааст.

Аҳамияти назариявии тадқиқот. Омӯзиш ва таҳқиқи хусусиятҳои луғавию семантикӣ гурӯҳҳои мавзӯӣ ва сохтори калима ва истилоҳоти соҳавӣ дар муайян сохтани роҳи таърихӣ лаҳҷаҳо ва таракқиёти мунтазами забон ва шеваҳо мусоидат мекунад. Ҷамъоварӣ ва таҳқиқи воҳидҳои луғавии мансуб ба растаниҳо барои пурра кардани истилоҳоти соҳавии забони меёр ва нишон додани нирӯмандии манбаъҳое, ки забони меёр аз онҳо нерӯ мегирад, омили муҳим мебошад. Азбаски воҳидҳои луғавии ин соҳа асосан тоҷикӣ мебошанд, истифодаи онҳо дар забони меёр барои иваз кардани баъзе калимаҳои иқтибосӣ муҳим арзёбӣ мешавад. Таҳқиқи танҳо як гурӯҳи мавзӯӣ ҷиҳати пурратар омӯختани соҳа мусоидат карда, барои нишон додани хусусиятҳои хоси калимаҳои сода ва дар заминаи онҳо ташаккули воҳидҳои луғавии мансуб ба растаниҳо тавассути унсурҳои гуногуни калимасоз, сермахсулию каммахсулии

қолибҳои мавҷуда, омори лексемаҳои бо ин қолибҳо ба вучуд омада, аҳамияти назариявии тадқиқотро муайян менамояд.

Аҳамияти амалии тадқиқот. Аҳамияти амалии диссертатсия аз он иборат аст, ки натиҷаҳои он метавонанд, барои тадвини луғати соҳавии марбут ба наботот истифода шаванд. Диссертатсия ва мақолаҳои ҷопшуда барои дарсҳои амалию назариявии фанҳои лексикаи забони адабӣ, шевашиносӣ ва масоили марбут ба калимасозӣ дорои аҳамият мебошанд. Ҳамчунин, хулосаҳои илмии диссертатсия барои таҳияи барномаҳои таълимии шевашиносӣ, назарияи калимасозӣ, китобҳои дарсии марбут ба фанни шевашиносӣ ва масоили калимасозии шеваҳо истифода шаванд.

Роҳи усулҳои таҳқиқ. Барои иҷрои кори таҳқиқотӣ аз усулҳои муқоисавӣ-таҳлилӣ, шарҳи тафсир, усули лексикӣ-семантикию сохторӣ, усули баррасии омории воҳидҳои луғавӣ ва мушоҳида истифода шудааст. Ҷиҳати нишон додани ҳолати имрӯзаи ташаккули калимаю истилоҳоти марбут ба наботот истифодаи усули синхрониро лозим донистем.

Асосҳои назариявӣ методологии тадқиқот. Ба ҳайси асосҳои назариявӣ методологии тадқиқот осори муҳаққиқони ватанию хориҷӣ хизмат намудаанд, ки қисме аз онҳоро метавон номбар кард: М.С. Андреев, В.П. Григорев, Д.И. Эделман, Е.С.Кубрякова, И.И. Зарубин, В.А. Лившиц, В.С. Расторгуева, М.Д.Степанова, И.М. Оранский, Л. С. Пейсиков, А.З. Розенфелд, Ю.А. Рубинчик, Т.Д. Чхеидзе, Н. Маъсумӣ, Р.Ғаффоров, Ғ.Ҷӯраев, Ф.Зикриёев, Б.Камоллидинов, М.Н. Қосимова, Ҳ.Мачидов, Р.Л. Неменова, Ш. Рустамов, Д. Хоҷаев, Д. Саймиддинов, Ф.Р. Амонова, С.Назарзода, О.Маҳмадҷонов, М.Султонов, О.Қосимов, С.Раҳматуллозода, А. Нозимов, П.Нуров, Ф.Шарифова, З.Мухторов, М.Саломов, Д.Ҳомидов, С.Мирзоев ва дигарон саҳми худро гузоштанд.

Мазмунӣ асосии диссертатсия, ки барои дифоъ пешниҳод мешаванд.

1. Барои тадқиқи ташаккули таркиби луғавии мансуб ба наботот баррасии масоили назариявии соҳаи мазкур мусоидат менамоянд.

2. Воҳидҳои луғавии марбут ба наботот дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ, асосан, аз ҳисоби калимаҳои содаи тоҷикӣ ташаккул ёфта, онҳо барои ба вучуд омадани вожаҳои сохта, мураккаб ва ибора-истилоҳоти соҳаи мазкур мусоидат мекунанд.

3. Таҳқиқи хусусиятҳои луғавӣ-семантикии вожаҳои марбут ба наботот бо роҳи баррасии илмии номи анвои дарахтони мевадиханда, номи анвои дарахтони бемева ва номи анвои зироатҳои полезию ғалладона муяссар мегардад.

4. Баррасии вожаҳои марбут ба анвои дарахтони мевадиханда дар заминаи нишон додани хусусияти луғавии номи анвои себ, нок, зардолу, олу, шафтолу, ангур, тут, чормағз, дӯлона, санҷид, анор ва анҷир имконпазир мебошад.

5. Таҳқиқи хусусиятҳои луғавии номи анвои дарахтони бемева аз тариқи таҳлили номи анвои бед, сафедор ва ҳамчинсаш тирак ва ғайра сураат мегирад.

6. Нишон додани ташаккули номи анвои зироатҳои полезию ғалладона баррасии номи анвои харбуза, тарбуз, каду, гандум, ҷав, арзан, лӯбиё, нахӯд, ҷуворимакка, пиёз, картошка ва лаблабуро талаб менамояд.

7. Таркиби луғавии шеваҳои мавриди назар бо калимаҳои истилоҳоти анвои алафу гиёҳ ва буттаҳо ғанӣ буда, барои бозкушоии онҳо таҳлили номи анвои гиёҳони гуногуни истеъмолий, номи анвои пудина, замбурӯғ чукрӣ гиёҳони шифобахш, гиёҳони ғайриистеъмолий, гул, ҷорӯб ва хор мусоидат менамояд.

8. Баррасии роҳҳои ташаккули калимаҳои истилоҳоти соҳаи наботот ва нишон додани роҳи восита ва қолибҳои калимасозии онҳо дар диссертатсия ба таври фароҳу доманадор баррасӣ мегарданд.

Мавод ва манбаи таҳқиқ. Маводи таҳқиқ доир ба шеваи ҷанубӣ, асосан, дар асоси “Фарҳанги ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ” (Душанбе, 2012, 946), ки бо заҳмати муҳаққиқони шевашинос М.Маҳмудов, Ғ.Ҷӯраев ва Б.Бердиев таҳия ва ҷоп шудааст, танзим гардидааст. Доир ба шеваи ҷануби шарқӣ аз маводи “Луғати лаҳҷавии тоҷикӣ-русӣ/ Ҷанубӣ-шарқии Тоҷикистон” [Таджикско-русский диалектный словарь / Юго-Восточный Таджикистан], ки ба қалами

[А.З.Розенфелд 1982, 240] мансуб аст, истифода шудааст. Ҳамчунин, С.Раҳматуллозода маводи дар ихтиёр доштаашонро, ба мо пешниҳод карданд. Ғайр аз ин, зимни сафарҳо ба минтақаҳои гуногуни шеваҳои мавриди назар маводи муайяне барои кор танзим шуд, ки онро ҳам истифода кардем.

Муҳокимаи диссертатсия (апробатсияи кор). Диссертатсия дар сексияи забоншиносии Институти забон ва адабиёти ба номи Абӯабдулло Рӯдакии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (протоколи № 2 аз 05.13. 2019) муҳокима ва барои ҷимоя пешниҳод шудааст.

Аз рӯйи мавзӯ 7 мақолаи илмӣ, ки 4-тои он дар маҷаллаҳои тақризшавандаи КОА Вазорати маориф ва илми ҶР ва КОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таъб расидааст. Бахшҳои алоҳидаи диссертатсия дар семинар ва конференсияҳои ҷумҳуриявии шӯбаи шевашиносии Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АИ Тоҷикистон (2016, 2017, 2018), ДДОТ ба номи С. Айнӣ (2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019) муҳокима шудаанд.

Сохтори диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, ду боб, хулоса, рӯйхати ихтисораҳо ва феҳристи адабиёт иборат аст.

БОБИ 1

ТАҲҚИҚИ ЛУҒАВӢ-СЕМАНТИКИИ ВОҲИДҲОИ ЛУҒАВИИ
МАРБУТ БА НАБОТОТ

1.1. Матолиби муқаддамотӣ. Истилоҳоте, ки барои баёни анвои растаниҳо дар шаклҳои сода, сохта, мураккаб ва ибора-истилоҳот ба вучуд омадаанд дар ташаккули фонди асосии луғавӣ ва дар ин замина таркиби луғавии шеваҳо нақши муҳим доранд. Растаниҳо як ҷузъи асосии табиат буда, бо ҳаёти мардумон алоқаи ногусастанӣ пайдо кардаанд. Ба ҳаёти растаниҳо тамоми анвои дарахтон, гулу буттаҳо, гиёҳон дохиланд. Халқ онҳоро барои масоили гуногуни рӯзгорашон: хӯрок, сохтмон, табобат, киштукор, сохтани асбоби рӯзгор, олоти меҳнат ва дар номгузориҳои деҳаю гузарҳо, чарогоҳу маконҳои хурди дамгирию истироҳатгоҳҳо ва ғайра истифода мебаранд. Мардум растаниҳоро аз рӯйи аломату хусусият, монандию манфиатрасонӣ ва мисли ин, дар қолибҳои гуногуни калимасозии забон сохтаанд, ки ҷиҳати ғановати луғати шева мусоидат кардаанд.

Номи растаниҳоро дар маҷмӯъ ба чор гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст:

1. Номи анвои дарахтони мевадиханда;
2. Номи анвои дарахтони бемева;
3. Номи анвои зироатҳои полезию ғалла;
4. Номи анвои алафу гиёҳ ва буттаҳо.

Муаллифон «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ» дарахтонро ба ду гурӯҳ: мевадор ва бемева [Ҷӯраев, 1980, 182] табақабандӣ кардаанд, ки бешубҳа мантиқӣ аст, мо низ аз ин усул истифода кардаем.

1.2. Номи анвои дарахтони мевадиханда

1.2.1. Истилоҳоти умумии ин гурӯҳ. Дар сохтани анвои дарахтони мевадиханда калимаҳои содаи ҳамин гурӯҳ нақши асосӣ доранд. Маҳз ба воситаи вожаҳои сода аксарияти истилоҳот баён мешаванд, ки характери умумихалқӣ доранд. Ҳар дарахт номи муайян дошта бошад ҳам, калимаҳое мавҷуданд, ки барои ҳамаи дарахтон умумианд. Ин калимаҳо ба тарзи шинондан, парвариши ниҳол, сабзидан, беморӣ, пухтан, ҳосил бастанӣ дарахтон

марбут аст. Маълум аст, ки дарахтон аз дона ё қаламчаҳояшон ба вучуд меоянд. Ин аст, ки онҳо навда, шоҳу барг ва меваю дона доранд. Барои ифодаи онҳо калимаҳои зиёд истифода мешавад. Дарахтони зардолу, шафтолу, себ, нок ва ҳоказо дар дохили меваҳояшон дона доранд, ки дар шакли **дунак//дун//дуна**¹ истифода мешавад. Бо ин вожа на танҳо донаи дарахтони номбурда, балки калимаҳо ва ибораҳои гуногун сохта шудааст, ки ба анвои растаниҳои гуногун далолат мекунад: **ғаладуна** (Вк.); **ангури бедуна // анъри бедуна** (Қ.); **дунай харбуза** (Шк.); **дунай зардолу** (Шк.); **дунай каду** (Вк.); **дунай тарбъз** (Шк.); **дунай дъмағз** (Қ.); **дунай бодъм** (Қ.) ва ғайраҳо. Ин калима ба ҳайси нумератив (сар, бех) истифода шуда, дар сохтани вожаҳои дигар соҳаҳои зиндагии мардум (донабирйон // дунабърйун, дунашурак, йак дуна ҳазор дуна ва ғ.) фаъол аст.

Дар баробари аз донаҳои дарахтон ниҳол гирифтани роҳи дигар низ ҳаст. Дарахтоне, ҳастанд, ки бо нияти ниҳол кардан навдаи онҳоро бурида барои реша гирифтани як нӯги онро ба замин гӯр мекунад. Барои баёни ин мафҳум бо истифода аз монандии ашё дар қолаби исму пасванди **-ча** калимаи **қаламча** (Қх., Қ., Шк.) сохтанд, ки ба қалам шабоҳат дорад ва ин на танҳо дар шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ, балки аҳамияти умумихалқӣ дорад. Аз «**дона//дуна**», «**қаламча**»-ҳо ва аз ҳамаи растаниҳо дар фасли баҳор муғча медамад, ки дар ин гӯйиш дар шаклҳои гуногун маъруфият дорад. Онро ҳомилони шева бо чанд вожа баён мекунад: **ғъмча** (Шк., Қх.) // **ғънча** (Вк., Шк., Қ.); **пундък//пъндък** (Вк., Қ., Чк.) гунча, муғча, шукуфа: **дърахто ғънча карда бъдан** (Лб.); дар и вахт тутои **Йолъ Порвор** нав **пъндък** каа **бъдан** (Ёл). Бо истифода аз калимаи сохтани **пъндък** вожаи **пундъкпайванд // пъндъкпайванд** (Чк., Шк., Вк., Қ.) муғчапайванд ба вучуд омадааст. Ҳамчунин, барои ифодаи ин маънӣ вожаҳои **найчапайванд//найчапайван** низ ба кор мераванд ва меваи дарахти пайвандшударо бо вожаи сохтани **пайвандӣ** (Қх.) баён менамоянд, ки дар қолаби исму пасванди **-ӣ** сохта шудааст. Ба фикри мо, асоси калимаи **ғъмча // ғънча //хъмча // хъмчък**: решаи **хъм // хум** (хом) буда, бо пасванди **-ак/ък** илҳоқ гардида, чандин маъноҳоро далолат мекунад, ки онҳоро омоним гуфтан мумкин аст: **хомак//хумақ** дар гурӯҳи

¹ Дар форсии миёна шакли “донаг” ёд мешавад. Ниг.: Саймиддинов, 2001, 98.

лахчаҳои каротегинӣ, вахиёй-каротегинӣ ва шимолии Кӯлоб ба маънои «чорук, навъи пойафзол» дар деҳаи Обигарм бо семантикаи «кӯдаки пеш аз мӯҳлат таваллудшуда» ва ба маънои «харбузаи хом» дар лаҳчаҳои гурӯҳи каротегинӣ роиҷ аст. Ҳамчунин, бо вожаҳои гуногун, пасванди **-а** ва миёнванди **-о**-ҳамнишин шуда, калимаҳои зиёде сохтааст, ки дар ғанӣ гардонидани лексикаи шева мусоидат кардаанд: **хомқаймоқ** (Қ.); **хомқалам** (Чқ., Қ.)//**хомток** (Қ.); **хомов** (Роғ) // **хомова** (Роғ оби беҳаракат; **хомохом** (Вқ., Шқ., Роғ) // **хумохум** (Шқ., Қ.) **хомохом**, нопухта **хомпаз** (Қ.); **хомпийоз**// **хумпийоз** (Вқ.) навъи таом; **хомток** (Чқ.) ва ғайраҳо. Калимаи **хъмча** (Вқ., Қ.) аз калимаи «хом» ва пасванди **-ча** сохта шуда, дар баробари «навдаи тари бутта ё дарахт»-ро ифода кардан ба маънии **халачӯб** омада, бо ибораҳо ҳам истилоҳ сохтааст: **хъмӣ говруна** (Қ.) говруна; **хъмчайи говҳайкун** (Вқ., Қ.).

Аммо калимаи **пундък**// **пъндък**, ки муродифи вожаи **ғъмча**//**гънча** (ба маънии ғунча) мебошад, дар санскрит [سيد محمد. تهران، 1384. ص. 663] ба шакли «pindi» омада, «навъи дарахт» маънидод шудааст, ки решаи таърихӣ доштани калимаи мазкур гувоҳӣ медиҳанд.

Яке аз калимаҳое, ки барои растаниҳои ин гурӯҳ хусусияти умумӣ дорад, вожаи мураккаби тобеъ **дъснийол** // **дъснийол**, **дъснихол** мебошад ва дарахтеро, ки кас бо дасти худ шинонда парвариш мекунад, номбар мекунад. Муҳаққиқ Ғ.Ҷӯраев доир ба ин масъала чунин баён менамоянд, ки «пеш аз ҳама чунин факт ба назар мерасад, ки дар шеваи ҷанубӣ чанде воҳидҳои луғавӣ мустаъмал аст, ки сарфи назар аз навъҳои гуногуни дарахтони мевадор ба ҳамаи онҳо дахл дорад. Чунончи: **дъстнийол** - **дастнихол** дарахте, ки бо даст шинонда парвариш шудааст; **дарахтони боғчаи назди ҳавлӣ**» [Ҷӯраев, 1980, 182]. Дар забони форсии миёна айнан калимаи асосии ин воҳиди луғавӣ **nihāl** «нихол» [Саймиддинов, 2001, 97] истифода мешудааст.

Маълум аст, ки дарахтон баъд аз муғча кардан барг ва шоху навда мекунанд. Ин аст, ки дар шева ҷиҳати ифодаи анвои барг, ки барои ҳамаи растаниҳо муштарак мебошанд, калимаҳои навъи мураккаби тобеъ, дар қолаби калимаҳои мураккаби ғайриизофии **майдабарг** (Шқ.); **парамбарг** (Қ.), **пахрамбарг**

(Қ.) пахнбарг ва **тахбарг** (Қ.) баргҳои поёнии ниҳол ва растанӣ ба вучуд омадааст, ки ин калимаҳо дар асоси хусусиятҳои зоҳирии онҳо (ҳаҷму андоза) сохта шудаанд. Вожаҳои ифодакунандаи шоху навда калимаҳои **шоха** (Шк.); **кындок** (Чк.) дар кындоки тути акай Чабор йаг гъндишк-а задан-ъш, чалакӣ шид (Ёл.); **саршох** (Қ.) нӯки навда: ҳамуноӣе, ки саршох-да-й мефъруша (Ҳак.); **навча** (Шк.): шарт ҳами, ки ток-а навча-ш-а назани, лъғат мекъна (Мӯм.) мебошанд. Дар байни инҳо калимаи **кындок** ба шарҳ ниёз дорад. Дар шева калимаи **кында//кунда** қисм-қисм буридаи дарахт мавҷуд аст, ки зимни ба ин асос ҳамроҳ шудани пасванди **-ок** ҳамсадои «а» ҳазф шуда, калимаи **кындок** ба вучуд омада, маънии «кундача ё навда»-ро гирифтааст. Калимаи **кында** бо дигар калимаҳо ҳамроҳ шуда, истилоҳи дигар сохтааст, ки дар шакли калимаҳои мураккаб ва ибораҳо, маъноҳои гуногун доранд: **кындаарча** дар лаҳчаҳои гурӯҳи қаротегинӣ; **кындабед** дар гурӯҳи лаҳчаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ. Ибора истилоҳоти **кындайи зъвун** «қисми ақби забон»; **кындайи чъвоз** «кундаи чувоз»; **кындайи чироғ** «пояи чароғ; қисми поёнии чароғ» дар лаҳчаҳои гурӯҳи қаротегинӣ; **кындайи чарх** «кундае, ки ба он чархи осӣёб пайваст карда мешаванд» дар лаҳчаҳои шимолии Кӯлоб ва **кындайи сина** «кафаси сина» барои шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ муштарак мебошанд. Яке аз вожаҳои сермаъно кында мебошад. Ба маънои маҷозӣ калимаи **кында** маънии «авлод»-ро ифода мекунад, ки аз рӯйи ин маънӣ ба вожаи **мында** мувофиқат мекунад. Вожаи **мында** ҳам ҳамон **кында** аст, ки дар баъзе аз маҳалҳо (Қ., Шк.) бо тағйири савтӣ талаффуз мешавад ва маънии «каллак, дарахти шоххояш буридашуда»-ро далолат мекунад: Ҳамийоле йа дърахти мындайи тут доръм (Ял.). Бо асоси **мында** дар шеваи ҷануби шарқӣ калимаи **мында**ла «кӯтоҳқад» [Розенфелд, 1982, 130] сохта шудааст, ки муродифи вожаи **фъндык** дар ин шева мебошад. Калимаи **кында** дар забони форсӣ низ истифода мешавад, ки ба панҷ маънӣ дар «فرهنگ روز سخن» шарҳ ёфтааст ва ду маъниаш бо шеваҳои мавриди таҳқиқ мувофиқат мекунад: «**кунда** 1.танаи дарахт, ки реша дар хок дорад ва болотанаву шоху барги он қатъ шудааст; 2.қитъаи чӯбе, ки қассобон гӯштро рӯйи он тика-тика мекунанд (انوری, 1383, 979).

Чихати ифодаи маънии «ҳар гуна меваи хому нимпаз», ки барои растаниҳо умумӣ аст, дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ калимаҳои сода, сохта (бо пасвандҳои **-ак// -ък**) ва мураккаби тобеъ мустаъмал аст: **ғура** (Қ.); **ғурък** // **ғърък** (Ғк., Вк.); **кърък** (Шк., Вк., Ҷк., Ғк.); **чъшмак** // **чъшмык** (Ҷк.); **кълела/калела** (Қ., Шк.); **бачахърак** (Вк.) истифода мешаванд: авал кълела-ра дъкафон менем-у мағз-ш-а гирифта мековем, мехърем (Ҳак.). Чихати баёни маҳз “ғӯраи себ” дар шеваи ҷанубӣ калимаи мураккаби **севғура** (Вк.), **севғула** (Қ.) ғӯраи себ низ роиҷ аст. Дар робита ба интишори вожаи “ғура” профессор Ғ.Ҷӯраев ибдоли ҳуруф карда, меғӯянд, ки “дар гурӯҳи лаҳчаҳои Ленинобод зардолуи нопухтаро “ғӯра” меғӯянд. Дар нисбати меваҳои дигар бошад, ин калимаро кор намефармоянд. Вале воҳиди луғавии “гур”, ки бо “ғӯра” муносибати шаклӣ дорад, бо мафҳуми умуман хом, нопухта алоқаманд мебошад” [Ҷӯраев, 1980, 183]. Муҳаққиқ Р.Сангинова ақида доранд, ки “дар баҳши боғдорӣ ва коркарди анвои мева дар лаҳҷаи Конибодом унсурҳое ба кор мераванд, ки аз тангной интишори ин лаҳча ё дигар лаҳчаҳои ҳамгурӯҳ берун баромада наметавонанд. Барои ин мегирем истилоҳоти “ғӯра, навниҳол, чигда, олмурӯт, ношпотӣ, хазонак”. Лексемаи **ғӯра** дар маънии “меваи хому нопухта” истифода мешавад. Дар ҳамин ифода дар лаҳҷаи ҷанубӣ вожаи “ғурик//ғурък” роиҷ аст. Воқеан, муодилҳои **ғӯра** ва **ғурик** (ғурък) аз нигоҳи баромад аз як асосанд. Тафовут танҳо дар тобиши услубиву маъноии шакли **ғӯра** ба мушоҳида мерасад, ки он дар лаҳҷаи Конибодом дар нисбати зардолуи хому норасид корбаст мешаваду бас. Дар шеваи ҷанубӣ муродифи дигари вожаи **ғӯра** истилоҳи **кърък** аст. Лекин **кърък** на танҳо нисбат ба зардолуи хом, балки дар мафҳум умуман меваи норасида ва хому нопухта истеъмол меёбад. Аз ин рӯ, маънии ин нисбатан васеътар аст” [Сангинова, 2005, 99]. Ба ин ақида, ки истилоҳоти **ғӯра, навниҳол, чигда, ношпотӣ, хазонак** аз “тангной интишори ин лаҳча (Конибодом-Ю.С.) ё дигар лаҳчаҳои ҳамгурӯҳ берун баромада наметавонанд” розӣ шудан наметавонем, зеро дар шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ ҳам бо ҳамин маъно дар муомилотанд ва ин, ки калимаи **ғӯра** пасванди шаклсози **-ак** мегирад, масъаларо тағйир намедихад. Роҷеъ ба истифодаи морфемаи **курак, курък, кърк, кърък** ҳаминро хотирнишон кардан

лозим аст, ки ҳамаи онҳо як маъно надоранд. Ин калимаҳо дар ду гурӯҳ, ки мутаазоди ҳамдигаранд, истифода мешаванд. Аввал **курак**, **курък** ҳамон маънои мазкури “хом, нопухта, норасида, ғӯра”, ки барои ҳамаи растаниҳои мевадиханда умумӣ аст ва гурӯҳи дуюм **кърк**, **кърък** ба маънии “давраи барои чӯчабарорӣ хобидани мурғ” мебошад. Аз рӯйи ин маъниҳо баромади калимаҳо ҳам фарқ мекунад. Ба маънии аввал, аз асоси “кур” (нобино) бо пасванди **-ак //** **-ък** ба вучуд омада, маҷозан нопухта, хомро ифода мекунанд. Ин фикрро ҷумлаи “ҳаво ҳамуқа курак кардай, ки пеши по-т-а намебинӣ” [ШҶЗТ, 1980, 185] тасдиқ менамояд, ки дар ин ҷо **курак** маънии “аз касрати туман диданашавандагии пеши по” аст. Доир ба ин масъала баёни ин, ки “**кӯр** дар таркиби мазкур (мақсад: курғанак- Ю.С.) ба маънии пинҳон, пӯшида фаҳмида мешавад, яъне аз рӯйи он ки саракҳои гандум, ҷав ва ғайра ба дарун хобонда мешаванд, ғӯё калимаи **кур** раво доништа шудааст” [ШҶЗТ, 1980, 185] фикри ҷолибест, аз тарафи муаллифони асари мазкур. Вожаи **курак** аз рӯйи маънои мазкур боз маҷозан барои ифодаи “гули ношукуфта” (Вк.) ва “қашқа, пахтаи ношукуфта” (Шк.) ҳам мустаъмал аст. Тибқи маънои дуюм аз калимаи тақлиди овозии **кър-кър**, ки мурғон ҳангоми давраи чӯчабарориашон садо мекунанд, бо пасванди **-ак //** **-ък** сохта шудааст ва ин аст, ки онҳо омоним мебошанд. Аз рӯйи маънои дуюм хусусияти полисемӣ зоҳир карда, на танҳо барои мурғон, балки барои ифодаи маънии “давраи тӯли морон, аспҳо” ва семантикаи “таҳҷой” низ истифода мешавад: Пилдунии кърък ҳаминоан (Пд.). Аз рӯйи ҳудуди интишор бояд зикр намуд, ки вожаҳои **курак //** **кърък //** **курък** ва **кърк** дар саросари шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ мустаъмал аст: анғри курък-а меғавҷем-у полида ов-ш-а мегирем (Ог.); и севой кърък-а чиндай, талхи буғма-ай (Кан.); ай и олучаҳой кърък овардас (Ёх.); мърғо курък шидийан, ай тҳмкъни-йам мондан (Дб.); мор кърък бъд, ҷум чӣ бъд, ки пеш-ъм кад, гърехтъм (Дм.); Камаров-ънда байтало кърък кайян (Шм.).

Баъд аз нимпаз шудан меваҳо мепазанд, ки ин ҳолатро ҳам бо калимаи умумиистеъмолии **мева** ифода карда, номи анвои меваро аз ин реша бо пасванди **-гӣ** сохтаанд: ҳами сол зандолу меваи пър гъръфту ҳамаш пъхт (Каб.); ай мевагӣ

ҳами сол б̂сйо пийода шидем (Яр.). Калимаҳои зерин ҳам дар қолаби калимаҳои сохта ва мураккаб маъноҳои умумиро роҷеъ ба мевачот баён мекунанд, ки барои шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ мафҳуманд: **мавизак//майизак** “меваи дар шохи дарахт хушкшуда”; **шънгъл** “хӯша ё шохчаи мевадори дарахт (ангур, гелос, олуча ё зардолу), ғучум”; **дубахра // дъбахра // дъбара** дарахте, ки ҳар сол ду маротиба ҳосил медиҳад. Воҳиди луғавии **бърпъштак** дар деҳаи Хумдон (Қ.) ба қайд гирифта шудааст, ки аз асосҳои **бар** (ҳосил), **пушт** (боло; дар ин ҷо шоху барг) ва пасванди **-ак** ба вучуд омада, ба дарахтоне ишора мешавад, ки ҳосили онҳо дар шохҳояшон боқӣ мондаанд. Вожаи **банот** ба маънии сурхи баланд истифода шуда, дар таркиби ибораи фразеологии “банот партофтан” семантикаи ранг гирифта, пухтани мевачотро далолат мекунад: се чилги-ш банот партофтай (Сх.). Дар китоби “Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ” калимаи **лош//лошак** баррасӣ шудааст, ки бо маънии матни мо мувофиқ аст: “**лош//лошак** – меваи пасмонда, ё харбузаву тарбузе, ки баъди ғундоштани ҳосил дар шохҳои дарахт ва ё полиз боқӣ мондаанд. Бо ҷузъи **лошак** калимаи мураккаби **лошакчинӣ** ба вучуд омадааст, ки протсеси амали муайян, чидани ҳосили пасмондаро ифода менамояд: севойи калхоз-а лош карестийан, мо лошакчинӣ мерем (Ғк.)” [ШҶЗТ, 1989, 183].

Барои ифодаи бемориҳои растаниҳои мевадиханда калимаҳои махсус истифода мешаванд. Ҷиҳати ифодаи бемории мевае, ки пеш аз пухтан зард шуда мерезад, вожаи навъи мураккаби **бодрезък** дар лаҳҷаҳои ҷанубию шимолии Кӯлоб ва дар лаҳҷаҳои гурӯҳи қаротегинӣ; калимаи мураккаби **ғуръкрес** дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб ба маънии “меваи ба офати табиӣ гирифторшуда, меваи хоми тарбодзада” истеъмол мешавад; ҷу офате расидай-ъш, ки ғуръкрес шидай (Дҷ.). Аммо дар баёни навъи касалии дарахт, тамоку ва зироатҳои полезӣ морфемаи лексии **ширинча // шъринча** маъмул аст, ки дар қолаби вожасозии сифат+пасванд сохта шуда умумиистеъмол аст. Калимаҳои **пирчув** “танай хушки дарахту растаниҳо”; **лок//лоғ// пуслук // пъслоғ** “пӯстлоқ” ҳам вожаҳои мебошанд, ки барои ифодаи маъноҳои номбаршудаи дарахтони мевадиханда умумӣ мебошанд.

1.2.2. Номи анвои себ. Марзу буми кӯҳистон барои парвариши дарахти себ мусоид аст. Ин аст, ки дар ин чо анвои гуногуни дарахти себ парвариш меёбад. Барои ифодаи анвои себ калимаҳои зиёд истифода шуда, дар аксарияти онҳо калимаи **себ** иштирок менамояд. Бинобар ин, метавон гуфт, ки вожаи **себ** яке аз морфемаҳои серистеъмол ва сермахсул барои ташкили номҳои анвои себ буда, барои такмили луғати шева ғаъол мебошад. Истилоҳоти ин гурӯҳ, асосан, дар қолаби калимаҳои мураккаб ва истилоҳ-ибораҳо зухур намудаанд. Анвои себ аз рӯйи монандӣ ба ашёи гуногун, вобаста ба ранг, тамбу маза, мансубият ва ғайра ба вучуд омадаанд.

Дар қолаби калимаҳои мураккаби тобеъ аз рӯйи монандӣ номи анвои гуногуни себҳо сохта шудааст. Баъзе аз анвои себ аз рӯйи хусусиятҳои «зоҳирию ботинӣ» бо ҳам шабоҳат доранд. Масалан, **латасев** (Шк.); **мулойимсев** // **мълойимсев** (Вк.); **ордаксев** (Шк., Қ.) ҳарчанд анвои гуногуни себанд, вале навъҳоеанд, ки баъди пухтан ниҳоят нарму мулоим мешаванд, ки ин хосият дар таркиби номи онҳо сабт шудааст. Анвои себе мавҷуд аст, ки баъд аз пухтан калон-калон, доирашакл мешаванд ва рангҳои сафеду сурх ба худ мегиранд ва дар номи онҳо шакли зоҳириашон нишон дода шудааст. Агар ба ҳудуди интишори ин вожаҳо назар кунем, сахнаи ягонаро намебинем. Истилоҳи **қопасев**; **хубонӣ**//**хувонӣ** дар лаҳҷаҳои гурӯҳи қаротегинӣ; **гърсев**; **кълчасев** дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб; **чойниксев** // **чойньксев**; **боғълмасев** дар гурӯҳи лаҳҷаҳои вахӣ-қаротегинӣ; **шойисев** // **шоҳисев** ва **севбийӣ**//**севбиҳӣ** барои аксарияти лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ маълум аст.

Монандии себҳо ба растаниҳо, ашёҳои гуногун ва мансубият ба тавлидкунанда сабаб шудааст, ки истилоҳоти сохти морфологиашон сохтаю мураккаб вобаста ба онҳо сохта шавад. Масалан, дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб навъи **ҷугорисев**//**ҷъгорисев** “себи дарозрӯяи сурхтоби нокмонанд”; **қосимсарқорӣ** “себи дарозрӯяи сурх, ки аввалҳои ҷавзо мепазад ва ниҳоят ширин аст”; **ҳавлосевак** “як навъи себи мулоим”; дар гурӯҳи лаҳҷаҳои қаротегинӣ **кадусев** “навъи себи ба каду монанд”; **зағорасев** // **зъғорасев** “себи зардчатоби ширини туршомез”; **камолисев** “навъи себи гулобранг”; дар гурӯҳи лаҳҷаҳои Ванҷ

хавлосев//навлосев “навъи себи калон-калони ширин” дар муомилот аст. Воҳиди луғавии сохтаи **чангалӣ**, ки дар қолаби исму пасванди -ӣ сохта шудааст, ба маънии “себи ёбой, худрӯй” умумиистеъмол аст: навдаи севи чангалӣ-ра пӯст мекӯнем-ӯ пайван мекӯнем (Ҳал.). Тарзи сохта шудани калимаи мазкур **қосимсарқорӣ** бо он фарқ мекунад, ки вай аз асоси мураккаби **қосимсарқор** ва пасванди -ӣ ба вуҷуд омада, ду зинаи калимасозиро гузаштааст.

Мутобиқи рангҳо сохтани номи себ, ки ин ранг дар номи онҳо сабт ёфтааст, маъмул аст: **зардсев//зарсев** (Қ., Ванҷ) навъи себи зардчатоб; **кабутсев** (Қ.) як навъи себи кабудчатоби туршомез; **сӯфедсев** (Қ.) як навъи себи сафед. Қисме аз номи анвои себ вобаста ба таъми онҳо сохта шудааст, ки дар номашон сабт шудааст: **тӯршақ** (Вқ.): севи тӯршақ-ай; **талҳаксев** (Шқ.) як навъи себи ёбоии талҳмаза.

Себи **ҷавпазак** яке аз анвои махсусест, ки пеш аз ҳамаи себҳои дигар мепазад, ки асосан дар лаҳҷаҳои ғарбии Кӯлоб истифода мешавад: дар ҳавлиии мо се бех севи ҷавпазак ҳастай (Ғқ.). Ин истилоҳ дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб барои навъи зардолу дахл дорад: апа-м-шон ӣа тана зардолии ҷавпазак дора (Ғш).

Дар қолаби ибора ҳам истилоҳоти зиёде барои ифодаи номи анвои себ мавҷуд аст, ки чун муродифи калимаҳои мураккаби мазкур мустаъмаланд: **севи ордақ - ордақсев** (Вқ.) навъи себи маҳаллӣ; **севи талҳмаза** (Вқ., Қ.)// **севи талҳак - талҳаксев** (Вқ.) себи талҳмаза; **севи тӯршақ -тӯршақ** (Вқ.) себи туршақ (ёбой, чангалӣ); **севи хубонӣ-хубонӣ //хувонӣ** (Вқ., Қ.) себи сурхчатоб, ки дар фасли тирамоҳ мепазад; **бийӣ//биҳӣ - сеvbийӣ//сеvбиҳӣ** (Қ., Шқ.); **севи ҷавпазак // севи пешпазак-ҷавпазак** (Вқ, Шқ.) себи пешпазак, себ, ки моҳҳои май-июн мепазад; **севи чангалӣ** (Вқ.) муродифи **севи пыштагӣ** (Лаҳш) ба маънии «себи худрӯии кӯҳӣ, ки хурд ва турш мешавад» буда, дар шакли вожаи сохтаи **чангалӣ** ҳам роиҷ аст.

Ҳамчунин ибора-истилоҳоти зерин ҳам барои номбар намудани анвои себҳо хизмат менамоянд ва дар шакли калима вариант надоранд. Номи қисме аз онҳо ба шахсони ихтироъкунандаи анвои себ вобаста аст: **севи авҷалилӣ** (Қ.); **севи шафиғӣ** (Вқ.); **севи маликӣ** (Ҷқ., Қ.). Гурӯҳи дигар ба анвои гуногун вобастааст.

Масалан **севи бовогú** (Шк.) як навъи себи маҳаллиест, ки аз қадим парвариш мешавад, вале **севи боғú** (Вқ.) баъдан ихтироъ шуда, бо **севи чангалú** ва **севи пыштагú** аз назари ҷойи парвариш ва нашъу намо дар шакли мутаазод воқеъанд. Ғайр аз ин, истилоҳи **севи тирамойú** «як навъи себи тирамоҳӣ» дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва ванҷӣ; **севи чарсак** «як навъ себи сершарбат» дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ; **севи чинчила** «себи сершоҳу панча» дар лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ роиҷ буда, дар қолаби ибора сохта шудааст.

Аз асоси вожаи **сев** бо пасванди **-ак** калимаи **севак** (Вқ.) сохта шудааст, ки ду маъно дорад: а). ниҳоли себи худрӯй; б).себча: севако-ра ҳама-ш-а зандоли кати райпо мехара-ш (Лан.). Ғайр аз ин, барои аз себ тайёр кардани нӯшоқиҳо ва ё талқони себ онро хушк карда, нигоҳ медоранд ва барои ин дар зинаи дуҷоми калимасозӣ вожаи **севқоқú** (қоқи себ) дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ сохта шудааст: севқоқи-ра талқон мекънем (Ог.).

1.2.3. Номи анвои нок. Яке аз анвои мевачот, ки дар кӯҳистон нашъунамои хубтар доранд нок ва анвои он мебошад. Нок дар «Фарҳанг» [ФЗТ, 1969, 866] чун мурӯд, гулобӣ шарҳ ёфтааст. Дар шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ анвои нок бо номҳои **нашпотú//нашпутú//** **нашпоту, ношпутú** (Ҷк); **мурут//мъруд // мърут** (Қ., Шк., Ғк., Ванҷ), **амрут** (Шк., Ғк., Дарв.) зикр мешаванд. Ин воҳиди луғавӣ дар лаҳҷаи Бухоро дар шакли **ношпúтӣ** [Маҳмудов, 1989, 168], дар лаҳҷаҳои тоҷикони ноҳияи Китоб бошад, дар шакли «**нокмурӯд**» [Маҳмудов, 1978, 184] истифода мешавад. Дар форсии миёна амрут шакли “**анбаруд**” доштааст [Саймиддинов, 2001, 98]. Ғайр аз ин, анвои нок бо номҳои **анҷирак** «ноки хурди сурхчатоби анҷирмонанд» дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ; **кайвон//кайвун** «навъи дарахти мевагӣ аз ҷинси нок»: кайвун нок воре ката-ката, уқа ширин не (Дҷ.); **каҳин** «навъи амрӯди ҷангалӣ (хасак)»; **севнок** «ноки шаклан ба себ монанд дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб вомахӯрад. Калимаи **шъкинг** аз рӯйи шарҳи Н.Гадоев ба лаҳҷаи Тағнов мансуб аст [Гадоев, 2012, 83], ки мо ба ин мувофиқем. Калимаи **севнок** дар минтақаи Лахш (Вқ.) ба маънои «навъи алаф» низ истифода мешавад.

Навъҳои **мурут** // **мъруд** // **мърут** нисбатан зиёдтаранд. Онҳо бо калимаҳои сохта, мураккаб ва ибора-истилоҳ баён мешаванд. Номгузори ин навъи мева мутобиқи рангҳо (зард, сафед, сиёҳ), монандиашон бо ашёи атроф (кулух, кулча, анчир), намуди зоҳирии худ онҳо ва ғайра вобаста аст. Дар гурӯҳи лаҳҷаҳои қаротегинӣ: **зард-ак-мърут** мурӯди зардчатоб; **търъш-мърут** дар қолаби сифату исм сохта шудааст (Қ.) амрӯди турш; **кълух-мърут** навъи мурӯд, ки бисёр мулоим мешавад. Дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб: **кълча-мурут** амрӯди кулчамонанд; **шаҳинг-мърут** навъи мурӯди камобу туршмаза: шаҳингмърут -а ов-ъш кам –ай, маза-ш търъшча мешава (Сх.); **анчир-мурут** (Шк.) навъи мурут, ки ба анчир монандӣ дорад. Вожаи **тарак** танҳо дар деҳаи Ғеш (Шк.) ифодагари навъи амрӯд роиҷ аст. Дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ: **қоқ-мъруд** (Вқ.) мурӯди ёбӣ (хасак). Истилоҳоти **сѣфед–мъруд** // **сѣфедмърут** «навъи амрӯди сафедчатоб» ва **сийа-мъруд** // **сийахмурут** «мурӯди сиёҳчатоб» барои шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ муштарак истифода мешавад.

Яке аз анвои мурут **хирсакмърут**// **хърсакмърут** мебошад, ки саҳроӣ (ёбӣ) буда, онро хирсҳо дӯст медоранд. Ин аст, ки онро дар гурӯҳи лаҳҷаҳои қаротегинӣ ва ваҳиёӣ-қаротегинӣ бо номи хирс алоқаманд намудаанд. **Қоқмъруд** ва **хирсакмърут**//**хърсакмърут** ҳарчанд бо пайванд кардан ба навъи хуб табиӣ ёфта бошанд ҳам номи қаблашон иваз нашудааст. Барои ифодаи анвои ин гурӯҳ (муриди ёбӣ) дар шакли ибора истилоҳи **мърути ҷангалӣ** (Ғк.) ва **мурути хърсак** (Ғк., Қ.) низ дар муомилот мебошад.

Навъҳои **анчир-мурут** ва **шаҳинг-мърут** ҳам дар шакли ибора-истилоҳ истифода шуда дар қолаби исму исм сохта шудаанд: **мърути анчирак** (Қ.) як навъ мурӯди анчирмонанд; **мърути шаҳдодӣ** дар шакли ибора сохта шудааст ва мурӯди сероб ва хуштаъм мебошад (Қ.). Мурудро ҳам мисли себ пора карда хушк мекунанд ва барои нӯшокӣ тайёр кардан истифода мекунанд: ай хотай ма мечина, қоқ мекъна мурут-а (Оғ.); нашпутиҳой мо мардъм шърин мешида бѣдастай (Лағ.); дар ҳар-ъш қоқпарайи нашпотӣ мекашид (Ёл).

1.2.4. Номи анвои зардолу. Барои такмили таркиби луғавии шева номи анвои зардолу ҳам мусоидат менамояд, зеро ин соҳа рӯ ба инкишофу такомул мебошад.

Зардолу ҳам дар ҳаёти мардумон нақши муҳим дорад. Онро дар шакли меваи тар ва хушк истифода мекунанд. Барои тайёр кардани нӯшокиҳои хуштам яке аз маҳсулоти беҳтарин аст. Номи анвои зардолу дар шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ ба хусусиёти ҳуди зардолуҳо вобаста аст. Онҳо аз рӯйи маза, ҳаҷму андоза, аломатҳои беруниро дохилӣ, марбут ба маҳале будан номгузорӣ шудаанд. Истилоҳсозии онҳо дар асоси усулҳои маъмули калимасозии забони тоҷикӣ сурат гирифтааст, ки асосан, дар дигар шеваҳои забони тоҷикӣ ҳам роиҷанд. Калимаҳои сохта бо пасвандҳои **-ак** // **-ък** ва **-ў** тавлид шуда бошад, барои ташкили вожаҳои мураккаб асосҳои мустақилмаъно хизмат кардаанд. Ҳамчунин ибора-истилоҳот барои ифодаи анвои зардолу дар муомилот мебошанд. Қабл аз овардани анвои зардолу гуфтан лозим аст, калимаи **сағерахърак** ба маънои меваи нопухта; нимпаз (и зандолъ сағерахърак шидаст) барои ҳамаи анвои зардолуҳо умумӣ мебошад. Ин калима аз исм ва асоси замони ҳозираи феъл бо пасванди **-ак** сохта шуда, дар як вақт ба ҳам васл шудани калимаҳои мустақилмаъно ва морфемаи ёрирасонро ба инобат гирифта, онро ба гурӯҳи вожаҳои мураккаби омехта ҳамроҳ кардан лозим меояд. Солҳои охир анвои зардолу зиёд шуда истодааст: **қандак**, ки вожаи умумиистеъмол аст, «навъи зардолуи ниҳоят ширин ва хушхӯр»-ро ифода мекунад. Дар гурӯҳи кулобии ҳисорӣ навъи **рухак**; дар гурӯҳи лаҳчаҳои шимолии Кӯлоб ва кулобии ҳисорӣ навъи **хърмойӯ**; дар гурӯҳи лаҳчаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ навъи **сѣфедак**, ки зардолуи сафеди пешпазак аст ва навъи **сѣфара** «навъи зардолу» дар минтақаи Лахш (Вқ) истифода шавад, навъи **ширин-дуна** дар асоси сифату исм сохта шуда, ҳоси гурӯҳи лаҳчаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва дарвозӣ мебошад. Калимаи **қандак** дар баробари ифодаи навъи зардолу ба маънии харбузақоқ, қоқи харбуза низ маъмул аст, ки сермаъноии онро нишон медиҳад: қарив ду синтир қандаки харбъза кардем (Хов.).

Барои ифодаи навъи зардолуҳои **қандак**, **сѣфедак** ва **шириндуна** ибора-истилоҳот ҳам истифода мешавад, ки аз пурра лексикализатсия нашудани вожаҳои мазкур гувоҳӣ медиҳад. Зимни бо ибораҳо ифода ёфтан чун

муайяншаванда вожаи зардолу такрор шуда меояд: **зардолийи сѣфедак; зардолийи қандак; зандолийи шириндуна.**

Дар баробари ин боз 15 намуди зардолуҳо ба қайд гирифта шуданд, ки тавассути ибора-истилоҳ баён мешаванд. Бар хилофи анвои дигари мевачот зимни баёни анвои зардолуҳо калимаи «зардолу» чун муайяншавандаи ибораҳо бо ҳамаи ибора-истилоҳот меояд. Муайянкунандаҳо, ки навъи зардолухоро далолат мекунанд, вобаста ба ранг (**сърх**), мазаю тамъ (**талх, търъш, шърин**), ҳолати зоҳирию дохилӣ, (**къръмхурда, пуч, хорак**), бузургию хурдӣ (**қъмба**) ва ба ихтироъкор (**һъкматӣ**) ё маҳале (**ҷойдорӣ, кандибодумӣ, қуканӣ**) вобаста буданро ишора менамоянд: **зандолийи бодумак** (Қ.) зардолуи ширине, ки ба бодом монанд аст; **зандолуӣ кандибодуми** зардолуи конибодомӣ; **зардолуӣ къръмхурда** зардолуи кирмхӯрда; **зардолийи пешпазак** (Шк.) зардолуи пешпаз; **зардолуӣ пучак** зардолуи пажмурда; **зардолийи сърхак** зардолуи сурхчатоб; **зардолийи талхак** (Қ.) зардолуе, ки мағзи донакаш талх аст; **зандолуӣ търъшак** (Қ.) зардолуи туршмазза; **зардолийи фалғорӣ** (Қ.) зардолуи фалғарӣ, навъи зардолу; **зардолийи хорак** (Шк.) навъи зардолу, ки дар танааш хор дорад; **зардолийи шъринак** (Қ.) зардолуи ширин; **зандолуӣ қъмба** (Қ.) як навъ зардолуи калон-калон; **зардолийи қуканӣ** (Қ.) навъи зардолу, ки аслаш аз Қӯканд аст; **зардолийи ҷойдорӣ** зардолуи маҳаллӣ; **зардолийи һъкматӣ** (Қ.) як навъи зардолу, ки пайвандаш аз самти шимоли Тоҷикистон мебошад.

Зардолухое, ки хушк карда мешаванд бо калимаи мураккаби тобеи умумиистеъмолии **зардоликқок** ифода мешавад ва шираи тунуки хушконидашудаи зардолу бо исми **тънька** (Вқ.) вомахӯрад: зардолийо бисйор гъръфтан, дъ қоп қок кардем, даҳ тахта тънька (Мт.).

1.2.5. Номи анвои олу. Анвои олу ҳам дар таркиби луғавии шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ барои бой гардонидани ин қабати луғати шева хизмат менамояд. Азбаски олу, олуболу ва гелос анвоъи гуногуни як мева мебошанд ва истилоҳоти онҳо ҷандон зиёд нест, лозим донистем, ки ҳамашонро дар як гурӯҳ баррасӣ намоем. Дар забони форсии миёна шакли “олуг” [Саймиддинов, 2001, 98.] ва дар “Фанханг” [ФЗТ, 1969, 914] калимаи олу “меваи донакдори зардолумонанд”

шарҳ ёфтааст, ки аз мавҷудияти таърихии он шаҳодат медиҳад ва дар шакли адабиаш дар шеваҳои забони тоҷикӣ мустаъмал аст. Дар ҳамин шакл дар шеваи “Ҷабал-ул-сироч”-и шимолии Афғонистон [Обидов, 1977, 187] ва дар забони форсӣ [ПРС, 1983, 119] истифода мешавад, ки аз густариши он дар марзу буми фаррох гувоҳӣ медиҳад. Барои ба вучуд омадани анвои олу, асосан, вожаҳои содаи **олу//олу́** ва **гелос//гълос** ҷаъоланд, ҳарчанд ки дигар калимаҳо бидуни дарҷи вожаҳои мазкур навъи онҳоро номбар кардан метавонанд. Дар қолаби калимаҳои сода, сохта, мураккаб ва ибораҳо зухур кардаанд. Вожаҳои мураккаб меваҳоро аз рӯи ранг, тарзи бор гирифтани ва ғайра бо унсурҳои луғавии тоҷикӣ ва қисман ўзбекӣ равшан нишон медиҳанд: **олуча//олича//ольча** олуча: олуча меву́ нордон-ай (Тд.); **олуболу//олболу, олболи//олмолу**² (Шк.) олуболу, олучабандак: и сол олумолуо нагъръфтай-у? (Хов.); **олчабандак** (Вк.) // **олучабандак** // **оличабандак** (Шк., Қ.); **зардолича** (Ғк., Шк.) навъи олучаи зард; **ғандолу** (Қ.) // **ғандолу́** (Вк., Қ.) як навъи олуи сиёҳ; **қахролу** // **қаролу** (Қ.,Шк.) олуи сиёҳ; **сийагълос** // **сийахгълос** (Ванҷ) гелоси сиёҳтоб; **қошқаргелос** // **қошқаргълос** (Вк., Шк.) як нав гелоси калон-калони сурхтоб: қашқаргълос хъти гърдай гов меша (Нӯш.); **навгелос** (Мс., Хум.) ниҳоли нав ба ҳосил даромадаи гелос; **зардгълос** (Қ.) гелоси зард. Вожаҳои **сийагълос** // **сийахгълос** ва **қахролу** // **қаролу** синонимии якдигар мебошанд, зеро як маъно доранд ва барои муродифшавӣ калимаҳои **қара** (ўбекӣ) ва **сийах** (тоҷикӣ), ки баромадҳои гуногун доранд сабаб шудааст. Истилоҳоти **ольчай зардак** ва **ольчай сърхак** ҳам аз анвои олу мебошанд, ки дар қолаби ибора-истилоҳ мустаъмаланд ва аз рӯи муайянкунандаҳо маълум аст, ки навъи олуи зард ва сурх мебошанд: **ольчай зардак** тършак-ай-ъ **ольчай сърхак** шъринак (Ял.).

Барои ифодаи анвои олу калимаҳои дигаре, ки дар таркибашон морфемаи олу мавҷуд нест, истифода мешаванд: **қахрьндък** // **қахролу** ба маънии “олуи сиёҳ” дар гурӯҳи лаҳҷаҳои вахйӣ-қаротегинӣ ва ҳамин маънӣ бо вожаи **гълумак** дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ истифода мешавад: гълумак—ъш меган, дърахти пешанги-ш-а. Гунаи **алғанҷор** дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб ва гунаи **алгынҷор**

² Дар Бадахшон шакли **ғалболӣ** ва **ғолболу** роиҷ будааст. (Розенфельд, 1971,100).

дар лаҳҷаҳои ҷануби Кӯлоб бо семантикаи “навъи олуи сиёҳ” дида мешавад. Вожаи **бандак** дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб маънии “олуболу”-ро бидуни калимаи олӯ дода метавонад: го олуболу мегану го бандак. Воҳиди луғавии **чабарғ//чаварғ** ба маънии “навъи олучаи кӯҳӣ” фақат дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва қаротегинӣ маъмул аст. Калимаи кӯксултон (навъи олучаи калон-калон, ки баромади туркӣ дорад) дар лаҳҷаҳо вариантҳои гуногун дорад: **купсултун // купсьлтун** дар лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва ванҷӣ; **кусултун** дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб ва **кълсьтун** дар лаҳҷаҳои гурӯҳи қаротегинӣ.

1.2.6. Номи анвои шафтолу. Шафтолу (**шафтолу // шафтолӯ, шафтоль**) ҳам номи яке аз анвои дарахтон ва меваи он мебошад. Тавре ки маълум аст, ин калима дар аксарияти забонҳои оилаи эронӣ ва аз ҷумла дар шеваҳои забони тоҷикӣ низ мустаъмал буда, идомаи шакли “шифтолуғ” [Саймиддинов, 2001, 98] аз забони форсии миёна мебошад. Аз рӯйи маводи дасти мо, дар шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ 9 намуди анвои шафтолу мавҷуд аст, ки бо калимаҳои сохта, мураккаб ва ибораҳо баён мешаванд. Калимаҳои **пашмак** ва **лашмак** бо пасванди **-ак** сохта шуда, як маъниро фаҳмонда ба навъи “шафтолуи патнок” далолат мекунад. Худуди интишори **пашмак** ҷанубӣ ва ғарбии Кӯлоб бошад, **лашмак** дар шимоли Кӯлоб истифода мешавад. Дар минтақаи шимоли Кӯлоб навъи **пашмак** тавассути ибора **шафтолийи пашмак** ҳам баён мешавад, ки аз пурра субстантиватсия нашудани он гувоҳӣ медиҳад: шафтолуи лашмак да ҷоҳой мо нағз мешава (Зир.). Ҳамчунин, **анчиршафтолу** ва **кълчашафтоль**, ки дар қолаби калимаҳои мураккаби тобеъ ба вучуд омадаанд ба як навъи шафтолу далолат мекунад. Аз рӯйи қонуни монандкунии ашё номгузорӣ шудаанд, зеро шакли зоҳирии анчир ва кулча гирд буда, навъи шафтолуи гирдро бо номи ин ашё мувофиқ донистаанд. Бар хилофи навъи **пашмак** ва **лашмак** худуди интишори ин вожаҳо васеътар аст: **анчиршафтолу** дар гурӯҳи лаҳҷаи ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва гурӯҳи шимолии Кӯлоб, вале **кълчашафтоль** дар гурӯҳи қаротегинӣ дида мешавад.

Дар гурӯҳи лаҳҷаҳои қаротегинӣ навъи **сърхшафтолу** “шафтолуи сурхчатоб”, дар гурӯҳи лаҳҷаҳои шимоли Кӯлоб, қаротегинӣ ва дарвозӣ навъи

сфедшафтолу “навъи шафтолуи сафеди пешпазак” ва дар гурӯҳи ваҳиёи қаротегинӣ калимаи **қокшафтолу** “шафтолуқоқ, қоқи шафтолу” ба қайд гирифта шуд, ки тарзи номгузорию онҳо дар асоси хусусияти зоҳирӣ; сурх, сафед ва қок сурат гирифта, бо роҳи калимасозии вожаҳои мураккаб бунёд шудаанд. Шафтолуи хушк на танҳо бо калима, балки бо ибора низ баён мешавад: **қоқи шафтолу** (Вқ.).

Дар қолаби ибора дар гурӯҳи лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб навъи **шафтолийи личак** “шафтолуи бепашм (ҷилодор)” ва дар гурӯҳи қаротегинӣ навъи **шафтолуӣ хасак** “шафтолуи бепайванд” дучор омад.

1.2.7. Номи анвои ангур. Барои ғановати таркиби луғавии забони тоҷикӣ ва шеваҳо ангур ва анвои он мусоидат менамояд, зеро меваи ангур бо гуногуннавъияш боис шудаанд, ки вожаҳои зиёде дар тӯли таърих дар забон ба вучуд оянд. Калимаи ангур барои тамоми форсизабонон маълум аст. Шарҳи “Фарҳанг” барои ангур хеле мувофиқ аст: “меваи хушмтаъми токии хӯша-хӯша, ки хелҳои гуногун дорад ва аз он шароб ҳам тайёр мекунанд; **ангури обӣ** навъе аз ангур, ки серобу пӯстсаҳт аст; **ранг гирифтани ангур аз ангур** киноя аз таъсир гирифтани аз ҳамдигар” [ФЗТ., 1969, 70]. Зимни шарҳи ин воҳиди луғавӣ муаллифи “فرهنگ روز سخن” аз гуногуннавъии он хабар дода чунин мегӯяд: ”Ангур меваи хӯшагӣ ва ширину хӯроқӣ ба рангҳову анвои мухталиф, дарахти ин мева тоқ аст” [113-114 | 1383. انوری]. Дар ҳақиқат “ангур ҳам дар анъанаи боғпарварии мардуми мо мақоми хосае дорад. Ин аст, ки вобаста ба ангур ва навъу намудҳои он силсилаи калимаву таркибҳо пайдо шудаанд³. Қисми зиёди онҳо унсурҳои умумихалқӣ бошанд, қисми дигар ба ҳазинаи лексикаи хоси ин шева тааллуқ доранд.” [(Ҷӯраев, 1980, 184.]. Аз қадим ангур бо мақсади ороиши дастархон, таъмини вазъи иқтисодӣ (фурӯш), пухтани хӯроқҳои гуногун аз барги он ва ҳамроҳ кардани кишмиши он ба ғизо, мураббо, мавиз, ширинӣ, шарбат, шароб кардан ва имрӯзҳо чун дарахти сояфкан дар назди ҳавлиҳо истифода мешавад. Вобаста ба ин муҳаққиқ Сулаймонов И. калимаҳои ифодагари анвои ангурро

³ Доир ба луғот ва истилоҳоти ангурпарварӣ дар ғўйишҳои шимолии забони тоҷикӣ ниг.: (Маҳмудов 2006, 71-86).

дар лексикаи лаҳҷаи кӯҳистони Ҳисор дар як мақола баррасӣ карда, аз ҷумла менависад, ки “ханӯз дар даврахои қадим тайёр кардани мавиз, мураббо, шаробу шарбат дар ин минтақа (Ҳисор-Ю.С.) вучуд доштанд. Мавсими ҷамъовариҳои ҳосили ангур аз миёнаи моҳи июн баробари пухта расидани навъҳои **ҳисорӣ майда** ва **сурҳаи сиёҳ** шуруъ шуда, бо чидани **тойфии калон** дар фасли тирамоҳ ба поён мерасад.” [Сулаймонов, 2002, 129]. Ин аст, ки боғпарварон кӯшиш мекунанд, ки анвои онро беҳтару бештар кунанд, то тавонанд аз аввали баҳор то охири тобистон аз анвои он истифода карда, зиндагиашонро таъмин намоянд. Инак, дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ навъҳои ангур дар заминаи калимасозии анъанавии забони тоҷикӣ ба вучуд омадаанд ва барои фаррохтар шудани ҳазинаи луғати шеваҳо замина сохтаанд.

Ягона калимаи содае, ки навъи ангурро ифода мекунад, вожаи **кишмиш** мебошад, ки ба ду маънӣ: “ангур” ва “мавизи ангур” дар тамоми қаламрави форсизабонон истифода мешавад. Ин калима дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” чунин шарҳ ёфтааст: “навъи ангури майдаи бедонак; мавизи ин ангур: **кишмиши зард**, **кишмиши сиёҳ**” [ФТЗТ, 2008, 615]. Дар “Фарҳанги форсӣ ба русӣ” ҳамчун “کشمش кешмэш, изюм” тарҷума шуда, анвои он “**кешмэше офтобӣ** - высушенный на солнце”, “**кешмэше бидонэ**-изюм без косточек”, “**кешмэше полоу**- сорт мелького изюма (для плова)”, **кешмэше шақорӣ**- сорт хорасанского изюма” [ПРС, 1983, 330; 469-1389, فرهنگ املا] оварда мешавад, ки аз мавҷудият ва зарурати ҳаётии ин растанӣ гувоҳӣ медиҳад.

Калимаҳои сохта тавассути пасванди **-ú** // **-gú** ва асосҳои гуногун (шумора, исм) сохта мешаванд, ки маъноҳои давомнокии рӯзҳои пухтани ангур, мансубияти макони (минтақаи)-и вай ва ё мансубияти ангур ба шахси ихтироъкунандаи онро нишон медиҳанд: **чилгú** (Вқ., Қ.) чиллагӣ, як навъи ангури пешпазак: ангӯри чилгú мо-да ҳаст (Пв.); **тағобú**//**тағовú** (Шқ.) навъи ангур, ки ба минтақаи Тағоб нисбат дорад; **шибиргунú** (Қ.) навъи ангури сиёҳтоби бедона, ки токаш аз Шибирғон (Афғонистон) оварда шудааст; **бахтигорú** (Қх.) ангури пешпазак, ки шояд аз минтақаи Бахтиёр (Эрон) овардаанд; **ҳисайнú** (Вқ.) ҳисайнио и сол нú наъбастан (Гх.). Навъи **ҳисайнú**

имкон дорад, ки аз минтақаи Хусейнияи Эрон омада бошад ва ё шояд номи ангурро аз рӯйи шахси ихтироъкори он гузоштаанд. Анвоъи **шибиргунӣ**, **бахтийорӣ** ва **тағобӣ** намуди ибора-истилоҳ надоранд, предметонида шудаанд, вале **ҳисайнӣ** ва **чилгӣ** дар шакли ибора низ меоянд: **ангури ҳисенӣ** (Вқ., Қ.); **ангури чилгӣ// чългӣ** (Вқ.): ангуройи чилгӣ унча тӣйор шъдан о? (Кб.).

Аз тариқи калимаҳои мураккаб ҳам вожаҳои зиёде сохта шудаанд, ки номи онҳо вобаста аз аломату сифатҳои онҳо: ҳаҷми ангур, ранги он, монандиаш ба дигар ашё ва ғайра вобаста аст. Албатта, ҳамаи калимаҳои ин гурӯҳ ба шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ марбут нестанд “қисми зиёди онҳо унсурҳои умумихалқӣ бошанд, қисми дигар ба ҳазинаи лексикаи хоси ин шева тааллуқ доранд. Ба мисли **чочи уштур** (Кх.), **говангур** (Шк.), **гурдай гов**, **лал** (Кх.). Метавон гуфт, ки ҷараёни ташаккули лексика-грамматикӣ **чочи уштур** ва **говангур** то андозае қатъ ёфтааст, яъне онҳо ба сифати истилоҳ як қадар мустаҳкам шудаанд, ҳарчанд ки аз рӯйи сохт акси якдигаранд. Алалхусус, **говангур** аллақай ба кадом предмет тааллуқ доштани калимаро конкрет карда меистад. Ҷузъи **гов** маънии маҷозӣ дошта, ба калон-калон будани донаҳои ангур ишорат мекунад” [Ҷӯраев, 1980, 184.]. Дар ҳақиқат дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ калимаҳое мавҷуданд, ки ба маънии “калон, бузург” истифода шудани вожаи “гов”-ро далолат мекунад: **говсар** каллакалон; **говмалах** малахи калони сабзтоб; **говзамбур//говзамбър** занбӯри ало; **говкусик// говкусък** (Вқ., Қ.) пиллаи калон-калон; **говқъч: говқъч кардан** (Дарвоз) бо як дам хӯрдани об; **говбинӣ** (Ванҷ) биникалон.

Дар баробари вожаҳои **говангур** ва **гурдай гов** ибора-истилоҳи **ангури мили гов** (Шк.) низ чун ифодакунандаи як навъи ангури калони сурхи дарозрӯя истифода мешавад. Навъи **лал** бошад, дар шакли калимаи сохта: **лалӣ** (Вқ.), мураккаб: **лалангур**, **лағлангур** (Қ.) ва ҳам дар шакли ибора-истилоҳ: **ангури лал** ангури лаъл; **ангури лалӣ** (Шк.) роиҷ мебошад ва ин гуна ангур дар ҷойҳое парвариш мешавад, ки камоб аст. Аз шакли калимаҳо равшан аст, ки унсури **лал** шакли ихтисории «лалмӣ» аст ва номгузории он ба шакли парвариш мансубият пайдо мекунад. Кишти ин гуна зироатҳои лалмӣ дар байни мардум аз қадим

ривоч дорад ва мисли «гамдуми лалмӣ», «тарбузу харбузаи лалмӣ» мутадовил мебошад. Вобаста ба ранг, ҳаҷму андоза, монанд будан ва ғайра калимаҳои зерин мушоҳида шуданд: **савзинаъгъл** (Қ.) навъи ангури пӯстнафиси ниҳоят ширин; **сийангур//сийахангур** (Вқ., Шк.) ангури сиёҳ; **сѣфедангър** (Қ.) як навъи ангури сафедчатоб; **гърдангър** (Қ.) ангури лӯндаи калон-калон.

Вожаи **чавз** арабӣ буда [Назруллоҳи, 1992, 41], дар забон маънии чормағзро дорад ва дар шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ **чавз** номи навъи ангурро далолат мекунад. Бо ин калима ва пасвандҳои **-ў**, **-ак** ва **-акў** калимаҳои нав сохта мешавад, ки амалан як маъноро далолат мекунад: **чавзакў** (Қ.) // **чавзойў** // **чавпазак** (Шк.), ки сохти морфологиашон сохта ва мураккаб мебошанд. Дар китоби “Топонимияи водии Кешруд” омадааст: “Чавз яке аз деҳаҳои бостонии водии Кешруд буда, дар қисмати ҷанубу ғарбии ноҳияи Китоб мавқеъ дорад. ...Чавз, дар воқеъ деҳаи куҳан мебошад ва маънии макони чормағзро дорад” [Ҳомидов, 2002, 44]. Калимаи **чавз** дар лаҳҷаи Бухоро ба маънии “чормағзи ҳиндӣ, ки барои табобати фишори хун истифода мекунанд” шарҳ ёфта, вожаи чавзо, ки асоси калимаи **чавзойў** мебошад, шарҳи дигар дорад: “арх. номи моҳест, ки аз 23-юми май то 24-уми июн давом мекунад” [Маҳмудов, 1989, 273]. Дар шеваи “Ҷабал-ул-сироч” (шимоли Афғонистон) бо семантикаи: “чавзо моҳи сеюми тақвими афғонӣ” [Обидов, 1977, 169] роиҷ аст. Ин маъниҳо дар дигар луғатномаҳо ҳам омадаанд [ФЗТ, 1969, 764; Розенфелд, 1982, 56]. Хулоса, ки номи ин навъи ангур ба вақти пухта расидани меваи он робита дорад. Дар баробари калимаҳои содда, сохта ва мураккаб дар шакли ибора-истилоҳ 12 навъи ангур мавҷуд аст. Номи онҳо ба аломату хусусияти ҳуди онҳо: бедона, худрӯй, соҳиби ранги сафеду сиёҳ, нафис, хурд, сероб, монандӣ ва ғайра вобаста аст. Навъҳои **ангури чиликак** ва **ангъри бедуна** барои ҳамаи тоҷикон хусусияти умумиистеъмоли доранд. Дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб ибора-истилоҳоти **ангури лъкак** “ангури вайроншуда”; **ангъри фахрӣ** “ангури ҳусайнии зардчатоб”; **ангури зълфӣ** “навъи ангури сиёҳтоби ширин”; **ангури овак** “навъи ангури сероб”; **ангъри сафед** “навъи ангури лӯндаи сафедчатоб”; **ангъри сийайў** “навъи ангури сиёҳчатоби лӯнда”; дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ваҳий-қаротегинӣ **ангури хасак**

“навъ ангури майдахели зардчатоб”; **ангури мундон** “як навъи ангури сиёҳи лӯнда”; **ангури пыштагӯ** “ангури ёбой”; дар лаҳҷаҳои гурӯҳи қаротегинӣ **ангури хамирак** “навъ ангури пӯстнафис” мустаъмаланд.

Барои ифодаи боғи ангур дар шакли калимаи мураккаб вожаи **ангърбоғ** ва барои ифодаи ангури пир вожаи **къхнаангър//кънаангър** (Шк.) дида мешавад: да Ғъҷовак ангърбоғи калхосӣ шидай (Дб.); нав ай ангърбоғ гърехтаст (Ёл). Вожаи **шънгилак** (Шк., Ғк.) ба маънии хӯшачаи хурди ангур истифода шавад ҳам шакли **шингил** роичтар аст: йа-дъ шънгилак мундаст, ангър (Кан.). Дар шеваи ҷанубӣ ибораи **ангури сагак** истифода шуда, хеле серистеъмол аст, зеро вай ифодакунандаи навъи буттаест, ки меваҳои кулӯлаи сиёҳи хурд дорад ва хӯрданибоб набуда, дар заминҳо бисёр мерӯяд. Калимаи **хомток**, ки умумистеъмолист, исми амали марбут ба ангур буда, бо тоқбур задани наваҳои барзиёд ва чиндани баргҳои тоқро барои расидани офтоб ва ҳаво ба хӯшаҳои ангур мефаҳмонад: ҳами вахт хомток менем (Шм.).

Дар шеваи ҷануби шарқӣ анвои дигари ангур ҳам дида мешавад. Ин навъи мева дар Ванҷ назар ба Дарвоз камтар аст. Ба ин ҷумла таваҷҷӯҳ кунед: дар Ванҷ кам гарама, дар Дарвоз пър-ай (Дарв.). Анвои он: **сийаангӯр** (Дарв.); ангӯр мешава чочи гов, бедуна, сийаангӯр; **ангӯри бедуна**: ангӯри бедуна дар мо би (Дарв.); **ангӯри дъли гъндышк** (Дарв.); ангӯр аст шъкър, һъсайнӣ, дъли гъндышк; **ангурии чочигов** (Ванҷ, Дарв.): ангӯрои Назрибег ангури чочи гов-ан ангӯри хъшрӯ-н (Ванҷ.); оли нав оварам ай амӯ ангӯри чочи гов (Ванҷ.).

Тавре ки маълум аст, дар забони давраи классикӣ барои ифодаи маънии ангур вожаи «раз» ҳам истеъмол мешуд ва воҳиди луғавии сохтаи «разбон» аз ин асос аст:

На пайваста **раз** хӯшаи тар диҳад,

Ғаҳе барг резад, ғаҳе бар диҳад. Саъдӣ. (ФЗТ, 1969,115)

Калимаи **раз** бо маънии «ангур», «ангурзор» ва «дарахтзор» дар шеваи ҷануби шарқӣ фаровон истифода мешавад, ки аз нигоҳдории хати таърихӣ гувоҳӣ медиҳад, вале дар маводи шеваи ҷанубӣ дида нашуд: 1.ангур, токи ангур, ангурзор: оли бъреме дар аму разо дам бъзанеме, чой хъб-ай (Дарв.); ов дар разо

мерафт бѣрафтѣм, бѣгардундѣм-ѣш бай нау сѣни га-ра (Дарв.); 2. дарахтзор, боѣ: чой пѣрниѣол-у пѣрдѣрахт-а раз гуваѣѣм (Ванч.); аѣи бобийо-ѣун ни раз ѣѣгуфтан боѣ-а (Ванч).

Калимаҳои мазкур анвои нопурраи ангурҳоеанд, ки дар марзу буми ҷануби Тоҷикистон парвариш мешаванд. Истилоҳоти онҳо дар минтақаҳои дигари сокинони форсизабон фарқ мекунад, ки ба хусусиёти лексии шеваҳои онҳо вобаста аст. Масалан, дар ғўиши кирмонии забони форсии Эрон навиҳои зерин сабт шудааст: **ангури брук, ангури тура, ангури собӣ, ангури аскарӣ, ангури леку, ангури лавча** (37-1375:36, محمود).

1.2.8. Номи анвои тут. Яке аз растаниҳое, ки барои ба вучуд омадани вожаҳои зиёде дар забонамон мусоидат кардааст, дарахт тут ва меваи он мебошад. Тут калимаест, ки барои ҳамаи форсизабонон равшан аст. Дарахти тут ва меваи он, ки анвоаш гуногун аст, дар ҳаёти мардумон нақши бузург дорад. Агар аз танаи дарахт (дар шева: **кндай дърахт**) зарфҳои ҳаёган муҳим: табак, пиёла, чимча ва ғайра созанд, баргаш барои кирмакпарварӣ ва хӯроки чорво дар хоҷагии қишлоқ маҳсулоти асосӣ мебошад. Дарахташ чун растании сояфкан ва шохҳояш ҷиҳати сохтани чапар (**шиғ**) ва ё барои сӯзишворӣ истифода мешаванд. Меваи он яке аз беҳтарин неъматҳост, зеро аз навъҳои гуногунаш чун хӯрок, ширинӣ, нӯшокӣ ва талқон (**тутпъс**) истифода шуда, дар мушкилтарин ҳолатҳо мардумро аз саҳтиҳо наҷот додааст. Ин аст, ки ҷиҳати баёни анвои меваи он истилоҳоти зиёде ба вучуд омада, барои ғанӣ гардонидани сафи вожаҳои забон хизмат кардаанд. Номгузориҳои анвои тутҳо ҳам мисли дигар анвои мевачот ба аломат ва хусусияти онҳо вобаста аст. Дар амал мебинем, ки ранги тутҳо сафед, сиёҳ, сурх ва аз рӯйи ҳаҷм, хушкию серобӣ ва монандиашон калон, хурд, ширин, ёбӯй, бесамар ва ғайра мешаванд. Ин аст, ки алоими номбаршуда, бар асомии онҳо илҳок шудааст. Баъзе аз калимасозии номгузориҳо рамзӣ маҷозӣ аст. Масалан, тути бедонаи ниҳоят ширинро ба хотири ширинию зебоияш бо истифода аз растании зебо ва ороишии “гул” **гълут**, тути серобу ширин ва бениҳоят хуштамъро ба мақоми шоҳи тутҳо лоиқ дониста **шоҳтут//шотут//шаҳтут** ном гузошта бошанд, дар ҷойи дигар мебинем, ки ҷиҳати ифодаи тути

ёбой бо истифода аз вожаи “хас” (гиёҳи хушкшуда) **хастут** ва тути бесамарро бо вожаи **нартут** баён мекунад, ки вожаи “нар” зотан на ба растаниҳо, балки ба чинси ҳайвоноту одамон марбут буда, зоянда нест ва номгузории мазкур маҷозию мантиқист. Бо ин ҳол, истифодаи морфемаи луғавии **наркин** на танҳо тут, балки барои ифодаи пояи беҳосили сабзавот: сабзӣ, пиёз ва ғ. ҳам мебошад: савзи-йа ҳама-ш наркин шидаст (Мт.). Маҷмӯан, калимасозии анвои тутҳо мантиқӣ сурат гирифта, дар шакли калимаҳои сохта, мураккаб ва ибораилтилоҳот зухур намудаанд. Дар аксарияти истилоҳот воҳиди луғавии тут иштирок мекунад ва ҳудуди интишори онҳо гуногун аст. Воҳиди луғавии **шоҳтут** // **шотут** // **шаҳтут** барои ҳамаи тоҷикон хусусияти умумиистеъмоли дорад, аммо анвои дигаре аст, ки ба номи маҳалҳо, шахсони алоҳида ва хосиятҳои маҳаллии анвои тут вобаста аст. Масалан, дар гурӯҳи лаҳҷаҳои қаротегинӣ **сѣфедтут**; **сийатут**//**сийахтут**; **нартут**; **бурпыштак**: ай бурпуштак мавиз мекънан; **рахштут** “тути донадори ниҳоят ширин ва рангоранг”. Навъи **рахштут** дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб бо воҳиди луғавии **гълтут** ифода мешавад ва барои ифодаи ин ду вожа дар ин гурӯҳи лаҳҷаҳо (қаротегинӣ ва шимолии Кӯлоб) калимаи **лұх́**//**л̣х́** низ мутадовил аст: л̣х́-ра гълтут-ъш ни меган (Дҷ.). Калимаи **лұх́**//**л̣х́** дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ғарбии Кӯлоб низ мутадовил аст: ай лұх́ ширини мекънан, ай бурпыштак мавиз мекънан (Ял.). Ҳамчунин дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб **сърхтут**; **зоғтут** “тути калони донадор”; **калатут** “тути лӯнда-лӯндаи калон”; **тутмайиз** “тутмавиз, тути хушк” дида мешавад, ки хоси ҳамин лаҳҷаҳо мебошад. Воҳиди луғавии **хастут** “тути ёбой” барои лаҳҷаҳои қаротегинӣ ва шимолии Кӯлоб муштарак мебошад.

Аз анвои номбаршуда навъҳои **шоҳтут**//**шотут**// **шаҳтут**, **гълтут**, **калатут**, **нартут**, **сѣфедтут**, **сийатут**//**сийахтут**, **бурпыштак**, **сърхтут** дар шакли ибора истифода намешаванд, ҳарчанд ки мантиқан **тути сѣфед**, **тути сийа**, **тути сѣрх**, **тути бур** мисли “ангъри сафед, ангъри сийа”, ки болотар таҳлил шуд, гуфтан мумкин аст. Масалан, дар гӯйиши кирмонии забони форсии Эрон **тути сийох** дар баробари **шоҳтут** бо маъноҳои мазкур истифода мешавад [66:1375، صفارى]. Баёни **гълтут**, **калатут**, **шоҳтут** ва **нартут** дар шакли ибораи “тути гъл”, “тути

кала” (сар), “тути шох”, “тути нар” ва ё бо иваз кардани ҷойи муайянкунандаю муайяншаванда ҳам бемантиқ ваба меваи тут марбут намешавад. Дар баробари ин, вожаҳои **лӯхӯ//лӯхӯ, рахштут, хастут** тавассути ибора ҳам ифода мешаванд, ки дар сохтани муайянкунандаҳои ду вожаи баъдӣ пасванҳои **-ақ** ва **-ақӯ** сахмгузоранд: **тути лӯхӯ//лӯхӯ** (Вқ., Қ., Шк.); **тути рахшак; тути хасакӯ** (Шк.) тути пайванд нашуда. Н.Гадоев дар бораи мавҷудияти навъҳои **иброҳимхунӣ, мълес** ва **течки** [Гадоев, 2012, 83] дар лаҳҷаи Тагнов (Чк.) хабар медиҳад.

Мисли дигар анвои растаниҳо барои ифодаи асомии тут як идда ибора-истилоҳот муравваҷ аст. Меваи тутро ба марворид ва ё ба биринҷ монанд карда, онро дар асоси монанди ба ин ашё дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб **тути марворӯд** ва **тути бъринҷак** “тути хурд-хурди дондор” ном ниҳода бошанд, навъи дигарро аз рӯи дараҷаи ҳосилаш **тути дъбахр** хондаанд. Номи навъи **тути меҳточӯ** (Қ.) ва **тути пайвандӯ** (Шк.) гувоҳи он аст, ки аввалӣ ба ихтироъкори тут ва дуюмӣ ба амале, ки бо тут анҷом ёфтааст вобастааст ва ин тарзи номгузории анъанавист. Анвои **тути дъхтарчин** дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ ва **тути дасчин//дъсчин** дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ як маъно дошта, ба “тути аз дарахт бо даст чидашуда” далолат мекунанд.

Дар таркиби **тути лаълӯ** (Шк.) ба маънии “навъи тути сурхчатоб” вожаи “лаъл” дида мешавад, ки вай дар таркиби калимаю ибораҳои ифодагари анвои ангур: **лалангур, лағлангур, ангури лал, ангури лалӯ** низ мушоҳида шуд. Қаблан баён шуд, ки дар таркиби вожаҳои навъи ангур калимаи “лал ва лаъл” ба навъи лалмӣ будани ангур далолат мекунад. Аммо дар таркиби **тути лаълӯ** навъи тут бо така ба калимаи “лаъл” ба вучуд омадааст ва маънии “тути сурхчатоб”-ро дорад. Сайри таърихӣ гувоҳи медиҳад, ки баромади калимаи “лаъл” дар калимаҳои **лағлангур** ва **тути лаълӯ** фарқ мекунад. Барои шарҳи навъи ангур гунаҳои **лалангур, ангури лал ва ангури лалӯ** кӯмак менамоянд ва шоҳиданд, ки аз онҳо ҳамсадои “м” ба хоҳири осонбаёнӣ ба қонуни савтии ҳазф гирифта шудааст. Ҷиҳати фарқи онҳоро фаҳмидан ба мо “Фарҳанг” [ФЗТ, 1969, 592] кӯмак мекунад: “**лалмӣ** кишти ғаллаву дона, ки аз ғайриобёрӣ, танҳо ба воситаи оби барфу борон ба амал меояд”. Аммо дар баёни “лаъл” дар ибораи **тути лаълӯ**,

ки “лаъл” ба семантикаи “сурхчатоб” далолат дорад, фикр дигар аст. “Фарҳанг” [ФЗТ, 1969, 597] иброз менамояд, ки: “**лаъл** шакли арабишудаи **лол** санги қиматбаҳои сурхранги дурахшон” аст. Аз ин шарҳ ба хулосае омадан мумкин аст, ки калимаи **лол** баромади тоҷикӣ дошта, маъниаш “сурх” аст ва нек назар намоем дар калимаҳои “лола” ва “лал” (тапак баъд аз сӯхтан сурх мешавад) маънии сурхии онро мебинем. Пас **тути лаълӣ** ба маънии “тути сурхчатоб” таърихи дуру дароз дошта, зухуроти забони иҷтимоӣ аст.

Дар фарҳангҳо калимаи **ревич** дида намешавад, аммо вожаи “ревоҷ (бо ишора ба “ревос)” ба маънии чукрӣ меояд [ФЗТ, 1969,134; ФТЗТ, 2008,159]. Дар забони яғнобӣ шакли рена истифода мешавад [ФЯТ, 2008, 167], ки шояд аз рӯйи монандӣ ба он ибора-истилоҳи ифодакунандаи навъи тут: **тути ревич** дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб сохта шудааст ва “тути дарозрӯяи бедонаи сершираи болаззат”-ро ифода мекунад. Лексемаи **ревич** ба гунаҳои **ревъч** (Шк., Чк.), **рубич** (Қ.), **рввич** (Ғк.) ва шакли мураккаби **ревичов// ревъчов** (Чк., Шк.) номи таоми аз орд, шир ва рағғани маскаву зағир тайёршударо низ мефаҳмонад, ки аз сермаъноии он дарак медиҳад.

Навъи **тути балхӣ** тути бедонаи сафеди ниҳоят ширину калон-калонест, ки ширааш зиёд мебошад ва номгузориаш ба минтақаи аслии бобоияш (Балх) мебарад. Ин навъи тут ва навъи **тути хасак** дар лаҳҷаҳои Бухоро ҳам истифода мешавад ва мувофиқи маълумоти М. Маҳмудов ва Б. Бердиев дар ин лаҳҷаҳо воҳидҳои луғавии **тути марворитак** (тути сафеди ширин) ва **тути хурӯзак** (ба маънои **тути хасак**) мураввачанд, ки аз унсурҳои луғавии фарқкунанда мебошанд [Маҳмудов, Бердиев, 1989, 217]. Дар луғатномаи лаҳҷавии В. С. Расторгуева ва А. З. Розенфелд доир ба воҳидҳои луғавии ифодагари тут ва анвои он чизе гуфта намешавад [Расторгуева, 1963; Розенфелд, 1982].

Яке аз тутҳое, ки номи ихтироъкорашро гирифтааст, **тути мъзафарӣ** (Шк., Чк.) мебошад, ки навъи тути дондор аст ва дар шеваи ҷануби шарқӣ низ мутадовил мебошад. Дар шеваи ҷануби шарқӣ анвои тут каме фарқ мекунад, ҳарчанд роҳҳои сохтани истилоҳот мисли шеваи ҷанубӣ аз рӯйи аломати бедонагӣ серобӣ ва ё ба номи шахсу маҳалу минтақа ва ғ. вобаста аст: **тути**

мъзафарӣ (Ванч); **тути бедуна//тути ведуна** (Дарв.); **тути малбед** (Дарв.) туге, ки мевааш рахҳои сиёхранг (малла) дорад: тути малбед пӯр би ун пештаро, угам шӯрини-шун мечушунтем (Дарв); **тути овғуч** (Ванч)тути нимпази бемаза (гӯё дар об ғутондагӣ); **тути рованӣ** навъи тут, ки ватанаш аз деҳаи Рованд (Ванч) аст; **тути шайхӣ** (Дарв) туге, ки мевааш калон-калон аст.

1.2.9. Номи анвои чормағз. Дарахти чормағз ҳам яке аз дарахтони ҳосилдихандаест, ки дар ҳаёти мардумон нақши муҳим дорад ва барои тамоми мардуми Тоҷикистон фаҳмою умумист. Ин калима мисли дигар анвои мевачот ҳам номи дарахт ва ҳам номи меваашро ифода мекунад. Дар забони форсӣ ин маънӣ бо калимаи گَرْدُو (герду) ифода меёбад [ПРС, 1983, 390]. Доир ба чормағз ва истилоҳоти марбут ба он дар шеваи ҷанубӣ профессор Ғ.Ҷӯраев баён месозад, ки «вобаста ба чормағз калимаҳои зерин ба назар расиданд: **калила//калела// кълела** (Қ., Вқ., Қ.); **парғеч** (Шк.); **лағ** (Ҷқ); **курак** (Шк., Ғқ.), **кърък** (Шк.). Табиист, ки ҳамаи ин калимаҳо ба ивази «чормағз»-и адабӣ намеоянд, зеро дар шеваи ҷанубӣ ҳуди чормағз серистеъмол мебошад. Калимаҳои зикршуда бештар ба таркиби чормағз оиданд. Бо вучуди ин, баъзе аз инҳо гоҳо ҳукуқи иваз кардани «чормағз»-ро мекунанд. Масалан, калимаи **калила** ба ду маъно меояд: 1) чормағзи нопухта умуман; 2) пӯсти чормағзи нопухта хусусан. Мисолҳоро зехн мемонем: йа қишлоқ рафтӣм, се-чорта калила хурдӣм хонайи котиби калхоз дъста-м сӯп-сийа шида монд (Шк.); калела, ки пухт, мекафа (В. Қ.)» [Ҷӯраев, 198, 184]. Боз як мисол дар тақвияти ин фикр: авал кълела-ра дъкафон менем-у мағз-ш-а гирифта мековем, меҳърем (Ҳак.). Илова ба ин, дар маводи дасти мо калимаи **кълела**: ба маънии «гирд» берун аз доираи истилоҳоти марбут ба чормағз низ истифода шуда, шакли дигари вожаи «**кълула**»-ро ба ёд меорад ва шояд ҳарду як калима буда, аз «кулула-гирд, доира» маншаъ гиранд: сӯрх-ӯш дъроз-у сӯфет-ӯш кълела (Пв.). Бо ин асос вожаи мураккаби **калеладандон** (Тқ.) ба маънии дандонҳои роғи калон ва бадшакл низ сохта шудааст.

Дар шеваи ҷанубӣ калимаи чормағз муродифҳои **чормағ//чомағ** (Вқ., Қ., Шк.)// **чомоғ** (Ҷқ.)// **чомоқ** (Қх.) дорад: ҳами чормағ бӯсйор гъръфта бӯд (Ёл). Дар шакли калимаҳои сода ва сохта бо пасванди **-ӣ** ва **-ақ** вожаҳои **қоғат** (Ҷқ.) //

қоғатӣ //қоғотӣ // қоғатак чормағзи пӯчокнафиси сермағз (Қ.) вохӯрдем, ки аз рӯйи монандиаш ба «қоғаз» ба вучуд омадааст. Навъи **мағзӣ** дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб аз рӯйи нафиси пӯчок ва сермағз буданаш номгузорӣ шудааст: чормағз-ъш ҳама-ш мағзи-йай (Хов.). Барои ифодаи чормағзи пучак (бемағз) дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ вожаи типӣ мураккаби **қоқмағзак // қомағзак** мустаъмал аст, ки семантикаи пуччакро ба пуррагӣ медиҳад.

Ҳамчунин, навъҳои чормағз бо ибора-истилоҳ ҳам ифода мешаванд, ки номи онҳо мутобиқи хусусиёти муайянкунандаҳо гузошта шуда, дар асл чун синоними воҳидҳои луғавии ифодакунандаи навъҳои чормағз мебошанд: **чормағи курак** “чормағзе, ки мағзаш аз пӯчоқаш ба осонӣ чудо намешавад” дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ; **чомағи лула** “чормағзи лӯндаи калон”; **чомағи имелӣ//ҳамелӣ** (Қ.) “навъи чормағз, ки пӯчоқаш ниҳоят нафис буда, мағзи он намоён аст; **чомоқи қоғотӣ** “навъи чормағз, ки мағзаш аз пӯчок ба осонӣ чудо мешавад” дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ ва **чомоғи пучак** “чормағзи пуччак” барои шеваи ҷанубӣ умумиистеъмол аст. Яке аз вариантҳои истилоҳии **чормағзи курак** вожаи **чъкума** (Вқ.) мебошад. Анвои **чормағзи курук// кърък, чормағзи амелӣ** дар шеваи ҷануби шарқӣ низ мустаъмал аст. Дар баробари ин бо ибора вожаҳои ифодакунандаи анвои чормағз дар шеваи ҷануби шарқӣ инҳоянд: **чормағзи ғъз, чормағзи ғузулу, чормағзи фълҳок** [Розенфелд, 1956, 264; 1964, 88].

Вожаҳои марбут ба ҳолатҳои гуногуни чормағз аз қабилӣ хомӣ, каммағзӣ, бемағзӣ, кирмхӯрдагӣ, ҳолати сиёҳшавӣ ё пухта расидани он бо воҳидҳои луғавии алоҳида баён мешаванд. Ин қадар таваҷҷӯҳ ба чормағз, аз як тараф, гувоҳи қадру қимати ин растанӣ ва меваи он барои ҳаёти мардумон бошад, аз тарафи дигар масъалаи ба вучуд омадани истилоҳот, чун вожаҳои соҳавӣ, ҷиҳати бароварди ниёзҳои забонии мардумон аҳамияти бузурги таърихӣ дорад. Ба вучуд омадани истилоҳот таваккалӣ нест. Тавре ки мебинем, маънии калимаҳо шаҳодат медиҳанд, ки мардум дар асоси усулҳои сайқалёфтаи калимасозии забонамон, аломату хусусиёти махсуси ин ё он маҳсулотро ба назар гирифта, номи мувофиқе мегузоранд, ки аз забон ба забон гузашта, тӯли садсолаҳо шакл гирифта, меоянд. Аз таҳлили онҳо бармеояд, ки дар аввал аз таркибҳо, ибораҳо

ва ё вожаҳои мураккаб сохта шаванд ҳам, ба гузашти айём суфта шуда, ба калимаи рехта табдил мешаванд. Масалан, морфемаи луғавии **нолахка** ба маънии «чормағзи хом» дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ҷанубии Кӯлоб маъмул аст. Ба фикри мо ин вожа бо пешванди **но-**, исми **лах** (лахт) ва феъли **ка** (кардан) сохта шудааст. Дар ин ҷо **но-** инкорро мефаҳмонад. Маълум аст, ки калимаи **лахт** ба маънии «сахт, мунҷамид» истифода мешавад. Пас **нолахка** яъне «нолахткарда» «сахт нашуда, хом» гуфтан аст, зеро бар хилофи дигар меваҳо чормағз ҳамгеме мепазад, ки ҳам пуст ва ҳам мағзаш сахт шавад. Калимаи **парғеч** (Шк, Вқ., Қ.) // **парғечак** (Қ., Шк.) ҳам суфта шудааст, маънии «мағзи нопухтаи чормағз»-ро мефаҳмонад, бо вучуди он ки исми амал аст, яъне «ғечидани пару пучоқ»-и чормағз ё равшантар гӯем бо ягон олати нӯгтез кофта гирифтани мағзи чормағзи норасидаро далолат мекунад. Вожаи **дахачак** (Қ.) - «чормағзи пухтае, ки ҳанӯз аз шох чида нашудааст», дар қолаби маъмули калимаҳои мураккаби омехта сохта шудааст: дахачак шид чормағ, акъ мечинем (Каҳ.). Навъи **парағ//пърағ** (Вқ., Қ.) ба асоси калима «пара» -нимаи чормағз, аз як ду ҳиссаи чормағз далолат мекунад ва ин вожа ба дигар меваҷот ҳам дахл дорад: дъ парағ харбуза хърдъм (Ҷс.); йа парағи сев ку? (Яр.) Анвои **пучак** (Вқ.) ба пучу бемағз будани мева гувоҳӣ дода, на танҳо ба чормағз, балки ба бодому писта ва зардолуҳо ҳам мансуб аст, вале болотар дидем, ки **зардолуӣ пучак** на маънии «пуччак», балки маънии «пажмурда»-ро далолат мекунад. Бо иштироки вожаи **пуччак** дар лаҳҷаҳои ноҳияи Китоб воҳиди луғавии мураккаби **калапуччак// калапучак** ба маънии «чормағзи кирмхӯрда, пуч ва хушкшудае, ки дар шохи дарахт меистад» [Маҳмудов, 1978, 173] сохта шудааст, ки аз қаробати маъноии калимаи сохтаи **пучак** дар шеваи ҷанубӣ гувоҳӣ медиҳад. Навъи **сийакъсак// сийаҳкъсак** (Вқ, Шк., Ҷк.) ба сиёҳшавию пучии чормағз ва навъи **сольк** ба яксолагии чормағз гувоҳӣ медиҳад.

Воҳидҳои луғавии дигар низ тавассути вожаи чормағз сохта шудааст, ки як кунҷи холии ҳазинаи луғати шеваро пур мекунанд: **чормағқаҳак// чормағқаак** (Қ.) як навъи растанӣ, ки барги он ба барги чормағз шабоҳат дорад; **чормағзор** чормағззор.

1.2.10. Истилоҳоти марбут ба дӯлона, санчид, анор ва анчир. Ин анвои дарахтони мевадор доираи камтари истилоҳотро фаро мегиранд.

Номи анвои дӯлона. Дар шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ ба гунаҳои **дулона** // **дълона** // **дълуна** истифода шуда, дар асл умумиистеъмол аст: девна тори дълуна бърумаай (Дҷ.). Анвои он, асосан, дар шакли ибора-истилоҳ мутадовил мебошад. Истилоҳот ба ранг ва монандии мева ба ашё вобаста мебошад: **дълонایی зирак** «дӯлонаи зарди калон-калон»; **дълонایی сағак** «дӯлонаи кӯҳи сурхчатоб»; **дълунایی сърхак** «дӯлонаи сурхчатоб»: дулонایی сърхак воре чортаркай-у дъмчък-ъш дърози балар-ай (Ғеш); **дълунایی сийоҳак** «навъи дӯлонаи сиёхчатоб».

Номи анвои санчид. Ин дарахт дар ҳаёти мардумон аҳамияти ғизоӣ ва табобатӣ дорад. Бо вожаи умумиистеъмолии **санчит**//**сърчит** ифода мешавад. Дар маводи мо ду навъи он дар шакли ибора омадааст, ки вобаста ба тарзи парваришаш номгузорӣ шудааст: **санчити боғӣ** (Шк.) санчиди боғӣ: сърчити боғи-ш лулатар-ай (Нр.); **сърчити зоғак** (Вқ., Қ., Шк.) санчиди кӯҳӣ (ёбой).

Номи анвои анор. Ин вожаи умумихалқӣ аст. Аҳамияти табобатӣ ва ғизоӣ дорад. Дар шеваи ҷануби шарқӣ бештар дар шакли **нор** маъмул аст: ами норой мо амим сол ичи надохтан (Дарв.); норои мо пър шърин-ан (Ванҷ); дар йак сабадча иҷа анор йовара би (Ванҷ). Дар маводи мо ду навъи он мавҷуд аст, ки бо ибора-истилоҳ баён мешаванд: **анори сърхдуна** «анори сурхдона»; **анори сафеддуна** «анори сафеддона», ки барои шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ умумианд. Боғи анор тавассути калимаи мураккаби **анорбоғ** (Дах.) ифода мегардад: да пеши идора йаг анорбоғ ҳастай, ҳамуча ҳайкали Амиршоев.

Номи анвои анчир. Калимаи умумихалқӣ мебошад. Бо шаклҳои **анчир** // **йанчир** дар шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ истифода мешавад: йанчир да адиро меша (Хон.). Тавассути ин вожа калимаи **анчибор** (Нуш.) бо маънои навъи алафи кӯҳӣ, ки баргҳои хурд дорад, сохта шудааст.

1.3. Номи анвои дарахтони бемева

2.3.1. Калимаву истилоҳоти умумӣ. Масъалаи таъмини васоили зиндагӣ тавассути чӯб сабаб шудааст, ки мардум таркиби луғаташонро бо вожаҳои марбут ба дарахтони бемева такмил диҳанд. Ин аст, ки аз қадим ба дарахт ва чӯб аҳамияти махсус дода мешавад. «Дар форсии миёна мафҳуми дарахт бо се вожа «draxt», “dār”, ”van” баён мешудан. Dār, ав. dāru, ф.н. dār; имлои дигари паҳлавии он dāru, п.м. d'lwgwzrg «дарахти бузург». Аз таърихи корбурди вожаи мазкур ва маънои дувуми он – «чӯб» метавон ба ин натиҷа расид, ки dār «дор» аслан дар мавриди дарахтони бесамар ва барои чӯб истифодашаванда ба кор мерафтааст» [Саймиддинов, 2001, 96-97]. Барои ифодаи номи умумии дарахтон истилоҳи барои ҳамаи тоҷикон маъмул “доръ дърахт” истифода мешавад. Дар канори ин дар шеваи ҷанубӣ ифодаи **дол-ъ дърахт** ва дар шеваи ҷануби шарқӣ **дов-у дърахт** роиҷ аст: барои **дов-у дърахт**-иш фанд-иш қаран, оли рафтаст, дар йак ҷой раҳдӣ шъстаст, бо то **дов-у дърахт** меъйна, ки мемъра мерава бечора (Роғ).

Дар ташаккули воҳидҳои луғавии марбут ба дарахтони бемева ва ба истилоҳ сояфкан калимаҳои “бед” ва “тирак” (яке аз анвои сафедор) фаъоланд, ки аз унсурҳои адабӣ ҳисоб меёбанд. Доир ба дараҷаи интишори калимаи сафедор дар шеваи ҷанубӣ профессор Ғ.Ҷӯраев менависад, ки “дарахтони ҷудогонае, ки барои ҳамаи тоҷикон маълуманд, дар шеваи ҷанубӣ баъзан номҳои гуногун гирифтаанд. Масалан, дар ифодаи **сафедор** ё ҳамчинси он калимаҳои **арҶар** // **арҶара** ва **тирак** ба назар мерасад. Табиист, бештар калимае, ки дар нутқи шевагӣ бо вариантҳои гуногун дучор меояд, ҳудуди васеи истеъмол дорад” [Ҷӯраев, 1980, 186]. Дар ҳақиқат, **бед**, **сфедор** ва ҳамчинсаш **тирак** // **терак** бо доштани намудҳои гуногун ҳудуди интишори васеътареро соҳиб мебошанд. Ташаккули ин истилоҳот дар заминаи вожаҳои мураккаб бо дар назар гирифтани аломату хусусияти ҳуди ин дарахтон ба сомон расидааст. Ҳудуди интишори васеъ ва истифодаи фаровони ин истилоҳот гувоҳи он аст, ки онҳо бо вожаҳои сохташон дар лексикаи шева ҷойгоҳи махсус доранд. Онҳо, асосан, аз ибораҳо сохта шудаанд ва дар қолаби вожаҳои мураккаб суфтаю сайқалёфтаанду хусусияти истилоҳӣ зоҳир карда, барои равшан баён шудани

матлаб кӯмак мекунамд. Анвои гуногуни дарахтони **бед**, **сьфедор** ва **тирак** мавҷуд аст, ки чунинанд:

2.3.2. Номи анвои бед. Дар густариши вожаҳои ин гурӯҳ морфемаи луғавии **бед** ба ҳайси калимаи асосӣ омада, навъи он аз рӯи аломату хусусиёти марбут ба ранг ва хосиятҳои барои рӯзгор дошташон муайян мегардад. Дар маводи мо ин навъ бо вожаҳои мураккаб баён мешаванд: **кьндабед** (Қ., Ванч) “танай дарахти бед”: Ӣа кьндабед-а мебъридем, у-ра кьндай чъвоз мекардем (Қаб.); **катбед** (Вқ., Қ.) навъи бедест, ки шохҳояш зудшикан мебошад; **хингбед** (Қ.) навъи бед аст, ки пӯшташ хокистарӣ бошад; **сийабед** (Вқ) // **сийахбед** (Шқ.) бедаи сиёҳ; **сърхбед** (Ққ.) як навъи бед, ки пӯстлохаш сурхчатоб бошад; **калбед** (Шқ.) бедаи садамонанд; **зарбед** (Шқ.) зарбед, дарахтест аз чинси бед, пӯсти он зардчатоб аст.

2.3.3. Номи анвои “сьфедор” ва ҳамчинсаш “тирак”: Ин растанӣ ҳам бо хосияти барои сохтмон доштааш машҳур аст. Хеле баланд ва рост ҳаракат мекунад. Дар минтақаҳои гуногуни ҷумҳуриамон дида шуда, воҳидҳои луғавии умумиистеъмоланд. Калимаи **ар-ар** барои шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ, вале бо тағйироти савтии **Ғар-Ғар** хоси шеваи ҷанубӣ аст. Вожаи мазкур дар “Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ” бо ибораи “пирамидальный тополь” [2006, 42] шарҳ ёфтааст”, ки аз мавҷудияти он дар забони адабии тоҷикӣ дарак медиҳад: Ғар-Ғар-а реша-ш хела давидагист (Хов.). Дар шеваи ҷанубӣ вожаи **девдор** “навъи сафедор, ки танаш калтаи сершоҳ аст”, ки бо пасванди -ча дар шакли **девдорча** ҳам роиҷ аст: сутоо-ш қадӣ девдор ғавс-ай (Хов.); тай деворча-да шишта бӯдан (Дор.). Калимаҳои **сьфедтерак** “сафедоре, ки пӯстлоқаш сафед аст”; **састирак** “навъи сафедор”; **мирзотерак** “навъи сафедор”: мирзотерак дъроз мешава (Тд.) дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва воҳиди луғавии **тирак//тераk** асосан дар дар гурӯҳи лаҳҷаҳои қаротегинӣ дида мешавад: тирак рос меройа, боло тирако-ра мън гърди беда-да шинундагӣ (Хд.).

2.3.4. Номи анвои дигари дарахтони бемева. Ба ин гурӯҳ калимаҳоеро овардем, ки онҳо навъи бисёр надоранд ва дар ташкили гурӯҳи калимаҳои ифодакунандаи растаниҳои ҳамчинс ғаёол нестанд, вале маҳсулоти зарурии ҳаёти мебошанд. Дар байни инҳо вожаҳои **арча**, **савда (сада)**, **туғ** воҳидҳои

луғавии классикӣ мебошанд [ФТЗТ, 2008] ва барои ҳамаи тоҷикон маълуманд. Навъҳои дарахти **арча, сада, туғ, сийадърах // сийахдърах, шулаш** мутадовиланд. Воҳиди луғавии **шингълич** “навъи дарахти сӯзанбарг аз чинси арча” танҳо дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ; гунаи **чолак** ба маънии “бурс, арча” дар шимоли Кӯлоб ва гунаи **чольк** дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ дида мешавад, ки хусусияти фарқкунанда дар талаффузи пасванди **-ак** мебошад. Вожаи **бандък**, ки сермаъно мебошад, аз рӯйи семантикаи “навъи дарахт, ки ба арча монанд аст» ва **шулаш** ба маънии «арғувон, як навъ дарахте, ки гулаш сурхи баланд аст» дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб истифода мешавад ва дар дигар гурӯҳи лаҳҷаҳо ба ин маънӣ роиҷ нестанд. Калимаи **қарағоч // қариғоч** ба маънии «қайрағоч, сада, гучум» хоси гурӯҳи лаҳҷаҳои кулобии ҳисорӣ, лаҳҷаҳои ғарбӣ ва шимолии Кӯлоб ба шумор меравад. Вожаи умумиистеъмолии сада дар гурӯҳи лаҳҷаҳои кулобии ҳисорӣ дар шакли **савда** талаффуз мешавад ва навъи **туғък** «навниҳоли дарахти туғ» дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ҷанубии Кӯлоб мустаъмал аст. Бо калимаи «**туғ**» вожаи **туғдона** (Ғк., Шк.) ба маънии «меваи дарахти туғ» ҳам сохта шудааст. Ин калима дар шакли «**доғ**» дар лаҳҷаи Панҷакент [Исмоилов, Қаҳҳоров, 1988, 20] мустаъмал аст. Дар ин ҷо вожаи **сийадърах // сийахдърах** «навъи дарахти сиёҳпӯст» барои шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ муштарак мебошад.

Калимаҳои дигаре низ мавҷуданд, ки барои ифодаи иллату бемории дарахтон, ифодаи шоху навдаю танаи онҳо мебошанд, ки бо вожаҳои сода, сохта ва мураккабу ибора баён мешаванд: **тахак** (Вқ.) шоху навдаҳои поёнии дарахт; (Ин вожа ба маънии «поёнаки тухм» низ истифода мешавад: ку, таҳак-ш-а бӯдор, бӯзанъм (Ёз.); **тахпочағӣ** (Қ.) бехчасти, навдаҳои наврӯидаи беҳи дарахт; **ғъжда** (Қ.) ҷойи барҷастаи танаи дарахт: ҳаму ғъждай чормағ пук-ай; **къндаарча** (Қ.) танаи дарахти арча: дъ кас да болӣ къндаарча съвор шъдан (Оғ.); **деви дарахт** (Шк.) як навъ иллати (нуқси) дарахт, ки мисли замбӯруғ дар танаи он пайдо мешавад ва онро меҳушконад.

1.4. Номи анвои зироатҳои полезию ғалладона

1.4.1. Калимаву истилоҳоти умумии ин гурӯҳ. Таркиби луғавии забон аз ҳисоби фаъолиятҳои одамон ва машғулияти онҳо дар замин аз замони қадим ташаккул меёфт ва ҳоло ҳам ҳолати таҳаввул аст. Дар баробари дарахтони мевадиханда ва бемева дар ҳаёти мардум зироатҳое, ки аз тарафи худ онҳо ихтироъ шуда, кошта мешавад, аҳамияти калон доранд. Дар ин бахш доир ба таҳаввулоти луғавии шева тавассути вожаҳои асосии ин гурӯҳ таваккуҳ мешавад, ки аз инҳо иборатанд: **харбуза, тарбуз, каду, ғалладона, чав, арзан, лӯбиё, нахӯд, чувормакка, пиёз, картошка ва лаблабу.**

Чанд калима тавлид шудааст, ки барои баъзе аз зироатҳои мазкур хусусияти умумӣ дорад. Масалан, **тҳмӣ** (ад. тухмӣ) ифодагари донаи ҳамагуна гиёҳу зироати кишоварзӣ мебошад. Бо ҳамин маънӣ ва барои нишон додани семантикаи навъи зоти баъзе аз ҳайвонот: асп, гӯсфанд ҳам истифода мешавад: аспӣ тҳмӣ да ипадаромо пӯр мешава (Сам.); ҳаму талғир гуспанди тҳмӣ-йай (Шв.).

Барои ифодаи «кӯчат, ниҳоли сабзавот: помидор, қаламфур, карам, бодинҷон ва ғ.», ки аз як ҷой ба ҷойи дигар кӯчонда, шинонда мешавад, ду калима сохта шудааст. Калимаи **белак** // **белакӣ** // **белькӣ** (дар гурӯҳи лаҳҷаҳои қаротегинӣ, вахӣ-қаротегинӣ ва гунаи **белдикӣ** дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ҷанубии Кӯлоб ва вожаи **парварда** дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб роиҷанд ва ҳарду ҳам бо феълҳои «шинондан» ва «кардан» истифода мешаванд: **парварда** кардем, нағз бастак (Шх.). Морфемаи луғавии **парварда** аз рӯи маънии «пайванд, навдае, ки барои пайванд интиҳоб мешавад» ҳам мавқеи истеъмол дорад. Гунаи **белькӣ** ба маънии «кӯчат» дар шеваи ҷануби шарқӣ ҳам мустаъмал аст: иза белький памидор йоваръм ай савхоз (Ванч); йак тахти ката-ра пийоз бельки каръм, ай пийозой апай Саврӣ (Дарв.). Ба фикри мо, асоси калимаи **белак** вожаи «бед» мегуяд буда, **-ак** пасванди калимасоз аст ва ба мурури замон «бедак» - «ниҳоли хеле хурд» шакли «**белак**»-ро гирифтааст ва аз ин асос лексемаҳои **белакӣ** // **белькӣ** ва **белдикӣ** тавлид мешавад. Тавре ки мебинем, ҳамсадои «д» дар яке аз вариантҳои вожаи мазкур **белдики** боқӣ мондааст, ки гувоҳи фикри болост. Дар

луғатҳои мавҷудаи забони тоҷикӣ ва асарҳои шевашиносии дастраси мо доир ба шарҳи калимаи мазкур маълумот дода намешавад, аммо дар шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ **тарбеда** (алафи ҷонучқа) ва **коҳбеда** (коҳи ҷонучқа) истифода мешаванд, ки унсури асосӣ вожаи “бед” буда, -а чун пасванд омадааст, ки ин ҷо монандии ҷонучқа ба дарахти “бед” боиси ба вучуд омадани вожаҳои нав шудааст.

Калимаи **палак//полак** (Вқ.) шакли адабиаш «палак» барои ифодаи маънии «қитъаи замини кошташудаи растаниҳои танобнавдаи паҳнбарг: тарбуз, каду, харбуза, бодиринг ва ғайра истифода мешавад. Асоси ин калима «пал» таърихан аз «пар» (болу пар) маншаъ мегирад ва маҷозан «болу пар»-и зироатҳои мазкурро нишон медиҳад. Бо пасванди -ак омада, дар шакли **палак//полак** маънии номбаршударо ифода мекунад. Бо феъли «**давондан**» (палак давондан) нашъунамо ёфтани зироатро мефаҳмонад. Вожаи сохтаи **дила** (аз исми дил бо пасванди -а) ба маънии мағзи харбуза, тарбуз ва ҳатто нону дигар маҳсулот мустаъмал аст: пучоқи харбъза-ра бъз-мон, дила-ш-а хъд-мон, тъх-ш-а мърғ-мон мехъра (Нз.). Дар ин гурӯҳ калимаи сохтаи **ангуштак** (Шк.) // **ангыштак** (Қ.) маҷозан ба маънии «гул партофтани каду, бодиринг, тарбуз, харбуза»-ро инъикос мекунад. Ҳамчунин, морфемаи луғавии **наркин** маънии «пояи беҳосили сабзавот (ҳамчун сабзӣ, пиёз ва ғ.), **пайкол** (Вқ., Кх., Қ., Шк.) палчаи зироат ва **пайколу пийол** зироатро мефаҳмонанд: савзи-йа ҳама-ш наркин шидаст (Мт.); тоза мезадем, ов медодем пайколи пийоз-а (Яр.); йак зан рафт овбандӣ, бай пайколо-ра (Ҳич.); пайкол-у пийол-ш-а бъхел-ъ гов-ш-а бъмакун-у шир-ш-а калапо кън (Нб.).

1.4.2. Номи анвои харбуза. Луғате, ки барои ифодаи анвои харбуза ва вожаҳои матбут ба он ба вучуд омадаанд, зиёданд. Онҳо калимаҳое мебошанд, ки номи анвои харбуза ва муҳимтарин хусусияту аломати ин зироат: нопухта, ёбой ва ё ширину болаззат буданро далолат меkunанд. Дар бунёди анвои ин гурӯҳ вожаи харбуза камистеъмол аст. Ин вожаҳо сохта, мураккаб ва дар қолаби ибора-истилоҳ ба вучуд омадаанд. Калимаҳои **тарак** (Чқ.) // **тарък** // **таракак** (Вқ.); **савча** (Ғқ., Вқ., Қ., Кх., Шк., Дарв.) // **савчък** (Ғқ.); **хомак** (Вқ., Қ.) // **хумақ** (Қ.);

таварак (Қ., Шк., Чк.) ба маънии харбузаи норасида, нопухта, хомак истифода мешаванд: ийоле савчък-ай, баде пъхт мийоръм-тун; ҳама-ш тарак-ай, ҳолӣ нопухтә-й.(Шк.); и-ш таварак бъдай ҳолӣ (Хч.). Асоси калимаҳои **тарак // тарък // таракак; савча// савчък; хомак//хумак** морфемаҳои решагии **тар, савз** (сабз), **хом//хум** мебошанд ва маҷозан ба хом будани маҳсулот далолат мекунанд ва дар шеваи ҷануби шарқӣ ҳам истифода мешаванд. Дар ин ҷо пасвандҳои **-ак// -акак, -ча// -чък** хурдиро нишон дода, дар ин замина ба маънии хомӣ ҳам далолат мекунанд. Вожаи «хумък» ба маънои «пояфзол» ҳам истифода мешуд, ки онро аз пусти ҳайвонот медухтанд ва бо ин семантика дар шеваи ҷануби шарқӣ ва дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ (бо доштани синонимии чорък) ҳам мустаъмал буда ва ҳоло бо пайдо шудани пояфзолӣ мудерни корхонаи ин гуна маҳсулот аз байн рафтааст.

Барои баёни анвои харбузасое, ки пухта расидаанд, мутобиқи маъёрҳои калимасозии забони тоҷикӣ, дар қолаби вожаҳои сохта бо пасванди **-ӣ** ва **-ак** ва мураккаби тобеъ лексемаҳо бунёд шуда, дар муомилотанд ва истилоҳсозии мантиқан мутобиқи хусусиёти дохилию берунии ашё мебошад. Ин анвоъ, аввалҳо, тавассути ибораҳо ва ҳоло бо морфемаҳои луғавӣ баён мешаванд, ки аз лексикализатсияи онҳо дарак медиҳад. Бо вучуди ин, баъзе аз онҳо то имрӯз пурра лексиконида нашудааст ва бо ибора ҳам баён мегарданд. Дар сохтани ин навъи зироат на танҳо вожаҳои аслии тоҷикӣ, балки вожаҳои иқтибосӣ низ иштирок мекунад. Масалан, бо вожаи **сард** аз забони арабӣ ва **бӯрӣ** аз ўзбекӣ унсурҳои тоҷикӣ ҳамроҳ шуда, вожаҳои нав бунёд шудааст: **сарда** (Вк.) харбузае, ки барои зимистон нигоҳ медоранд; **бурикалла** (Қ.) навъи сабзтоби хеле ширин. Дар байни анвои дигар вожаҳои **қандак** “навъи харбузаи ширин”; **чарсак** “навъи серобу ширадор, ки хеле чарс аст”; **шоҳӣ** “навъи бисёр бомаза” дар шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ муштарак истифода мешаванд. Аммо воҳиди луғавии **зархарбъза** “харбузаи зардҷатоби ширин” дар шеваи ҷануби шарқӣ ва дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва вожаи **осмахарбуза** “навъи кабудҷатоби пӯшташ захим барои зимистон” дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ истифода мешавад. Вожаи **осмахарбуза** (осмонхарбуза) дар лаҳҷаҳои Бухоро бо калимаи **осмонӣ**

[Маҳмудов, 1989, 176] баён мешавад, зеро баъд аз чамъоварӣ онро бо гиёҳи лух ё навдаҳои борики дарахтон баста, овезон мекунанд ва то зимистон меистад. Дар байни ин анвоъ **қандак** боз бо ду маънои дигар низ мустаъмал аст. Аввал, болотар таҳлил шуда буд, ки ба як навъи зардолуи ниҳоят ширин ва хушхӯр далолат мекунад. Маънои дигари ин калима харбузақоқ мебошад: қарив ду синтир қандаки харбъза кардем (Хов.). Ин калима дар шакли **қоқандак** дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб низ роиҷ аст ва унсури “қо” муҳаффафи “қовун”-и ўзбекӣ буда, муодили тоҷикиаш харбуза мебошад. Барои ифодаи ин маънӣ дар шакли ибора истилоҳоти **мавизи харбъза** дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ ва **қоқи харбъза** дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ истифода мешавад, ки аз фарқҳои истилоҳии гурӯҳи лаҳҷаҳо далолат медиҳад. Дар баробари ин, тавассути ибора истилоҳоти зерин во меҳӯрад, ки намудҳои гуногуни харбузаро нишон медиҳанд. Аз ҷумла, истилоҳе, ки “навъи харбузайи зимистона”-ро мефаҳмонад, дар дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ вожаи **сарда**, вале ҳамин маънӣ дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб бо ибораи **харбъзайи сарда** баён мегардад. Ибора-истилоҳи **харбъзайи барги най** “навъи харбуза ширин”; **харбъзайи сагак** “харбузайи ёбой”; **харбъзайи турӣ** “навъи харбуза”; **харбъзайи хайитқарағӣ** “харбузайи мағзаш сурх” дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ дида мешавад.

Вожаҳои дигаре низ мавҷуд аст, ки дар баёни қисмҳои харбуза мусоидат мекунанд. Ин калимаҳо на танҳо барои харбуза, балки барои дигар маҳсулот низ мувозӣ хизмат доранд, ки аз серистеъмолию сермаъноии онҳо дарак медиҳад: **бийора** (Қ.) буттаи харбуза, тарбуз, бодиринг ва м. инҳо: се чор бийора харбъза қоштем (Нав.); **дав** (Вқ., Қ., Шк., Ҷк., Ғк., Ванҷ) дави ток, дави харбуза: соз раҳ бьгард, ки дави харбуза-ву тарбъз-а начиқӣ (Ск.); дав-ъш ҳамуве, ки қил вори медава (Сам.). Калимаҳои **банҷык** (Шк., Дарв.) // **бандък** (Шк.)// **бандина** (Қ.) дар қолабҳои гуногун сохта шуда бошанд ҳам, ҳар се “думчаи харбуза”-ро ифода мекунад: бандъки харбъза-ра тов метан, мепаза. Барои ифодаи пора, порча, тика, карч (тарзи буридани харбуза ё тарбуз) калимаҳои **қаламак** (Кх.), **тилим**//**тълим** (Вқ., Қ., Шк., Кх.) роиҷ аст: ай ҳаму савча-т йа қаламак те, бачам-да (Кпн.); дъ қаламак харбъза-ву чор қаламак тарбъз-а йа лаҳта-да пок-поқӣ хърд-у халос кад

(Тӯда); Ӣа тилим харбъза бъте (Б.). Бо феълҳои **кардан** ва **кашидан** меоянд: харбъза-ра тилим къне (Ош.); ҳаи тилим кашидъм-ъ дъ булак шъд.

Ҷиҳати нишон додани ҳолатҳои гуногуни харбуза калимаҳои дигар мавҷуд аст. Вожаи **гирмгинӣ** (аз морофемаи **кирм** ва **пасванд**) ду маъно дорад: а). харбуза ё тарбузи иллатнок; б). полезе, ки тоқа-тоқа баромадааст. Лексемаи **верамърда** (Қ.) бошад, ба маънии палакмурда ва ё пажмурдагии харбуза ё тарбузест, ки пеш аз пухтан палакаш хушкида аст. Асоси ин калима **вера//вира** (Тег.) дар шеваи ҷанубӣ ба ду маънӣ истеъмол мегардад: а). решамайдаҳои дарахт; б). буттаи (палаки) харбуза, тарбуз, бодиринг, каду ва ғайра: верай харбъза пъчала шидай (Обл.); Истилоҳи **палакмърда** ба маънии **верамърда** дар шеваи ҷануби шарқӣ мустаъмал аст.

1.4.3. Номи анвои тарбуз. Вожаи тарбуз умумиточикӣ аст. Дар таркиби луғавии шеваҳо анвои тарбузҳои мавҷуданд, ки дар ин сарзамин кошта мешаванд. Мисли дигар анвои зироат дар қолаби вожаҳои сохта (як навъ, ки бо пасванди **-ақ** омадааст), мураккаб (се навъ) ва ибораҳо (4 навъ) ба вучуд омадаанд. Сохтани калимаҳо аз рӯи аломату хусусияти зоҳирӣ: ранг, тамъ, замони пухтан (дер ё зуд) ва ҳаҷми донаҳои тарбуз вобаста шудааст. Инак вожаҳо: **регак** “тарбузест, ки мағзаш дар даҳон мисли шакар пош хӯрда об мешавад” дар гурӯҳи кулобии ҳисорӣ; **алатарбуз** “тарбузи ало-було” ва **бешдона** “навъи тарбузи донамайда” дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб ва вожаи **сийатарбъз** // **сийахтарбъз** “тарбузи пӯчоқаш сиёҳ” дар шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ муштарак аст. Дар лаҳҷаҳои ноҳияи Китоб воҳиди луғавии **каданг** ба маънии “тарбузи дарозрӯя” роиҷ аст, ки ба шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ хос нест. [Маҳмудов, 1978, 56].

Ибора-истилоҳот: **тарбъзи говхърак** (Қ.) як навъ тарбузи бемаза; **тарбъзи мошак** (Шк.) як навъ тарбузи сиёҳ, ки холҳои хурд-хурди сафед дорад; **тарбъзи норасид** (Шк.) тарбузи хом; **тарбъзи чългӣ** (Вқ., Ванҷ) тарбузи зудпаз (пешпазак.). Ибораи **харбъзи качак** ба навъи харбуза нест, балки маҷозан гуна харбузаеро ифода мекунад, ки бемаза ва ё пастсифат бошад: охи, талбънда-ра чӣ метан, Ӣа харбъзи качак (Хов.). Муайянкунандаи ин ибора **качак** аз рӯи маънии “тилим,

карч, як пораи камоншакли харбуза ё тарбуз” низ мустаъмал аст. Морфемаи луғавии **тарбъзак** (Хов.) низ дида мешавад, ки навъи тарбуз, балки як намуди растаниро ифода мекунад.

1.4.4. Номи анвои каду. Каду барои тамоми мардуми тоҷику форс фаҳмо аст. Анвои каду ҳам барои тақвияти таркиби луғавии шева аз аҳамият холи нест, зеро яке аз маҳсулоти асосӣ ҷиҳати таъмини хӯроквории мардумон мебошад ва ба зами ин хусусиятҳои давоӣ ҳам дорад. Зимни сохтани навъҳои ин гурӯҳ калимаи **каду** ҷаъл ва серистеъмол аст. Худуди интишори анвоъ мухталиф аст. Калимаҳои сохта, мураккаб ва ибораҳо барои ба вуҷуд омадани навъҳои каду истифода шудаанд, ки ин анвоъ маҷмӯан 11 намудро ташкил медиҳад. Калимаи сохтаи **кадуча** (Шк., Ҷк.) на танҳо хурдӣ, балки як навъ кадуи сафеди хурдро низ мефаҳмонад, ки дар ин ҷо пасванди **-ча** ҳам шаклсоз ва ҳам калимасоз шудааст. Барои нишон додани маънии хурдӣ дар «Шеваи ҷабал-ул-сироч» [Обидов, 1977, 173] пасванди **-ак** (**кадугак**) истифода шудааст, ки яке муродифи пасванди **-ча** аз рӯйи ин вазифа аст. Дар вожаҳои мураккаб калимаи асосӣ (каду) ҳамеша дар мавқеи дуюм меояд. Тарзи ташкили калимаҳо аз рӯйи монандии каду ба ашёи гуногун, табиот, андоза ва ғ. аст. Вожаи **лапа** (Шк., Ҷк.) ба маънои паҳн (тунук), ҳамвор ва дар шакли такрор **лапа-лапа** семантикаи «калон-калон»-ро дорад: хамир-а лапа мекънан-ъ мебъран (Хҷ): барфи лапа-лапа мебора (Хҷ). Унсuri **лапа** дар шакли **лап** ҳам ба маънои васеъ роиҷ аст. Аммо калимаи **лап** дар шакли такрори таъкидии **лап-лап** омада, маънии дигарро дода метавонад; лап-лап омадан (Вк.) ором, оҳиста ва бо каме қомати ҳам омадан. Дар ҳамин шакл ба маънии «чашмак задан» (масалан; «чироғ лап-лап кара дар гирифтас») дар шеваи шимолӣ истифода мешавад (Расторгуева, 1963, 129), вале ин муаллиф доир ба воҳидҳои луғавии ифодакунандаи каду маълумот намедиҳад [Расторгуева, 1963]. Дар ибораи **дашти лап** (Ҷк.) дашти васеъро ифода мекунад: тарафойи уво дашти лап-ан (Уҷ.). Ин воҳиди луғавӣ ба маънои «калон» дар шеваи ҷануби шарқӣ мустаъмал аст, ки ба вожаи «лъмб» муродиф аст. Аз шакли **лапа**, ки гунаҳои **хапа** // **аппа** низ дорад, навъи каду сохта шудааст. Ба мисолҳо назар менамоем: **лапакаду** (Қ.) кадуи калони гирдшакл: лапакаду гърд-гърди ката-ката

мешава (Дд.); **хапакаду // аппакаду** (Шк.) як навъи кадуи калони доирашакл: кадуи гърд-а хапакаду мегем (Мӯм.); **сепчакаду** (Вқ.) як навъи каду, ки ба себ монанд аст; **тамошокаду // тъмошокаду** (Шк.) тамошокаду; **шурбокаду // шурвокаду** (Вқ.) кадуе, ки дар шӯрбо меандозанд; **гушкаду** (Вқ.) як навъи кадуи «сергушт». Дар «Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро» танҳо ду намуди каду (**кадубодӣ** ва **замбаркаду**) нишон дода шудааст, ки дар дигар лаҳҷаҳо дида намешаванд. Шояд муаллифон овардани навъҳои умумиистеъмолии онҳоро салоҳ надонистаанд. (Маҳмудов, Бердиев, 1989, 98; 118).

Дар ҳайати ибораҳое, ки навъи каду ро ташкил менамоянд, ҷойи вожаи каду ҳамеша дар аввал аст ва ба унвони муайяншаванда ҷояшро тайғир намедихад, ки ин хусусият дар сохтани ибора-истилоҳоти анвои харбуза (харбъзайи сарда, харбъзайи барги най) низ дида шуд. Муайянкунандаҳо ба макон, ҳаҷму андоза, таъинот, этноним ва ғайра мансубанд: **кадуйи иротӣ // ротӣ** (Шк., Қ.) навъи кадуи ҳиротӣ, палавкаду, ки аз тарафи А.З.Розенфелд ҳам нишон дода шудааст [Розенфелд, 1982, 98]. Ибора-истилоҳоти **кадуйи лағмонӣ** «навъи кадуи калони пӯсташ сабзчатоб»; **кадӣи кълӣи** «кадуи калони пӯсташ кабудчатоб» дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб ва **кадуйи тайловӣ** «навъе, ки пӯсти сахт дорад»; **кадуйи тоҷикӣ** «навъи кадуи пӯсташ нафис» дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ истифода мешаванд.

Барои пухтани хӯрокҳои гуногун, гирифтани об ва дигар маҳсулот аз каду истифода мекунанд, ки дар таҳлили гурӯҳҳои тематикӣ марбута баррасӣ шудаанд. Ин ҷо бо номбар кардани муҳимтарини онҳо қаноат мекунем: **кадубашир** (Шк.); **кадулафкак** (Қ.); **кадуова** (Вқ., Қ.); **кадупийова** (Шк.); **кадупорък** (Чқ.); **кадусев** (Қ.); **кадусар** (Шк.); **кадуйи башир // вашир** (Вқ., Қ.); **кадуйи ов** (Қ.); **кадуйи овхурӣ** (Шк.); **кадуйи нос**. (Шк.).

Анвои ғалладона ҳам дар ғановати таркиби луғавии шева нақши бузург дорад, зеро аз давраҳои дуродур дар зиндагии мардумон нақши болое доштанд. Ба ин гурӯҳ маҳсулоте шомиланд, ки бо калимаҳои **гандум, чав, нахут//нахът, лӯбиё, арзан, ҷугорӣ** ва ғайра баён мешаванд.

Калимаи ғалла дар «Фарҳанг» чунин шарҳ ёфтааст: «**ғалла/ғала** 1.даромад аз дахл ва пули ичора, кирои хона ва ғ.; 2.ҳосиле, ки аз замин мерӯяд, ҳамчун чав, гандум, чуворӣ ва донаҳои дигар: **ғалла бардоштан** ғалла даравидан, ғалла чамъ кардан» [ФЗТ, 1969, 645]. Дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ **ғала/ғалладуна** бо маънои **гандум** фаҳмида мешавад ва чун синоними ҳамдигар мустаъмаланд, вале гандум мутадовилтар аст. Ин аст, ки истилоҳоти **ғаладъравӣ, ғалакувӣ, ғалакътӣ** дар баробари **гандъмдъравӣ, гандъмкувӣ** ва **гандъмкътӣ** истеъмол мешаванд. Анвои **чав, нахут // нахът, лӯбиё, арзан, ҷугорӣ** бо номҳои худашон баён мегарданд.

Барои ифодаи масоили гуногуни марбут ба ин гурӯҳ чанд вожае мавҷуд аст, ки хусусияти умумӣ доранд ва ё барои чанде аз онҳо умумӣ аст. Дар байни онҳо калимаҳои **неш** ва **сарак** барои ҳамаи тоҷикон маълум аст, аммо вожаҳои **сарғанък, навақонӣ, пийодасувор** ва **қавақ** нисбат ба ташреҳ доранд. **Сарғанък** аз се унсур сар+ған+ък иборат аст, ки дар ин ҷо **ған** бо доштани гунаи **гън** ва шакли адабии **гун** маънии ғарамро медиҳад⁴. Ба ин маънӣ вожаи **ғанак // ғанък** доираи васеи истифода дошта, маънои ғарами хурди дарзоҳои ғалла (дар сари замин)-ро дорад: имрӯз се ғанак-а кашидем (Ёх.). Бо ин асос чанд истилоҳ сохта шудааст, ки ҳамаашон ба масоили кор бо ғалладона марбутанд: **чапарғанак// чапарғанък** (Чк.) болои ҳам чиндани дарзоҳои ғалла; **чавғанък** (Шк., Чк., Роғ) ғарами дарзоҳои чав; **нимғанак** (Қ.) ғарами ғаллаи хӯшахояш ба дарун тал чинда, ки аз 5–10 дарза иборат аст; **ғанъки дъсара** (Қ.) як тарзи тал чиндани ғарами ғалла, ки аз 40-50 дарза иборат аст.

Дар китоби “Лаҳҷаҳои бадахшонии забони тоҷикӣ” (Бадахшанские говоры таджикского языка) вожаи **навақон** ба маънии «недород» [Розенфелд, 1971, 116] - камҳосилӣ, қатъӣ истифода мешавад. Дар маводи дасти мо **навақон** омада, ба назари мо аз **навгън-навған-навгун** (нав ғундошташуда) маншаъ гирифта, ба маънии «ғалла (чав)-и тезпазак» ва бо илҳоқи пасванди **-ӣ** маънии маҷозии «тезпазак»-ро гирифта, дар шакли сохта ҳам маҷозан ба маънии «беҳосилӣ ва

⁴ Доир ба вариантҳои калимаи гънък ва истилоҳоте, ки мафҳуми ғарамро ифода мекунанд, пурратар ниг.: Ҷӯраев, 1980, 191-194.

гуруснагӣ» меояд. Вожаи **пиёдасувор** (ад. пиёдаю савор; маҷ. хушку тар) маҷозан маънии якрангро соҳиб шудааст. Таркиби калимаи **қавак** гумон меравад, ки ду чузъ: **қав** ва **-ак** иборат аст. Дар забони давраи классикӣ вожаи **қав** ба маънои «пилтаи ҷакмон, пахтаи сӯхта» [ФЗТ, 1969. 661] омадааст. Зимни орд кардани ғалладона тағмондаи он дар чувоз аз кӯфташавии зиёд мисли пахтаи сӯхта мешавад ва ин аст, ки бо гирифтани пасванди **-ак** соҳиби маънии нав «пасмондаи шолӣ ва гандуму ҷав, ки пас аз кӯфтан дар обчувоз ё ӯғурак боқӣ мемонад» шудааст. Намунаи ҷумлаҳо: **нешак** (Қ): сӯҳм дамидагӯ-нда мӯн ҳамуча рафтӣ, ки ҷав нешак заай (Пп.); **сарак**: (Вқ., Қ., Шк., Дарв.) хӯшаи ба замин афтодаи ғалла: сараки ҷав-а чинен (Шм.); **сарғанъ** (Вқ. Шк.) ғункунии сараки ғалла аз қабилӣ гандуму ҷав ва ғ.; **сарпеч** (Ҷк. Роғ) неш ба дарун задан: аму дунаҳойи шинундагӯ-ра борун задак, ким дар тайи хок сарпеч шидак (Сч.); **наҳқонӣ** (Бадахшон) 1. ғалла (ҷав)-и тезпазак, ки ҳосили он барои рафъи айёми гуруснагии аввали тобистон истифода мешуд; **пийодасувор** (Вқ., Қ.) саросар ва якранг сар нақшидани зироат (ғалла); Воҳиди фразеологӣ **зъвонӣ гандъшк шидан** ҳам маҷозан дон гирифтани ғалла, нимпаз шудани ғалла ва дигар зироатҳоро мефаҳмонад: гандъм зъвонӣ гандъшк шид (Ҷб.). Вожаҳои **ҷъкуртак** (Шк.), **пайхум** (Вқ., Қх., Қ.)// **пайхун** (Ғк., Шк.) дар ифодаи пайхол, дарзаҳои барои кӯфтан тит кардашудаи ғаллаи дар хирман роиҷ бошанд. Морфемаи луғавӣ **нимқора** дар лаҳҷаҳои шимолии Қӯлоб семантикаи хӯшаҳои нокӯфтаи ғалларо дорад, ки ҳангоми бодкунӣ чудо мешавад. Калимаи **чуқала** (Вқ., Қ.) // **чувқала** (Шк.) аз ибораи ҷӯбҳои калшуда маншаъ гирифта, семантикаи пояҳои анвои ғалладона ё дигар гиёҳро мефаҳмонад, ки баъд аз кӯфтан аз баргҳо чудо мешаванд: чуқалай ҷав-а гуспан намехӯра (Шуг.); чуқалай болой гандъм-а қафақашӣ менан (Ҳич.). Вожаи **савдърав** (Вқ., Қ.) ба маъниаш бисёр мувофиқ гузошта шудааст, зеро мафҳуми хомдарав кардани ғалларо далолат мекунад. Барои ифодаи коҳмайда, пасмондаи пояи гандум, зағир, шолӣ, мош ва ғайра вожаҳои **пуҳка** // **пухол** // **пахол**, **пъхол** (Қ., Дарв.), **бъхол** (Вқ.) истифода мешавад. Ин воҳиди луғавӣ дар лаҳҷаи ноҳияи Китоб дар шакли “пӯка” (Маҳмудов, 1978, 192) ва дар лаҳҷаҳои Бухоро ҳам “пахол” [Маҳмудов, 1989, 184]

истифода мешудааст. (Доир ба ташреҳи дигар калимаҳои ин гурӯҳ ва доираи интишори онҳо ниг.: (Ҷӯраев, 1980, 186-194).

1.4.5. Номи анвои гандум. Анвои гандум дар шакли калимаҳои сохта, мураккаб ва ибора зикр мешаванд. Калимаи **сърха** ба маънии «гандуми аз бод баромада» дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ, қаротегинӣ ва ванҷӣ дида мешавад, ки бо пасванди **-а** ва сифати сурх, ки хосияти гандум аст, сохта шудааст: ай хара сърха-ра чидо мекънан (Лахш). Бо иштироки вожаи **гандъм** пасванди **-ак** вожаи **гандъмак** (Вқ.) “навъи гиёҳи даштӣ, ки хӯшааш ба гандум қаробат дорад” сохта шудааст. Ин вожа сермаъно аст ва номи гули шерози токиро низ мефаҳмонад, ки ба хӯшаи гандум шабоҳат дорад. Дар ибораи фразеологӣ **гандъмнамойи кардан** (Шк.) маҷозан ба маънои фиребгарию маккорӣ кардан меояд: ҷавфъруш-ай у ситамгари симтан, го ба ман-а гандъмнамойи мекъна (Кд.).

Вожаҳои **сѣфедпыштак** (Қ.); **ғърсарақ** (Қ.) дар қолаби калимаҳои мураккаби тобеъ ба вучуд омадаанд: ғърсарақ серҳосил-ай (Мс). Калимаи **ғърсарақ** агар дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ дида шавад, дар дигар лаҳҷаҳо бо ибора ифода мегардад. Гунаи **гандъми ғърсарақ** дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб ва **гандъми сарғурақ** дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ, ки маънии «гандуми хӯшакалони бе сук»-ро ифода мекунад. Воҳиди лексикӣ **ғърсарақ** дар навъи **гандъми ғърсарақ** аз ҳамнишинии калимаҳо ва пасванди **-ак** ба вучуд омадааст. Аз асоси “ғърд” афтидани ҳамсадои “д” аз зухуроти савтии шеваҳо аст. Имкон дорад, ки шакли ихтисории “**ғър**” қиёфаашро дар баъзе аз манотик ба шакли “**ғър**” тағйир додааст. Калимаҳои ғърсарақ, ғърък, ғурък, ки ба шаклгирию гирдшавии анвои мевачот далолат мекунанд, гувоҳи ҳамин фикр аст.

Дар шакли ибора анвои гандум аз рӯйи аломатҳои зоҳирии марбут ба ранг (сиёҳ, сафед, сурх, сабз) ва макон сохта мешаванд: **гандъми савзак** (Вқ.) навъи гандуми пӯшташ сабзтоб; **гандъми сийаҳак** (Шк.) гандуми ба офате гирифта шуда; **гандъми сийаҳсук** (Шк.) гандуми сиёҳкилтӣ; **гандъми сѣфедак** (Вқ., Дарв.) навъи гандуми сафед; **гандъми қиблагӣ** (Шк.) навъи гандуми маҳаллӣ; **гандъми сурҳак** (Дарв.) // **гандъми сърха** (Шк.) як навъи гандуми сурхчатоб.

Истилоҳоти дигаре низ ҳастанд, ки ба чараёни шудгори замини гандум, сабзиши он, аҷзои гандум, дарав, кӯфтан ва аз вай тайёр кардани анвои ғизо дахл мегиранд. Истилоҳоти марбут ба ғизоҳое, ки аз гандум таҳия мешаванд, дар бахши анвои хӯрок муфассал таҳлил шудааст. Бо вожаҳои мураккаб меоянд ва дар қолаби исм+исм, исм+сифат, исм+феъл сохта шудаанд, ки зимни таҳлили морфологии вожаҳо пурратар баррасӣ гардидаанд: **гандъмчош** (Вқ.) шахсе, ки гандумро ба замини шудгор мепошад; **гандъмбар** (Вқ., Қ.) давраи аввали сабзиши гандум; **куркафа** (Вқ.) донхонаи хӯшаи ғалла: куркафа-ра алов ни мекънан; **гандъмдърав** гандумдаравӣ, дарави гандум; **гандъмка** (Вқ., Ванҷ) коҳи гандум; **гандъмпайа** гандумпоя (Вқ.); **сарчънг** (Вқ.), **сарченг** (Шк.) ғарами ғаллаи ноқӯфта; **гандъмчъкӣ** (Шк.) гандумкубӣ, ҳолати кӯфтани гандум: чанта-ш ранги оғъракчаҳой гандъмчъкӣ бўдаӣ; **гандъмбоҷ** (Вқ., Қ.) таоме, ки аз омехтаи гандум, нахӯд ва лӯбиёи кӯфташуда тайёр мекунад; **гандъмкуча** (Вқ., Шк., Қ.) гандумкӯча, таоме, ки аз нахӯд, гандум, мушунг, наск, лӯбиё ва гашничу пиёзи сабзи кимашуда тайёр мекунад: зимистон шид, акъ вақти гандъмкучахърӣ ҳам омад; **гандъмгов** (Қ.) а). як навъи таом, ки аз гандум тайёр мекунад; б). оби гандум, ки аз он крахмал тайёр мекунад; **гандъмчушак** (Қ.) кашк, гандумкӯча; **гандъмбирйон** // **гандъмбийрун** (Шк., Дарв., Вқ.) гандумбирён: гандъмбирйон-а йод кардъм, иқа гандъмбърйон кън, бъхърем (Кан.).

1.4.6. Номи анвои чав. Ин маҳсулот ҳам дар бунёди истилоҳоти марбут ба зироат саҳим аст. Анвои чав зиёд нест ва аз ин, рӯ истилоҳот ҳам мутобиқи онҳо ташаккул ёфтааст. Калимаи мураккаби **харчав** (Шк.) ва ибораи **чави сеҳона** (Шк., Вқ., Қ.) “чави серҳосил” ду истилоҳеанд, ки барои ифодаи анвои чав омадаанд. Маънои “калон”-ро ифода кардани морфемаи луғавии “хар” роҳи таърихӣ дуру дароз дорад ва ҳолати истисноӣ нест. Дар шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ бо “хар” омада, на танҳо маънии калон: **харпанча**, **харкафтар**, **харчав**, балки семантикаи саҳт, зуд, тез: **харшап**, **хардав**, **харгърез**-ро ифода кардани вожаҳо дида мешавад.

Калимаҳои дигаре мавҷуданд, ки дар доираи кор бо чав истифода мешаванд, ки ба пояи чав, номи парранда, асбоби рӯзгор, навъи нон, хӯрок,

номи дарахт ва ғайраро ишора мекунанд. Онҳо сохта ва мураккаб мебошанд. Вожаҳои сохта бо пасвандҳои **-ú** ва **-ак** калимаҳои мураккаб дар қолабҳои гуногуни исмҳои мураккаб меоянд. Бо калимаи чав омада пасванди **-ú** вожаи **чавú** сохтааст, ки ду маънӣ дорад: а) **чавú** (Шк.) нони чавӣ, ки дар шакли “нони чавин” ҳам мутадовил аст. б) **чавú** (Шк.) орди чав. Дигар вожаҳои мураккаб: **чавпайа** (Қ., Ванч.) чавпо; **чавкът** (Вқ.) кӯба, олате, ки бо он чав мекӯбанд; **чавбед** (Вқ.) мачнунбед; **чавак** (Шк., Қ.) дом, донаҳои шадда кардашудаи чав, ки барои дастгир кардани парандагон истифода мекунанд. Дар лаҳҷаҳои Бадахшон вақти сабзидани чавро бо вожаи **наврас** ифода мекунанд [Розенфелд, 1971, 116]. Бо иштироки вожаи чав калимаҳои дигаре сохта шудааст, ки аз доираи анвои ин зироат берун аст: **чавмаст** (Вқ.) асп ё ҳайвони хуб парваридаро далолат мекунад. Ҳамчунин гунчишке, ки чавро дӯст медорад, бо номи **чавхурак** ё **чавхър** (Чқ., Шк.) “кунданӯл”; таоме, ки аз ярмаи чав тайёр кунанд, **чавиншакаров** (Вқ.) номгузорӣ шудааст.

1.4.7. Номи анвои арзан. Дар гурӯҳи лаҳҷаҳои Қаротегин кишти арзан, зағир, чуворимаққаро бо калимаи **ҳафтода** ифода мекунанд.

Арзан- яке аз навъҳои маҳсулоти ғалладона аст. Дар шакли **арзан** // **арзън** дар шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ мустаъмал аст, ва бо ин вожа сохтани воҳидҳои лугавии нав кам ба назар мерасад: тӯхми шӯмо арзан вори бисёи шава (Нӯш.). Дар қолаби вожаи мураккаби тобеъ калимаи **арзанкор** // **арзънкор** шахсе, ки бо коридани арзан машғул аст, дида мешавад: и падар-му арзънкор бӯд (Лан.). Зироати аз ҷинси анзан бо исми **қъноқ** // **куноқ** ном бурда мешавад, ки дар шакли сода сурат гирифтааст: пештар куноқ бӯд, меҳърдан (Ёз); ғайре қъноқ меҳъран, и мардъм (Хов.). Бо ин вожа **қъноқи башир** навъи хӯрок; **қъноққаак** (Вқ.) // **қъноққаҳ** (Қ.) навъи растанӣ, ки ба кӯноқ монанд аст, роиҷ аст, ки истилоҳот барои шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ муштараканд.

1.4.8. Номи анвои лубиё. Ин навъ ҳам дар ҳаёти мардумон нақши муҳим дорад. Дар шакли **лубú** (Қ.) // **лътвú** роиҷ аст. Баробари худаш, ки вожаи содда аст як навъи дигар бо ибора: **луби гуштаг** (Вқ.) ифода меёбад, ки лубиёи ғилофаш паҳн мебошад. Ҳамчунин, воҳидҳои лугавии сода ва сохта барои ифодаи

зироатҳо аз чинси лӯбиё мавҷуданд: **бокила//бокиле // боқлӣ** (Вқ., Қ.) бокило, як навъи зироат аз чинси лӯбиё, ки аз он таом ва аз ордаш нон мепазанд: бокиле ай мушунг лъмбтар-ай, ката-ката мешава (Яр.); **мълькак** (Қ.) мулкак, зироати лӯбиёӣ, ки донаи он аз донаи мош калонтар буда, нони онро мулкин мегӯянд. Дар доираи ин гурӯҳ вожаи сохтаи **шамшерак** (Вқ.,Қ.) аст, ки маънии кӯсаки лӯбиё, мушунг (дар вақти хомиаш)-ро мефаҳмонад: шамшераки луби-ра-м мехъра (Нӯш.). Бо лубиё номи анвои таъомҳои зиёде сохта шудааст, ки дар бахши анвои хӯрок баррасӣ шуданд.

1.4.9. Номи анвои нахӯд. Дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ дар шакли **нахут//нахът** истифода мешавад. Навъи зиёд надорад. Калимаи **мъчък** (Бадахшон) ба маънии нахӯд ва **бърчақ** (Вқ.) чун навъи нахӯди пӯшташ сабзтоб мустаъмал аст. Ҳам дар забони адабӣ ва ҳам дар шеваҳо дар ҳайати калимаи фразеологии **нахъди пеши қошук** омада, маънии беодоб, тирмизар, ақлакро дорад, ки дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ бо калимаҳои **пирбумак** ва **пешпуртак** низ ифода меёбад: е нахъти пеши қошъқ, мун-да бъхърем (Хов.). Вожаи **нахутак** (Шк.) низ вохӯрдем, ки як навъ растанӣ аз чинси нахӯд мебошад. Беш аз даҳ намуди таом ва хӯриш бо нахӯд пухта мешавад, ки дар бахши анвои хӯрок таҳлил шуданд.

1.4.10. Номи анвои ҷуворимакка. Дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ бо калимаҳои **чаҳварӣ// чаһварӣ** (Вқ., Қ.) // **ҷугорӣ// чигорӣ// чъгорӣ** (Шк., Дарв.) ифода меёбад: иқа чаһварӣ мепухтодан, къдом мъһал чаһварӣ-ра бинан (Хум.). Се навъи ҷуворимакка бо вожаҳои мураккаб ва ибора-истилоҳ баён мешаванд: **макачаҳварӣ** (Вқ.): и чоо-нда макачаҳварӣ нағз мешава; **зарҷугорӣ** (Шк.) навъи маккаҷуворӣ; **ҷугорӣи аспаг** (Вқ.) ҷуворимаккаи сафеди маҳаллӣ. Навъи **чъгорӣи чоруб** (Шк.) мавҷуд аст, ки ба мисли ҷуворимакка буда, аз он чорӯб месозанд. Истилоҳоти **сългунак** (Қ.) гули ҷуворимакка; **кокълак** (Қ.) маҷозан “риши ҷуворимакка” ва синоними он дар шакли ибораи **тоҷи чъворӣ** “пӯпаки ҷуворимакка”: тоҷи чъворӣ касали чигар-да дору-вай (Вқ.) дар муомилотанд.

1.4.11. Номи анвои пиёз. Дар шакли **пийоз** дар шеваҳо истеъмол мешавад. Анвои он дар шакли сода, мураккаб ва ибораҳо бо дар назар гирифтани ранг,

ҳачми тана, ҷойи баромад, таъинот ташаккул ёфтаанд: **килк** (Қ.), **кълк** (Шк.) // **килкак** (Қ.) танайи пиёзи тухмӣ: зъмин мекафа-ву килк-уш мероя (Ғоф.). Дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ **сърхпийоз** “сурхпиёз, пиёзи сурх”; **нешпийоз** “нешпиёз, пиёзи сабз”; дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ **пийози кълкӣ** “пиёзи тухмӣ”: **пийози савзак** “пиёзи сабз (навҳез)”; **картушкапийоз** “пиёзе, ки мекоранд”: **картъшкапийоз**-а **картъшка** вори кышт-ыш мекъни; **сархуна** “пиёзе, ки барои тухмӣ мешинонанд” дар лаҳҷаҳои ванҷӣ **пийози куйӣ** “пиёзи кӯҳӣ”.

1.4.12. Номи анвои картошка ва лаблабу. Дар шеваҳои вариантҳои **картушка** // **картъшка** // **катушка** // **тушка** мавҷуд аст. Яке аз маҳсулоти ҳаётан муҳим аст. Бо ин вожа калимаҳои сохта ва мураккабе ба вуҷуд омадааст, ки навъи картошкаро аз рӯйи ранг, замини кишти маҳсулот ва ифодагари гули он мебошанд. Дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ғарбии Қӯлоб воҳидҳои луғавии **сърфедкартъшка** «картошкаи сафед»; **сърхкартъшка** «картошкаи сурх»; дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ **картушкагъл** // **картъшкагъл** «гули картошка»; дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ **картушкавара** // **картъшкавара** «замини картошкатор»: замини катъшкавара-нда рышка коридай (Ҳо.).

Лаблабу дар шеваҳои шаклҳои **лаблабу** // **лавлаву**, **лавлавун**, **лавлавон** дорад. Дар маводи дасти мо танҳо як намуд бо калимаи мураккаби тобеъ ифода мешавад: **сърхлавлавун** (Шк.) лаблабуи сурх.

Бояд зикр намуд, дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ анвои **мушунг**; **наск** // **адас**; **савзӣ** // **зардак**; **шибит** // **шъбит** // **шивит**; **гашнич** // **гашничкак** бо номҳои худашон мустаъмаланд ва анвое дар маводи мо мавҷуд нест.

1.5. Номи анвои алафу гиёҳ ва буттаҳо

1.5.1. Калимаву истилоҳоти умумии ин гурӯҳ. Мавҷудияти асомии бениҳоят зиёди алафу буттаҳо гувоҳи он аст, ки дар тӯли таърих мардум аз онҳо барои эҳтиёҷоти гуногуни худ истифода кардаанд. Онҳоро чун хӯроки худашон ва барои ҳайвоноти хонагӣ, воситаи табобатии шифобахш, асбоби рӯзгор ва ғайра истифода мебаранд. Теъдоди ин калимаҳо ниҳоят бисёр аст. Таркибан сода, сохта мураккаб ва аз ибораҳо сохта шудаанд. Дар байни вожаҳои сода калимаи **сатрӣ** серистеъмол аст. Вожаи **сатрӣ//сатърӣ** дар шеваи ҷанубӣ аз рӯйи чанд маънӣ истифода мешавад, ки ҳамаи онҳо ба анвои гиёҳ робита доранд. Пеш аз ҳама **сатрӣ** номи навъи алаф аст ва дар робита ба ин ба маънии ним дарза, якчанд қабзаи алаф ё ғаллаи даравидашуда, чоряки дарза низ меояд; ҷан қавза-ра мемонем, сатрӣ меша (Чб.); бегайӣ шава, ҷил сатърӣ кӣ мезанъм (Мӯм.). Вобаста ба ин проф. Ғ.Ҷӯраев чунин фикри маъкулро пеш меоранд, ки “калимаву терминҳои ифодакунандаи **ғарам** дар шеваи ҷанубӣ аз рӯйи мундариҷа, ҳудуди интишор як хел нестанд. Чунон ки дар забони адабӣ барои ифодаи онҳо як силсилаи муайян ба вучуд омадааст (тор, қабза, банд, ғарам...), дар шеваи ҷанубӣ ҳамин гуна равиши аз ҷузъ ба кул мушоҳида мегардад. Калимаи **сатри**-ро дар ҳамин силсила баъди калимаи умумихалқии **қабза//қавза** воҳиди луғавии дуҷум номидан мумкин аст”. [Ҷӯраев 1980,190]. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки ба маънои дарза (як банд **сатрӣ**) дар шеваи ҷануби шарқӣ вожаи **веб** истифода мешавад. Маънии дигари **сатрӣ//сатърӣ** навъи нонест, ки аз орди ҷуворимаққа ва арзан тайёр карда, гоҳо равшану тухм ҳамроҳ мекунанд: сатрӣ-ра дар това мепазан (Лахш). Вобаста ба ин, иборати **нони сатрӣ** мустаъмал аст, ки навъи ноне мебошад, ки дар натиҷаи турш шудани ҳамир аз танӯр меафтад: нуни сатри ширин мебиёя (Лан.).

Ҳамчунин, калимаҳои содаи зиёде роиҷанд. Дар байни инҳо воҳиди луғавии **ках//коҳ** хусусияти умумистеъмолӣ дорад. Истилоҳи **патрум // патрум** “навъи растании паҳнбарг” дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ; **пъсьмч // пъсьнч** “навъ буттаи кӯҳӣ”; **пара** “як навъ растанӣ, ки баргҳояш пахну сафед аст” дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб: адир рафтӣ, иқа пъсьмч бийор, кайин мекънем (Кан.); **йавшон**

“явшон, дармана (буттаи бемеваи худрӯй)”; **анис** “зира”; анис сангзъмино-да мешава дар гурӯҳи лаҳчаҳои ғарбии Кӯлоб; **чака** “навъ дарахти кӯҳӣ, ки мевани туршомез дорад”: чака ранги олуҷабандак-ай дар гурӯҳи лаҳчаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ мустаъмал аст. Дар байни ин гурӯҳи калимаи **йавшон** дар лаҳҷаи Бухоро ҳам роиҷ аст [Маҳмудов 1989, 110].

Вожаҳои сохта тавассути пасвандҳои **-ак// -ък// -ик, -акӣ, -ӣ, -а, -ча** ба вучуд меоянд. Ин калимаҳо ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд. Ба гурӯҳи аввал вожаҳоеро дохил кардан мумкин аст, ки бо пасвандҳо шакл гирифта бошанд ҳам, асосҳои онҳо дар марҳилаи кунунӣ маънои мустақил надоранд ва маҳз бо иштироки пасвандҳо соҳиби семантика мегарданд, реҳта шудаанд. Аз рӯи интишор чунин аст:

Дар гурӯҳи лаҳчаҳои кулобии ҳисорӣ: **пуғанак** “бӯи модарон (растани давоӣ)”. Дар лаҳчаҳои шимолии Кӯлоб: **шупак** “навъи растани кӯҳӣ”; **кълък** “буттаи кӯҳӣ”; **чавлабӣ** “як навъи растанӣ”; **чаблӯлӣ** “навъи растанӣ”. Дар лаҳчаҳои қаротегинӣ **сақлак** “навъи растанӣ”. дар гурӯҳи лаҳчаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ **чъчък** “навъи растанӣ, ки бехмевааш мисли пиёз аст”; **чирмович** “зарпечак”;

Чанд намуди муштарак мавҷуд аст. Аз ҷумла, даргурӯҳи лаҳчаҳои шимолию ҷанубии Кӯлоб ва лаҳчаҳои дарвозӣ **шънък** “навъи растани кӯҳӣ, ки истеъмол меkunанд”; **лангурӣ// лангърӣ** “каварбутта”; дар гурӯҳи лаҳчаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ шимолию ғарбии Кӯлоб **ғомък** “навъи зироати мушунгмонанд”; **ғомък-ъ** сағпистун-а оварда нун мекаан (Дм.); дар гурӯҳи лаҳчаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва қаротегинӣ **чочък// чочӣ** “ҳолмон, навъи растани хӯрданӣ, ки гулаш мисли гули лола аст”: **чочӣ** камта бориктар-ай (Чав.) ва ғайра.

Дар ғӯиши Ванҷ калимаи “пухник” [Розенфелд 1964, 108] “пух (птичий)”, дар лаҳчаҳои Бадахшон намуди “пахнук” “гусиная кожа” маъмул аст [Розенфелд 1971, 122]. Дар ғӯиши бахтиёрии минтақаи Эрон калимаи “**пух**” ба чанд маънӣ истифода мешавад. Яке аз маъниҳо “калимаи тавҳиномеъ дар таҳқир ва кучак шумурдани касе” [Иршодӣ 1388, 225] мебошад. Дар шеваи ҷанубӣ **пъхник//**

пъхньк (Вқ., Шк.) ба маънии “тухми растании лух” истифода мешавад. Тухми растании лух назар ба тухми гандум хеле ночиз аст ва ин аст, ки ба назари мо асоси он (пъх) на ба пусту пари парранда, ки дар шеваҳои ҷануби шарқӣ ва Бадахшон истифода мешавад, балки чун семантикаи **пух** дар ғӯйиши бахтиёрӣ мебошад. Бо ин асос вожаҳои **пахол//пъхол** ва **пъҳка** низ мутадовил аст, ки болотар баррасӣ шудаанд.

Асоси вожаи **кайик** калимаи **ках//коҳ** аст ва бо замми эпентезаи **-й** ва илҳоқи пасванди **-ик** маънии “навъи гиёҳи кӯҳии сарсабз” ва бо пасванди **-ин** дар шакли **кайин** (Шк., Ҷк.) соҳиби ду маъно мегардад: 1. навъи буттаи кӯҳӣ, ки аз пӯсти вай банд тайёр мекунад; 2. банд ё арғамчине, ки аз пӯстлоқи буттаи кайин бофта мешавад: дъмби хар-да кайин мебандан-у ай дайро мегъзаран (Хов.). Ҳамчунин, вожаи **ғов** (Вқ., Қ.), **ғав** (Шк., Ғк.) ба ду маъно мустаъмал аст: 1. ғавғо, мағал; 2. дар таркиби **ғов-ъ ғапа** (Лб.) маънии “хасу хошок”-ро ифода мекунад. Аз рӯйи маънии дуум бо пасванди **-ък** дар шакли **ғовък** (Яр.) омада, маънии навъи растании кӯҳиест, ки беҳмевааш ба картошка монанд буда, гулаш сурхчатоб мебошад.

Як силсила истилохоти марбут ба гиёҳ дар шакли сохта бо пасвандҳои мазкур вомехӯранд, ки асосҳои онҳо исм, сифат, феъл ва ғайра буда, ниёз ба шарҳ надоранд, зеро дар забони меёр, ба истиснои талаффузи шевагиашон, мустаъмаланд: **часпак** (Шк.) як навъи растанӣ; **кашак** (Шк.) як навъ алафи бадбӯи тунд; **ховак** (Вқ.) тухми гули як навъ растанӣ; **нахутак** (Шк.); **шумак** (Шк.): шумак сохти ғармаш ворӣ бўлан меша (Шх.); **руғанак** (Вқ.); **гузьк** (Вқ.) як навъи буттаи кӯҳӣ, ки сӯзанбарг аст; **шурък** (Шк., Дарв.); **хубак** (Ҷк., Шк.) хубак, шумтол, шунг, чормоғак (як навъи буттаи кӯҳии мевадор): **ръндък // рьндак** (Вқ., Қ., Шк., Вқ.), **рундък // риндък** (Ғк., Дарв.) як навъи растании бутанок, ки хорҳои лӯндаи часпак дорад ва онро ҳамчун дастаи кирмак истифода мебаранд; **печак** (Кх., Шк., К., Ванҷ), **печък** (Вқ.) печак (растанӣ): иқа печак бийор, гусала-ра те (Кан.); **сийаҳак** (Вқ.) як навъи растанӣ, ки дар даруни гандум мерӯяд, донааш сиёҳ аст; **чъшмакӣ** (Шк.) як навъи растанӣ. Даҳҳо чунин вожаҳо мавҷуданд, ки дар шеваҳои ҷанубӣ, ҷануби шарқӣ ва дигар шеваҳои забони тоҷикию забони

меъёр дида мешаванд, ки дар шакли сохта мураввачанд ва овардани онҳоро зарур намедонем.

Дар қолаби калимаҳои мураккаби тобеъ воҳидҳои луғавии зиёде сохта шудааст, ки дар онҳо вожаи **ка** // **каҳ** // **коҳ** ҳамчун чузби асосӣ истифода мешаванд ва лексемаҳои нав номи растаниҳо: гулу буттаҳо ва алафҳоро мефаҳмонанд. “Калимаи **ка**//**каҳ** баръакси забони адабӣ дар қисми лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ, асосан, дар маънии “алаф” маъмул аст” [Ҷӯраев, 1980, 188]. Ин аст, ки зимни сохтани калимаҳои мураккаби тобеъ ба маънои номи алаф чун чузби асоси **ка**//**каҳ** меояд ва гоҳо вожаи **алаф** истифода мешавад. Барои ифодаи растании шифобахш на **алаф** ё **ка**//**каҳ**, балки вожаи умумихалқии **гийох** роиҷ аст. Дар забони тоҷикӣ вожаи **каҳ** ва калимаҳое, ки бо он сохта шудаанд, назар ба **алаф** таърихи қадимтар доранд, зеро вай мутааллиқ ба забони тоҷикӣ ва **алаф** аз забони арабӣ [Фарҳанг 1969, 56] иқтибос шудааст. Чузби тобеъ дар ин гуна вожаҳо аломат ва хусусиёти гиёҳон аз қабилҳои талхӣ, ширишӣ, нармию дуруштӣ, ранг, хосияти табобатии онҳо ва ғайра мебошанд. Барои намуна чанд мисоле аз рӯйи интишори онҳо оварда мешавад, ки калимаи асосӣ дар мавқеи баъдӣ воқеъ аст. Дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ **шъдърка**: у сьн-ънда пьгайӣ мехезе, шъдърка дамидагӣ (Шу.); **дъруштка** - коҳи калон-калоне, ки бо чоду майда мекунам. Дар гурӯҳи лаҳҷаҳои вахӣ-қаротегинӣ **сийалаф**- сиеҳалаф. **пахтақаҳак** - навъи растанӣ; **сѣфедқаҳак** - навъи растанӣ, ки ба гандум монанд аст; **талҳакя**: талҳака-ра маза-ш тьмч-ай (Мт.); **нармақаҳ** - навъи растанӣ; коҳи маҳин. Дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ғарбии Кӯлоб **дардқаҳак** - навъи растании кӯҳӣ; **момоқаҳак** - як навъ растанӣ, ки бӯйи хушу таъми гуворо дорад; **ширинка** - як навъ растанӣ, ки шириаи гулу бехмевааш ширин бошад. Дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб **пирқаҳ** - коҳи калон-калон; **чанорқаҳ** - навъи растанӣ; **шурбоқаҳак** - як навъ растании хушбӯю хуштаъме, ки ба хӯрок меандозанд; **газандака** - навъи растанӣ; **рангқаҳ** - навъи растанӣ, ки аз он ранг тайёр мекунам.

Ҳамчунин, калимаҳои дар байни лаҳҷаҳо муштарак ҳам дида мешавад: **шудрука** (Қ., Вқ., Ванҷ) як навъи сабзаи кӯҳӣ; **сийакя**// **сийаҳкя** (Вқ., Қ., Шк., Ҷк.) як навъи растанӣ; **кимйока** (Ванҷ); **овка** // **овикаҳ** (Шк., Вқ., Дарв.) як навъ алаф,

ки дар чойҳои намнок мерӯяд; **сузанках** (Қ., Шк.) газна, сӯзгиёх; **сумбулках** (Вқ., Қ.) як навъи растании гулаш чатршакл; **чиноркә//чиноркаак** (Шк., Чк.) чинорак, чанорак, як навъ растании зардгул, ки баргаш ба барги чанор монанд аст.

Зимни баёни юнучкаи тар, хушк ва ҳар навъ алафи силос кардашуда бо иштироки калимаи **ка//ках** вожаҳои **кахбеда//кабеда** ва **тарбеда//бедай тар** дар муомилот мебошад, вале вожаи юнучка дар шакли шевагии **рышка** дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ мутадовил аст. Дар ин замина калимаҳои **говрышка** (Қ.) юнучкаи худрӯй; **рышкапайа** (Қ.) юнучкапоя (муродифаш **бедапайа**) сохта шудааст, ки ҷузъи асосӣ дар мавқеи баъдӣ ҷойгир аст. Вожаи **рышка** чун муайяншавандаҳои ибораҳое, ки анвои юнучқаро мефаҳмонанд меояд: **рышқайи адирӯ** (Б.) юнучкаи ёбӯй (даштӣ); **рышқайи пыштагӯ** (Қӯш.) **рышқайи говак** (Вқ., Қ., Шк.) **рышқайи лалма** (Қ.) юнучкаи лалмӣ. Ба гумони мо **рышка** дар асл аз вожаи лаҳҷавии **ръждка //ръждках**, ки қолиби маъмули калимасозӣ бо вожаи **ка//ках** мебошад, ба вучуд омадааст ва болотар теъдоди зиёди вожаҳоро бо ин қолаб ва аломатҳои мушобех ба рӯшд мушоҳида намудем. Зимнан бояд гӯем, ки калимаи **ръжд** дорои маъноҳои ҳамвор, суфта, хушсифат, зебо, тоза, пуртароват ва ғайра мебошад, ки аксарият ба юнучка муносибанд.

1.5.2. Номи анвои гиёҳҳои гуногуни истеъмоли. Як қатор гиёҳоне мавҷуд аст, ки аз тарафи одамон кишт карда намешаванд. Онҳо дар марғзор, дашту даман ва кӯҳҳо мерӯянд. Таҷрибаи садсолаҳои мардум доир ба истеъмоли онҳо сабаб шудааст, ки барояшон номҳои мувофиқ гузоранд. Зимни номгузорӣ аломату хусусиёти тезию турушӣ, шӯрӣ, бўи хуш, монандии барг ё танааш ба ашёи гуногун ва дигар хосиятҳои онҳо ба назар гирифта шудааст. Таҳқиқ нишон медиҳад, ки баъзеашон аз ҳудуди шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ берун меравад ва ё аз давраи классикӣ маншаъ мегирад. Масалан, дар шеваи ҷанубӣ **къравшак**, дар лаҳҷаи Бухоро **каравш** [Маҳмудов 1989, 122] ва дар забони давраи классикӣ ба шакли **карафс** [Фарҳанг 1969, 539] мустаъмал аст, ки тафовути савтӣ мутобиқи меъёрхост. Вожаи **пайванд** (Вқ.) дар забони адабӣ дар шакли **чилбугум** (растани, ки танааш пайвандҳои зиёд дорад) дида мешавад, ки тафовути шаклӣ барои муродиф шуданашон мусоидат кардааст. Ҳамчунин, навъҳои **шълха //**

шилха; туршак (як хел алафи хӯрданӣ); **шура // шурък // шурак; сузанак** ба истиснои тафовутҳои фонетикӣ дар забони адабӣ ва дигар шеваҳо роиҷ аст.

Калимаи дигаре дида мешавад, ки дар луғатҳои мавҷуда во намехуранд: **нуғрок//нъғрок** (Ғк., Қ.) як навъ растанӣ, ки бехмеваашро истеъмол мекунанд. Ин вожа дар шакли **нуғрок//нъғроқи сағак** (Ғк.) низ дида мешавад ва гули кабудчарангест, ки одатан дар полеҳ мерӯяд. Калимаи **сағак** дар ҳайати ибораҳои ифодакунандаи растаниҳо зиёд истифода шуда, маҷозан ба навъи ёбӣ ва пастсифат далolat мекунад. Таваҷҷӯҳ шавад: **харбъзайи сағак, ангури сағак, чъкрӣ сағак, самаруғи сағак, дълонайи сағак.**

Калимаҳои ифодакунандаи гиёҳони ғойдаовар дар қолибҳои гуногун истифода шуда, дар шеваҳои мавриди таҳқиқ доираи мухталифи истифода доранд. Баъзан яке аз гиёҳон дар лаҳҷаҳо ба тариқи гуногуни савтӣ талаффуз мешавад. Масалан **сечак//сечък** дар гурӯҳи лаҳҷаҳои вахйӣ-қаротегинӣ ва шакли **сечък** дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб, ки ифодагари навъи гиёҳест, ки барги сирмонанд ва гули нилобӣ дорад. Доираи интишори баъзе аз анвоъ бо доштани гунаҳои савтӣ васеътар аст: шакли **кокътӣ** дар лаҳҷаҳои ғарби ва шимолии Кӯлоб// **кавкутӣ** дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ ва шакли **каакути // какутӣ** дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ҷанубии Кӯлоб ва дарвозӣ (Ҷш.) растании хушбӯи кӯҳист, ки баргаш ба барги райҳон монанд аст ва онро барои хуштаъмӣ ба таом меандозанд. Воҳидҳои луғавии зерин ҳам ба ҳамин навъи гиёҳон мансубанд: **карамчак** (Ғк.) растании хушбӯест, ки бехмевааш ба лаблабу монанд аст; **қаракот** (Қх., Қ., Шк.) меваи буттаи зирк; **йолмун//йолму, холмон//холмун** (Қ.)// **олму** (Вк.) холмон, як навъ растании хӯрданӣ, ки гулаш хинорангу зарди сурхчатоб мешавад: **йағ дърахт-ёнда се гъл мебърора йолму** (Кб.); **йолмун-а меҳурдем** (Дах.); **нозбу** (Вк.) **нийозбу** (Шк., Қ.), нозбӯй, як навъ гиёҳи хушбӯй, ки ба таом меандозанд; **шънгилак** (Қ.) як навъ алаф, ки ба шибит монанд аст; **мойил** (Шк.) як навъ растании хушбӯй, ки ба угро меандозанд.

Дар байни ибораҳои ин гурӯҳ он чи ба назар аҷиб менамояд, он аст, ки ба ҳайси муайянкунандаҳо ва қисман муайяншавандаҳо калимаи одам ва номи паррандаю ҳайвонот омада, вожаҳои гиёҳӣ истифода нашудаанд: **сечаки одамак**

(Вқ.) навъи растанӣ, ки бехмеваашро истеъмол мекунанд; **пайи зоғак** (Шк.) растани паҳнбарги баҳорӣ, ки қобили истеъмол аст; **пайи пишак** (Вқ.) // **пайи пышкак** (Вқ., Шк.) растани сӯзанбарг, ки аввали баҳор мерӯяд; **сечаки сағр** (Вқ.); **суми аспак** (Вқ.) як навъи растани хушбӯй ва хуштам, ки ба таом меандозанд; **гуши бъзак** (Шк., Ғк., Қ.) як хели алафи кӯҳӣ, ки ба шулла ва угро меандозанд; гуши бъзак гуфтани меви бухор ҳастай.

1.5.3. Номи анвои пудина. Дар шеваҳо шакли **пудина**//**пъдина** дорад ва дар ҳамаи шеваҳои забони тоҷикӣ мустаъмал аст. Ин гиёҳ ҳамчун растани ҳаётан муҳим барои такмили таркиби луғавии шева мусоидат кардааст. Калимаҳои **субинак** // **сабинак** “навъи пудинаи хӯрдани кӯҳӣ” дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ ва шимолии Кӯлоб; **чамбилак** // **чамилак** // **чамбелақ** дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ ғарбии Кӯлоб ва қаротегинӣ ба маънии “пудинаи кӯҳӣ (растани хушбӯйи кӯҳӣ)” истифода мешавад: чамилак-ам сохти собинак-ай-ъ буйи хыш дора (Хов.) дар луғатномаҳою фарҳангҳои мавҷудаи забони тоҷикию шеваҳо ба назар нарасиданд ва шояд ба гунаҳои дигар мустаъмал бошанд. Барои ифодаи анвои пудина ибораҳо ҳам истифода мешаванд. Дар байни онҳо **пудинаи боғӣ** “наъно; нозбӯй” дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ муштарак мебошад ва **пъдинаи йалмӣ** ҳам умумиистеъмол аст. Дар навъи **пудинаи говак** аз рӯи семантикаи “пудинаи муаттари баргкалон” дар гурӯҳи лаҳҷаҳои қулобии ҳисорӣ вожаи **гов** маҷазан ба калон будани баргҳояш мебошад. Навъи **пудинаи коқътӣ**// **коқътӣ** дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ растаниест, ки дар кӯҳу пуштаҳо мерӯяд ва хушбӯй аст.

1.5.4. Номи анвои замбурӯғ. Замбурӯғ яке аз маҳсулоти ғизоиест, ки кошта нашавад ҳам, дар ҳаёти мардум воситаи рӯзгузаронист. Бинобар ин, бо дар назардошти аломатҳояшон онҳоро номгузорӣ намудаанд, дар шакли сода, сохта мураккаб ва ибораҳо зухур мекунанд. Анвои сода: **хоч** (Қ., Шк.) // **қорч** (Вқ. Қ.) замбурӯғ; саморуғ: пьго нъмерай, кьҳо-да баръм, хоч чинем (Ҳак.); **самаруғ** (Қ., Шк.), **саморуғ** (Вқ.) саморуғ (навъи занбӯруғ): самаруғ ҳамитаре шъреш воре часпък -ай (Қах.); Дар забони яғнобӣ шакли **хорч** истифода мешавад [Мирзоев, 2008, 221].

Дар шакли вожаҳои сохта. Гунаи **кузақарнӣ** дар лаҳчаҳои шимолии Кӯлоб ва гунаҳои **кузақандӣ** // **кузикаринӣ** // **кузақаннӣ** дар гурӯҳи лаҳчаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ; **қарақузинӣ** дар гурӯҳи лаҳчаҳои ваҳиёӣ-қаротегинию шимолии Кӯлоб ва гунаи **қарақузнӣ** дар лаҳчаҳои қаротегинӣ ва қулобии ҳисорӣ ба маънии “навъи занбӯруғи хӯрданӣ, ки шабеҳ ба шиканбаи гӯсфанд аст” истифода мешавад, ки аз забони ўзбекӣ омадааст ва дар шеваи ҷануби шарқӣ мустаъмал нест. Анвои **қўзикандӣ** ва **қорч** дар лаҳҷаи ноҳияи Китоб [Маҳмудов, 1978, 234] ва шаклҳои **замбӯрук** // **замбӯрӯғ** дар лаҳчаҳои Бухоро [Маҳмудов, Бердиев, 1989, 100] истифода мешавад.

Бо ибора аз рӯйи аломату хусусиятҳои баён шудани ин анвоё гуногуннавьии онро нишон медиҳад: **қорчи ҳарак** (Қ.) як навъ занбӯруғи нохӯрданӣ; **телпаки морак** (Шк., Қ.) навъи занбӯруғи истеъмол нашаванда; **ҳочи қындағӣ** (Шк.) замбӯруғе, ки дар беҳи дарахту буттаҳо рӯяд ва истеъмолист; **самаруғи сагак** (Шк.) занбӯруғи ҳасакӣ; **самаруғи йобунӣ** (Вқ.) **самаруғи йобойӣ** (Ванҷ) саморӯғӣ ёбой.

1.5.5. Номи анвои чукрӣ. Ин растанӣ ҳам дар назди ҳавлӣ ё заминҳои махсус кошта намешавад, балки хурдӣ аст ва дар мавзёҳои қўҳистонӣ аввалҳои баҳор мерӯяд. Дар шеваҳо шакли **чъкрӣ** // **чъкърӣ** дорад: ай ису барф меҳеза-йъ чъкърӣ бърёмаан мегира (Шу.). Навъи он бо ибора мустаъмал аст: **чъкрӣи сагак** (Вқ.) як навъи чукрӣ, ки истеъмол намекунанд; **чъкрӣи тайисанғӣ** // **чъкрӣи санглоҳӣ** ба маънии чукрӣ, ревоҷ, ки дар зери санг, байни сангтӯда ва рег мерӯяд ва хусусияти умумиистеъмолий дорад. **Ревоч**, **куруш** ва **ров** аз хонаводаи ҳамин гурӯҳанд, ки анвои онҳо ҳам чунин аст: **чольк** (Шк.) ревоҷи наркин, чукрии нарина; **параҷкърӣ** (Шк.) як навъ ревоҷ (чукурӣ); **девкуруш** (Қ.) як хели куруш аст, ки нисбат ба куруш калонтар буда, баргҳои паҳн дорад; **ровшък** (Қ.) // **рошак** // **рошък** (Шк., Чқ.): рошък нъхсбър меша, тез меша, барой халадард даво-йай (Нр.);

1.5.6. Номи анвои гиёҳони шифобахш. Истилоҳоти марбут ба гиёҳони шифобахш як қабати махсуси таркиби луғавии шеваро фаро мегирад ва барои

такмили он мусоидат мекунад, зеро бо гиёҳон табобат кардан дар тамоми тӯли таърих мубрам ва замонавӣ ба шумор меравад.

Албатта, дар марзу буми ҷумхуриамон гиёҳони шифобахше, ки илм онҳоро медонад бениҳоят зиёд аст, аммо хосиятҳои шифобахшии онҳоро ҳамаи мардум намедонанд. Сабаби асосии ин аз он иборат аст, беморхонаҳои расмӣ ҷойи табибони халқиро гирифтааст ва дар тӯли даҳсолаҳо номи аксарияти гиёҳони шифобахш ба ҳукми фаромӯшӣ даромадаст. Ин ҷо мо номи гиёҳонеро баррасӣ менамоем, ки ҳомилони шева хосиятҳои табобатии онҳоро худашон медонанд ва дар ҳаёти ҳаррӯзаашон истифода мекунанд. Онҳо дар қолаби вожаҳои сода, сохта мураккаб шакл гирифтаанд ва доираи интишорашон як хел нест. Истилоҳи содаи **коснӣ** чун доруи халқӣ, ки аз растании “коснӣ” аст ва истилоҳи **сано** бо маънии гиёҳи табобатие, ки баргаш ба барги бед монанд буда, ғӯрааш мисли мурч тунд аст, дар гурӯҳи шимолии Кӯлоб истифода мешавад. Калимаи **коснӣ** бо намуди **кошникаҳ** ва маънии мазкур дар ду гурӯҳи лаҳҷа: шимолии Кӯлоб ва Қаротегин истеъмол мешавад. Истилоҳи баъдӣ (**сано**) дар шакли ибораи **санойи макка** дар гурӯҳи Қаротегин дида мешавад, ки номи доруи халқие аст, ки аз баргу решаи сано тайёр мешавад ва барои исҳол истифода мекунанд. Калимаи умумиистеъмолии **усма** дар шеваи ҷанубӣ истифода шавад ҳам, дар гурӯҳи Қаротегин шакли шевагии **исма//ъсма** дорад ва бо ин шакл роиҷ буда, бо ибораи **исмаи тар** низ серистеъмол аст: ба абру -ш исмаи тар мекаша. Исмҳои мураккаби тобеи ин истилоҳ **усмакабут//исмакабут** на танҳо дар гурӯҳи Қаротегин, балки дар гурӯҳи шимолии Кӯлоб низ ба қайд гирифта шудааст: бӯра ай ҳота иқа исмакабут бӯғӣ бийо, дар қошо бӯкашем (Даҳ.). Аммо ҳудуди интишори вожаи **тутийо** растание, ки аз хокистари он сурма тайёр кунанд ва сурмаи вай нури чашмро зиёд кунад, васеътар буда, гурӯҳи лаҳҷаҳои қаротегинӣ, ваҳиёи-қаротегинӣ, шимолии Кӯлоб ва дарвозиро фаро мегирад.

Дар баробари ин бо калимаҳои сохтаю мураккаби шевагии зерин вохӯрдем: **сирък** (Чқ.) як навъи растании шифобахш; **ховак** (Вқ.) тухми гули як навъи растанӣ, ки даво аст; **хилтҷӣ** (Вқ., Қ.) як навъ растанӣ хушбӯй ва шифобахш; **меъдаҳак** (Қ.) навъи растанӣ, ки ба захми меъда даво будааст; **чачарақӣ//чачърақи**

(Ғк., Шк.) // **съчарасқу** (Кх.) коснй, хиндбо: ай асароти ҳакимӣ-ш чачърақӣ-ра мехъран (Чк.); **лолачиғак** (Шк., Қ., Вқ.) растаниест аз чинси лола, ки гули зард ва решаи пиёзшакл дорад, онро чун воситаи шифобахш истеъмол мекунад; **гаркунда** (Шк., Қ.) каламфури кӯхӣ, ки ба дарди миён даво аст; **ғарчинак** (Қ.) як навъ растании шифобахш; **руғанчизак** (Вқ., Қ., Дарв.) як навъи растании кӯхӣ, ки шираи онро чун даво ба рӯй мемоланд; **пупалок** (Шк., Чк., Дарв.) // **папалок** (Шк.) як навъи растании кӯхӣи хушбӯӣи шифобахш; **ситамкаш** (Вқ.) алафи шифобахшест, ки барои кашидани захри чароҳат мебаранд; **сѣфедкамолӣ** (Вқ.) растанӣ, ки дар тибби халқӣ барои табобати дарди шикам истифода мебаранд; **сангсабил** (Шк.) номи растании шифобахши кӯхӣ; **сагпистун** (Қ.) растании гулаш кабудӣ давоӣ.

Як қатор калимаҳои марбут ба гиёҳон дар қолабҳои гуногуни калимасозӣ ба вучуд омадаанд, ки на танҳо дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ, балки ба истиснои хусусиёти савтиашон барои тамоми тоҷикон фаҳмоанд: **рахдавьк**// **рәдавьк**// **рахдавак** // **рәдавак** растаниест, ки барои нобуд кардани санги гурда истифода мебаранд; **чойкахак** // **чойкаак** (Қлб.); **хазориспан** // **хазориспанд** (Вқ., Қ.) хазориспанд; **мурчакамол** (Шк.) // **мърчакасол** (Қ.) растании хушбӯӣи шифобахш (ба дарди варами шуш ва чашм даво аст), ки ба ров монанд аст; **пайвандак** (Вқ.) буттаи сӯзанбарг, ки решаашро ба атолаи кочӣ меандозанд ва ба касалии устухон шифо мебахшад.

1.5.7. Номи анвои гиёҳони ғайриистеъмоли. Гиёҳони ғайриистеъмоли ҳам дар ҳаёти мардумон нақши муҳим доранд. Онҳоро на танҳо чун хӯроқӣ ҳайвоноти хонагӣ, балки барои масоили гуногуни зиндагӣ истифода мебаранд. Аз ҷумла, аз пӯстлохи онҳо барои бофтани канаб, сохтани қамчин, бандина, навдаҳои баъзе анвоъ барои танидани кирмак, чиҳати гирифтани рангҳо барои бофандагӣ, ҳаси борику дарози бархе аз гиёҳон барои чароғ ва дигар масоил муфид мебошанд.

Гиёҳони ин гурӯҳ дар дашту сахро, кӯҳу биёбон, байни зироати полезию ғалладона, марғзор, лаби кучаю хиёбон, дар оби равон ва ё кӯлҳо мерӯянд. Растаниҳое ҳастанд, ки дар зерӣ баргу гули онҳо мӯрча, занбур, сангпушт, хорпушт зиндагӣ мекунад ва ё дар зерӣ онҳо қурбоққаҳо тухм мемонанд,

паррандагон лона мегузоранд. Тану барг ва тухми гиёҳонро мардум ба дигар ашёҳо монанд мекунанд. Баргҳо ва гули гиёҳон зардчатоб, кабудча, сурхча, бунафш, нофармон хушбӯй, сарсабзу ҳамешасабз мебошанд. Ҳамаи ин аломату хусусияти гиёҳон барои он оварда шуд, ки мардум онҳоро мутобиқи ҳамин хосиятҳо номгузорӣ намудаанд. Гоҳо ин аломатҳо дар номи растаниҳо сабт аст, гоҳо нест ва аз рӯйи манотик ҳам тафовути истифодаи онҳо дида мешавад. Ба чанд мисол тавачҷӯх шавад. Барои бофтани “канаб” аз растании ҳамном яъне **канаб** ва бо каме тағйироти савтӣ аз гиёҳони **кандук//кандуккана** (Тӯда) истифода мебаранд ва ресмоне, ки аз пӯстлохи канаб бофта мешавад, бо илҳоқи пасванди калимасози **-ӯ канабу** номгузорӣ шудааст, ки дар ҳамин шева синоними **пуслоқӯ** (Қ.) низ дорад.

Вожаи **сир** (Оғ.) номи як навъи буттаест, ки аз он ҳам “бандина” метобанд, бо вучуди он ки дар шева баробари забони адабӣ ва дигар шеваҳои забони тоҷикӣ ба маънои **роз** (сири дъл, сиръ асрор, сиръ савдо, сир гъръфтан) ва **пиёзи кӯхӣ** низ мустаъмал буда, хусусияти омонимӣ зоҳир намудаанд.

Барои сохтани “қамчин” аз растании ҳамном яъне **қамчинак**, ки бо иловаи пасванди калимасози **-ак** сохта шудааст, истифода мебаранд. Ҷиҳати ин кор буттаи **лъхка// лъхкайин** ҳам мустаъмал аст ва асоси ин вожаи мураккаби тобеъ **лух//лъх** барои ҳамаи тоҷикон роиҷ буда, растаниест, ки баргаш мисли қамиш аст ва дар лаби ҷӯю ботлоқ мерӯяд.

Дар номи растанӣ сабт шудани хосияти таъиноти вай дар вожаи **сихчъроғ** (Вқ.) бараъло маълум аст ва ин вожа ифодакунандаи навъи растаниест, ки ҳақиқати борику дарози он чун чароғ истифода мешуд. Баъдан, чароғҳое пайдо шуданд, ки бо рағани зағир меафрӯхтанд ва номи онро ҳам **сихчъроғ** (Вқ., Қ.) монданд, ки дар марҳилаи кунунӣ омониманд: сихчъроғ-а да сари пичайи дейдун мемундем (Яр.). Вожаи мазкур аз ду асос: **сих** ва **чъроғ** таркиб ёфта бошад ҳам, аз ҳодисаи факки изофат дар ибораи “сихи чароғ” маншаъ мегирад. Вожаи **сих** дар “Фарҳанг” ба маънои “мили борики филизии нӯгтез” [ФЗТ, 1969, 252] маънидод шуда бошад ҳам, дар забони адабӣ фаровон истифода шуда, маъноҳои гуногун дорад. Дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ чанд маънӣ дорад: а). шохчаҳои

борики буттаҳо. б). мех, чангак къртайи тоғойи-м сих-да кашол бъдай (Лахш). в). сӯзиш, дард: дъл-ъш сих мезана, късал-ай (Кд.).

Бо таваҷҷӯҳ ба ин, ки **шоҳу навдаҳои** растанӣ барои танидани кирмак мувофиқ аст ва дар кирмакпарварӣ истифода мешавад, исми онро **шоҳак** (Вк., Қ., Чк.) гузоштаанд. Ҳамин растаниро дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб аз рӯи монандиаш ба чангол бо истифода аз пасванди **-ак чанголак** гуфтаанд. Файр аз ин, барои кирмакпарварӣ шоҳу навдаҳои навъи растаниҳои **қайсакура** дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва **нимбош** дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ғарбии Кӯлоб истеъмол мешавад. Гиёҳи дигари зарурии рӯзгор **испарак** дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ғарбии Кӯлоб мебошад, ки аз он дар бофандагӣ ранги зард ҳосил мекунанд: бъра иқа испарак бъчи бийор, ҳаму карбос-а ранг кънем (Кан.). Ҳамчунин, дар ин қисмат вожаи **кърмък** дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ҷанубии Кӯлоб ва гунаи **кърмак**-ро дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб овардан мумкин аст, ки номи “пӯстлохи решаи бодом ва решаи торон (гиёҳи кӯҳӣ)” аст ва чармгарон дар ранг кардан истифода мебаранд. Ин калимаи сохта бо пасванди **-ак** буда, чандин маъноҳо дорад ва яке аз онҳо “корми пилла” аст ва ин ҷо ҳам ҳамгунии вожаҳо дида мешавад.

Гиёҳи маъруфи **тамоку//тамоқӣ** дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ ду навъ дорад, ки бо ибора ифода мешаванд ва муайянкунандаҳои онҳо макони баромади тамоку ва таъиноти онро далолат мекунанд: **тамоқӣи балхӣ** “навъи тамокуи аълосифат”; **тамоқуи носӣ** “навъи тамоку” дар лаҳҷаҳои дарвозӣ ва қаротегинӣ роиҷ аст, ки аз он нос тайёр мекунанд.

Аз рӯи монандӣ гузоштани номи ин гурӯҳи растаниҳо ҳам дида мешавад. Дар қолаби калимаҳои мураккаб ва ибораҳо меоянд, ки на танҳо вожаҳои тоҷикӣ, балки ўзбекӣ низ саҳм доранд: гунаҳои **кабутгълак // кавутгълак** “навъи растанӣ, ки гули кабудчатоб дорад” дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва гунаи **кавгълак** дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ. Дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб воҳидҳои луғавии **қъзилқийоғ** “навъи ғеша, ки баргаш сурхчатоб аст” ва иборайи **дъли бара** ба маънии «навъи растанӣ, ки баргаш ба дил монанд аст» истифода мешавад. Вожаи **зарпечак // зарпечък** хусусияти умумистеъмоли дорад.

Дар баробари ин калимаҳое вомехӯранд, ки монандии онҳо ба ашёҳои гуногун дида шавад ҳам, ин монандӣ дар истилоҳот ва вожаҳои сабт намеёбад ва аз рӯйи интишор ҳатто бо вариантҳои савтӣ фарқ мекунад: гунаи **саманталок** дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ, вале **шамантулок** дар гурӯҳи лаҳҷаҳои кулобии ҳисорӣ ва **шамантьлок** дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ҷанубӣ ва шимолии Кӯлоб ба маънии “растани паҳнбарг, ки беҳмевааш ба картошка монанд буда, сафед аст” роиҷ бошад, вожаи **испағул** “навъи растанӣ, ки ба зӯф монанд аст” дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва қаротегинӣ дида мешавад. Ҳамчунин, дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб **қамшоқ** // **қамишоқ** - як навъи растани ғешамонанд; **дъбълға** - як навъи буттаи кӯҳӣ, ки ба бодом монандӣ дошта, пӯшташ сурхчатоб аст; дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ **вълчакамол** - навъи буттаи кӯҳӣ; **чъмбълик** - як навъи растани сурхча, ки беҳмевааш ба сабзӣ монанд аст; дар шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ **каврак** - як навъ растани қадбаландест, ки танааш мисли офтобпараст ковок мешавад, дар муомилотанд.

Дар соҳатни номи растаниҳо ҳаёти обхокиҳо низ ба инобат гирифта шудааст. Калимаҳои зерин, ки дар қолаби вожаҳои мураккаби тобеш ва ибора бо истифода аз вожаҳои аслии тоҷикию иқтибосии ўзбекӣ сохта шудаанд гувоҳи ин маънӣ мебошад: **ғъкчома** // **ғъкчума** (К.) навъи растанӣ ки дар об месабад; **чағзибақа** (Қ.) як навъ растани сабзранги обист, ки дар зерӣ он қурбоққаҳо тухм мегузорад: чағзибақа лағҷонак-ай (Шм.); **самбақагъл** (Ғк.)// **самбақагълак** (Шк.) навъи растанӣ, ки дар зерӣ баргу гули он сангпушт зиндагӣ мекунад; **курпайи ғук** (Вқ.) алафи қурбоққа; **сойайи самбақа** (Шк.) як навъи растани кӯҳии паҳнбарг.

Гиёҳони кӯҳӣ ҳам зиёданд, ки онҳоро бо вожаҳои гуногун ном мебаранд: **кимйо** (Шк.) гиёҳест, ки дар мавзёҳои баланди кӯҳрӯйида, аз он дорувор тайёр карда мешавад; **кампирчъпон** (Шк.) навъи растани кӯҳӣ; **чушқанок** (Шк.) навъи растани кӯҳӣ; **ғъргушак**// **ғъргушӣ** (Вқ., Қ., Шк., Ҷк., Ванҷ) як навъ алафи кӯҳӣ; **сангақбушол** (Вқ.) навъи буттаи кӯҳӣ; **ченчик** (Шк.) навъи буттаи кӯҳӣ, ки баргаш дарозрӯя буда, гули зардчатоб дорад.

Дар маҷмӯъ бояд гуфт, ки истилоҳоти марбут ба гиёҳони ғайриистеъмолӣ як қабати ниҳоят калони калимаҳоро дар бар мегирад ва онҳо ҳам барои масоили гуногуни рӯзгор муфид мебошанд.

1.5.8. Номи анвои гул. Дар ташаккули лексикаи шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ анвои гул мавқеи намоён дорад. Аз рӯйи таркиби морфологиашон онҳо сода, сохта ва мураккаб буда, аксарияти онҳо барои ҳамаи тоҷикон фаҳмо аст ва характери умумихалқӣ доранд. Масалан, гулҳои **нарғис, бунафша, ғармаш, лола, райхон, сияхгӯш, хайрӣ, гули хино, тоҷи хурӯс, ишқи печон**, ки дар қолабҳои гуногун сохта шудаанд, барои ҳамаи тоҷикон умумианд. Баъзе аз онҳо бо тафовути савтиашон фарқ мекунанд; **бӯнафша, сийахгӯш, тоҷи хӯруз**.

Дар баробари ин анвои гулҳои зиёде вомехӯранд, ки бо роҳҳои гуногун сохта шуда, ҳазинаи луғати шеваро бештар намудаанд. Бо пасванди **-ақ** аз асосҳое, ки аломатро далолат мекунанд, исми навъи гул сохта шудааст, ин ашё дорои хусусиятҳои асоси вожа мебошанд: **калак** (Ғк.) гули қоқу: калак бийор, бозӣ мекӯнем (Ғк.). Морфемаи луғавии **курак** дар шакли **курък** меваи хомро ифода мекунад, ки болотар доир ба ин масъала фикрамонро баён карда будем, аммо бо гунаи **курак** ба маънои “гули ношукуфта” дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинию ванҷӣ ва аз рӯйи семантикаи “кӯрак, қашқа, пахтаи ношукуфта” дар умумиистеъмол аст.

Як идда исмҳои мураккаби ифодакунандаи номи гулҳо мавҷуданд, ки ин истилоҳотро мутобиқи рангҳояшон гузоштаанд. Онҳо аз ибораҳое, ки ҷузъи атрибутҳои рангҳои гуногун мебошанд, сохта шудаанд. Доираи интишори минтақавии ин воҳидҳои луғавӣ баробар нест. Баъзе аз онҳо тамоми минтақаи шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқиро фаро гиранд, қисме аз онҳо бо лаҳҷаи яке аз манотиқ маҳдуд мемонад. Баъзан вариантҳои ин ё он навъи гул интишори ягона надоранд. Ба ин маънӣ лексемаи **сийагӯш//сийагӯш** тамоми минтақаро фаро гирифта бошад ҳам, варианти **сийагӯша** ҳоси шимоли Кӯлоб мебошад. Навъи **сӯфедгъл** ва **зардакгъл** барои гурӯҳи кӯлобии ҳисор, вале ареали интишори **сӯрхгъл** ва **савзакгъл** Қаротегин ва **сийагъл** дар шимоли Кӯлоб ва Дарвоз аст.

Навъи дигари гулҳо дар доираи калимаҳои мураккаби тобеъ сохта шудаанд, ки на аз рӯйи ранг, балки аз ҳисоби рабту монандиашон ба ашъи гуногун, вобаста ба шакли зоҳирии худ гулҳо ва ғайра номгузорӣ шудаанд. Барои мисол бо калимаи **ахтар** навъи **ахтаргъл** дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб сохта шудааст, ки номи гулест бо рангҳои сурху норинҷӣ ва зард ва хурду резаю ҳамешасабз буда, баргҳои паҳн дорад. Асоси ин вожа **ахтар** дар шеваи чанубӣ ба маънои «хайрон» ҳам меояд, вале ареали ин маънӣ бо минтақаи Лахш маҳдуд мешавад ва гузашта аз ин калимаи **ахтаргъл** дар Лахш роиҷ нест. Аммо вожаи **ахтаргъл** бо доштани маънои мазкур аз асоси ахтар-ситора бунёд нашудааст, балки ба фикри мо аз «ахтар» маънӣ мегирад, зеро монандиаш ба пораҳои лаҳҷаи сурх робита дорад ва худуди интишораш дар гурӯҳи лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб мебошад. Бо тарзи монандкунӣ сохтани номи гулҳо бо ин калима анҷом намеёбад, балки ин тарз вусъат дорад. Монандии гулҳо ба абрешим, бахмал, коса ва ғайра дида мешавад. Бо таваҷҷӯҳ ба интишори ин навъи гулҳо дар минтақаҳои мухталиф гуфтан мумкин аст, ки буриши чуғрофии сохтани калимаҳо аз рӯйи монандӣ хеле васеъ буда, анъанаи классикӣ дар забони зиндаи халқ ҳифз шудааст. Навъи **бърешъмгъл** дар шимолии Кӯлоб, **бахмалгъл** дар деҳаи Пилдони гурӯҳи ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва **косагъл** дар Лахш ба қайд гирифта шудааст. **Косагъл** бо тағйири савтии **косагул** дар лаҳҷаи Бухоро низ мустаъмал аст [Маҳмудов, 1989, 129].

Исми **чинирайхон**, ки худуди интишораш минтақаи Лахш мебошад, навъи гули райхонест, ки ниҳоят хушбӯй ва баргҳои хурд дорад. Зоҳиран ин калима аз сифати нисбии чинӣ, марбут ба этноними чин ва исми райхон сохта шудааст, вале дар асл вожаи чинӣ намуде аз косаҳо (зарфҳои аз Чин овардашуда) буда, навъи гули мазкур ба коса монандӣ дорад ва ин монандӣ боиси номгузории гул шудааст. Ба ин маънӣ дар гурӯҳи лаҳҷаҳои кӯлобии ҳисорӣ вожаи **чинигул** як навъи гули зард, ки чатршакл аст ва **садарайхон** // **савдарахйун** // **садарахйун** навъи райҳони баргмайдаи хушбӯй на танҳо дар лаҳҷаҳои кӯлобии ҳисорӣ, балки дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ ва ванҷӣ низ мустаъмал аст.

Аломатҳои зоҳирии гулҳо низ боиси номгузориҳои онҳо шудааст. Як идда номи нави гулҳое, ки дар гурӯҳи лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб истифода мешаванд, маҳз аз рӯи ҳамин хусусият дар қолаби вожаҳои сохта ва мураккаб бунёд шудаанд: **гълхор**, **качгъл**, **ғмчагъл**, **қопагъл** як навъ гули зарди калон-калон, ки аввали баҳор мерӯяд; **шумак** сохти ғармаш ворӣ бўланд мешава; **сағерагъл** як навъ гули сафедчатоб, ки аввали баҳор мерӯяд; **чавғостун** // **чавғостон** як нави гули сурхи доирашакли калон, ки бўи хуш дорад; **лолахак**. Нави **лолахак** дар шакли **лолакахак** гурӯҳи чанубии Кӯлоб низ дида мешавад.

Навҳои дигаре мавҷуд аст, ки дар доираи вожаҳои мураккаби тобе сохта шуда, ҳудуди интишори гуногун доранд. Ба ин маънӣ **чавғистун** (нави гули баҳорӣ) фақат дар деҳаи Шулуптуи гурӯҳи ғарбии Кӯлоб; **нарғиси шалаластӣ** (гули нарғисо, ки сафедӣ ва зардии он моил ба сиёҳист) танҳо дар қишлоқи Оби ширини гурӯҳи ғарби Кӯлоб; **кындагъл** (як намуди гули садбарг) танҳо дар деҳаи Пилдони гурӯҳи ваҳиёи қаротегинӣ, аммо анвои **чъмълдик** як нави гули сурхи ба сиёҳӣ моил; **точгул**//**точгъл** точи хурӯс, бўстонафрӯз дар тамоми гурӯҳи ваҳиёи қаротегинӣ мустаъмал аст. Ареали баъзе аз анвоъ аз доираи ин гурӯҳ васеътар мебошад: **атъргъл** нави гули садбарг; **ғармашгъл** гули хайрӣ даи гурӯҳҳои қаротегинӣ ва шимолии Кӯлоб истифода мешавад. Навҳои **ишқандарпечон** ошиқӣ печон ва **лолагул** дар гурӯҳи кӯлобии ҳисорӣ мавҷуд аст.

Тавассути ибора истилоҳот беш аз 50 нави гул баён мешавад. Онҳо ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд. Гурӯҳи якум вариантҳои калимаҳои мураккаб мебошанд, гурӯҳи дигар истилоҳотеанд, ки ҳоло дар шакли калима ташаккул наёфтаанд. Ба гурӯҳи аввал анвои зеринро дохил кардан мумкин аст: **гълбънавша**//**банавша** гули бунафша; **гъл сийахгӯш** гули сиёҳгӯш, гулест, ки дар аввали баҳор мешукуфад; **гъл сийогъл** (Шк.) номи гули кӯҳӣ, ки сиёҳтоб аст; **гъл точи хърус** (Шк.) гули бўстонафрӯз, сурхи маҳмалӣ аст; **гъл қамчинак** (Шк.) як навъ гули кӯҳӣ мисли қамчин гул дорад; **гъл чавғостон** (Ғк.) як навъ гулест, ки аввали баҳор мерӯяд. Он дар намуд ва ранг ба гули лола монандӣ дошта, аз ҷиҳати зебоӣ ва бўи аз лола фарқ мекунад. Гурӯҳи дуюм хеле зиёданд. Онҳо истилоҳотеанд, ки дар тамоми минтақаҳои интишор наёфтаанд. Баъзе аз

онҳо мутобиқи маводи мо аз доираи як лаҳча берун нарафтаанд. Зимни бунёди онҳо муайянкунандаҳои ифодакунандаи номи ҳашароту ҳайвонот, наботот, зарфҳои гуногун, исмҳои маънӣ ва ғайра истифода шудааст. Мавҷудияти онҳо мутобиқи минтақаҳо чунин аст:

Дар гурӯҳи шимолии Кӯлоб. Дар байни манотиқи ин гурӯҳ анвои бештар дар ареали Ховалинг ва Сарихосор ба дасти мо расидааст: **ғли азрак** гули нилуфар; **ғли алғунҷор** гулест, таксурхи зардчатоб; **ғли дъмби рубаҳак** навъи гул, ки ба думи рӯбоҳ монанд аст; **ғли къравчак** гули растании карафс; **ғли навруз** гулест, ки дар аввали баҳор мерӯяд, зардчатоб аст; **ғли маҳтов** навъи гулест зардчатоб ба ранги моҳтоб; **ғли пайи пышак** навъи гули кӯҳӣ, ки ба панҷаи гурба монанд аст; **ғли шибит** гули растании шибит; **ғли шулаш** гули арғувон; **ғли ҳанӣ** гули ҳино; **ғли ҷуғак** гули кӯҳии зарди ба сурхи моил; **ғли ҳавоборонак//ҳавоборунак** як навъ гули кабудчатоби саҳро. Минтақаи Даштиҷум: **ғли магас** як навъ гули кӯҳӣ, ки бунафши паст аст; **ғли дуғак** як навъ гули хурди сафедчатоб; **ғли ғли фасонру** навъи гули сурхтоби ба зардӣ моил, ки ниҳоят хушбӯй аст; **ғли ҷькрӣ** гули ревоҷ; **ғли йолмун** навъ гули чигарранг. Минтақаи Ғеш: **сигерак** навъи гули кабудчатоби кӯҳӣ; **ғли туғак** навъи гули хурди саҳро. Минтақаи Доробӣ: **ғли шаманталок** номи гули як навъ растанӣ, ки бунафш аст. **ғли пайи зоғак** навъи гулест, ба панҷаи зоғ монанд аст. Дар Наврӯҳо: **ғли аспак** навъи гулест борики дарозрӯяи бунафш.

Дар гурӯҳи ғарбии Кӯлоб. Дар минтақаи Шулуπτу: **ғли ачина** растаниест, ки гулаш бунафши камбӯй мешавад; **ғли самсам** гули савсан; **ғли сақичак** як навъ гули кӯҳӣ, аз решааш сақич тайёр мекунад; Дар Кангурт: **ғли тағорашиканак** гулест, ки аввали баҳор дар доманаҳои кӯҳ мешукуфад, сафедчатоб буда ба бойчечак монанд аст; **ғли чачарақӣ// чачирақӣ** гули ҳиндбо;

Дар гурӯҳи қаротегинӣ ва ваҳиёӣ-қаротегинӣ ин анвоъ истифода мешаванд: **ғли мунҷ** гули як навъ растании кӯҳӣ, ки сурхи баланд мешавад; **ғли дъмби руба**; **ғли маҳсар** гули маҳзар, навъи гулест тор-тори заъфармонанд, аз заъфар сурхтар ва бўяш пасттар аст; **ғли қарақош**; **ғли қоқуф** гули қоқу; **ғли пармак**

як навъи гули кӯҳӣ, ки рангаш гулобист; **гъли харгуш**; **гъли мучах//мъчах** номи гули як навъ растанӣ; **гъли хуч** гули насрин (настаран).

Анвои зерин дар гурӯҳи шимолии Кулоб, қаротегинӣ ва ваҳиёи қаротегинӣ ва ванҷӣ муштарақанд: **гъли ҳамешабӯхор** гули ҳамешабӯхор (сарсабз) - гулест, ки аз баҳор то тирамоҳ пай дар пай мешукуфад; **гъли ҳолмон // ҳолмун** як навъ гулест, ки аз ҷиҳати шакл ба чархчӯб монанд буда, решаи он дар муолиҷаи касалии дил истифода бурда мешавад.

1.5.9. Номи анвои ҷорӯб. Калимаи **ҷорӯб** барои ҳамаи тоҷикон маълум аст. Дар баробари ин шакл гунаҳои **ҷорув // ҷурбӯ** дар шеваҳои мавриди назар мутадовил аст. Ин вожа аз ҳамнишинии исму асоси замони ҳозираи феъл ба вучуд омадааст. Барои ҷорӯб кардан аз растаниҳои гуногуни кошташаванда ва аз навдаву буттаҳои дарахту рустаниҳо, хор ва анвои алаф истифода мешавад. Дар истилоҳсозӣ номи ин растаниҳо ба назар гирифта шудааст. Ғайр аз ин, дар истилоҳсозӣ ранг, нармию мулоимӣ ва дигар аломатҳои онҳо муҳим аст.

Барои ифодаи ҷорӯби зиёд истифодашудаи кӯҳнавожаҳои **шънък// шъндък** (Вк., Шк., Дарв., Ванҷ); **къндак // къндък** (Шк.) мустақмал аст. Гумон меравад, ки **шънък** шакли тағйирёфтаи вожаи **хънък** (маҷозан беzeb) аст, зеро ҷорӯберо **шънък** мегӯянд, ки дар натиҷаи истифодаи бисёр шаклаш хеле сӯда, яъне беzeb шудааст. Ба ин маънӣ **ҷорӯб//ҷорувӣ хингак** (Қ.) мавҷуд аст, ки маънии калимаи **хинг** дар шева ба замми «ранги бур» семантикаи беzebро ҳам дорад. Дар ҷойи дигар **хингак** як навъ хорбуттаест, ки дар кирмакпарварӣ (барои печидани пилла) истифода мебаранд. Пасванди **-ак** бо вожаи **кунд** васл шуда, воҳиди луғавии **къндак // къндък** сохта шудааст, ки мантиқист, зеро ҷорӯб бисёр истифода шуда, кунд гардида, қобили истифода нест.

Анвои ҷорӯб аз вожаҳои сохта, мураккаб ва ибораҳо ба вучуд омадааст. Доираи истифодаи баъзе аз онҳо хеле маҳдуд ва бархе васеътар аст. Дар баъзе аз манотиқ исмҳои ифодакунандаи ҷорӯб дар шакли ихтисорӣ истеъмол мешавад. Масалан, дар Шӯробод (Шк.) вожаи **хортанък** дар шакли **хотънък** роиҷ буда, ба навъи растанӣ, ки аз он ҷорӯб тайёр мекунанд, далолат мекунад. Аз растаниҳои хордор истифода карда, ҷорӯб тайёр кардан дар Кангурт (Ғк.) **хорҷорӯб** ва дар

Лахшу Ҳакимӣ (Вқ., Қ.) **хорчурбӯ** ҳам дида мешавад. Навъи **сърхчурбӯ** ва **сърфедчоруб** танҳо дар минтакаи Даштиҷум (Шк.) дида мешавад: сърхчурбӯ-йам алаф ҳисов меҳъра. Анвои дигар ҳам ҳудуди интишори гуногун дорад. Дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб **деҳқончоруб** // **деҳқунчурбӯ**; **шоҳчорув** // **шоҳчурбӯ** - чорубе, ки аз шохи дарахт ё хорбутта сохта мешавад ва бо он хирман мерӯбанд; **почоруб** - чорубе, ки аз навдаву буттаҳои дарахту рустаниҳо тайёр кунанд ва дар хирман истифода баранд; **бибичорув** - як навъи растании чорубмонанди баргу танааш сурхчатоб; **талҳакчорув** - як навъи чоруб, ки аз алафи талха баста мешавад: талҳакчорув кати хирман-а мерубан; дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ **деҳқунчорув** як навъи растаниест, ки аз он чоруб месозанд; дар гуруҳи лаҳҷаҳои вахӣ-қаротегинӣ **чурбишоҳ**; **сартилмак** чоруб сартилмаки мийонбаста, мекъна одам-а хаста (фолк.); **кафакаш** хорчорубе, ки барои ҷудо кардани кафа дар хирман истифода мекунанд.

Зимни дар шакли ибора сохтани навъи чоруб калимаи **чоруб** чун муайяншаванда такрор шуда меояд ва муайянкунандаҳо аломатҳои гуногун онро мефаҳмонанд. Доираи истифодаашон якнавохт нест: **чурбийи нармак** “навъи чоруб” дар лаҳҷаҳои шимолии Кӯлоб; **чурбийи сърфедак** “навъи чоруб” дар шеваи ҷануби шарқӣ; **чурбийи қуқанӣ** “чоруби хонарӯбӣ” дар гуруҳи лаҳҷаҳои вахӣ-қаротегинӣ.

1.5.10. Номи анвои хор. Дар ғановати луғати шева калимаи **хор** ҳам истифода шудааст. Баробари дигар гиёҳон **хор** ҳам яке аз маҳсулоти асосӣ барои хӯроки ҳайвоноти хонагӣ, гиёҳи давоӣ ва ё аҷзои асбоби рӯзгор истифода мешавад. Ин аст, ки бо ин калима вожаҳои бисёре сохта шудаанд ва анвои зиёди хор гувоҳи дар ҳаёт зарур будани онро нишон медиҳад. Ин калимаҳо номи растаниҳои хордор ва ё номи ҳуди хорхоро ифода мекунанд. Дар шакли сода, сохта ва мураккабу ибораҳо ба вучуд омадаанд. Вожаҳои сохтаи ин гуруҳ бо пасвандҳои **-ақ** ва **-ақӣ** бунёд гардидаанд: **сира** дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ ба маънои “латтахор, растании хордори хуҷрӯй, ки гулҳояш сурху кабудча мешавад»; **одамак** «як навъ растании хордор» дар гуруҳи лаҳҷаҳои вахӣ-қаротегинӣ; **мастақӣ** «як навъи растании давоӣ, ки ғӯрааш хорнок мешавад» дар

лахчаҳои шимолии Кӯлоб. Гунаи **каландак** // **къландак** дар гурӯҳи лахчаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва гунаи **къландък** дар гурӯҳи лахчаҳои дарвоз ба маънои “хори сари девори ҳавлӣ” дида мешавад. Калимаи **хъшхор** дар гурӯҳи лахчаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ ду маънӣ дорад: а) хорзор, хористон, ҷое, ки хори бисёр дорад; б). як навъи дарахти хордор. Аз рӯйи маънои якум вожаи сифатии **хъш** муродифи пасванди **-истон** ва **-зор** шудааст. Мисли ин калима дар вожаҳои мураккаби тобеъ ҷузъи хор дар мавқеи дуум омада, ба анвои гуногуни гиёҳ далолат мекунад. Баъзе аз анвои гиёҳони хордор барои сохтани асбоби рӯзгор (рафида) истифода мешаванд. Ин анвоъ, асосан, хоси шеваи ҷанубианд. Ба маънии “навъи растанӣ, ки ғӯрааш хорҳои часпак дошта, аз он рафида тайёр мекунад” дар лахчаҳои қаротегинӣ гунаи **мушхор** // **мышхор** дар гурӯҳи лахчаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ шакли **мучхор** мустаъмал аст. Ҳамчунин, дар лахчаҳои қаротегинӣ **къркърахор** - навъи хор; **латахорак** - навъи хори ғӯрааш гирда, ки аз вай рафида тайёр мекунад; **ғузикхор** - навъи хор: ёа қавза ғузикхор овард -у ови гард-да шушт (Ғоф.); дар лахчаҳои шимолии Кӯлоб **чъзхор** - мушхор: чъзхор-а дъруни рафида мемонан, ай ру-ш лата мекашан (Зир.); Навъҳои дигаре мавҷуд аст, км дар чанд гурӯҳи лахчаҳо дида мешаванд: **гуспанхорак** (Шк., Қ.) хори ғӯсфандак, як навъи растанӣ, ки ғӯрааш хор дорад ва часпак аст; **рафидахорак** (Вқ., Қ., Шк.) мушхор, эзорчаспак; **чақиртиконак** (Ғк.) як навъ гиёҳи хордор: чақиртиконак да ҳами хамгӣ ҳастай.

Дар баробари ин як идда номи хорҳо ба назар расиданд, ки барои шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ умумианд: **сийахор** “навъи хор”; **сафедхорак** // **сьфедхорак** “сафедхор”; **кофирхор** “хори мағелон”; **дулонахор** // **дълунахор** “навъи дӯлонаи майда-майдаи хордори”; **дулонахорак** // **дълунахорак** “як навъи хор, ки ғӯрааш ба дӯлона монандӣ дорад; **шътърхорак** // **шътъралаф** “шутурхор”; **сагдандон** // **сагдандун** “навъи растаниҳои захрдори хордор”.

Бо ибора баён шудани ин анвоъ ҳам ба назар мерасад, ки ҷузъи муайяншавандаҳо калимаи хор буда, такрор шуда меоянд: **хори къркърахър** (Қ.); **хори одамак** (Қ.); хори одамак нугтез меша (Ҳак.); **хори сийо** (Қ.) сиёххор; **хори қаламхурак** (Қ.); **хоргизак** (Ғк.) як навъи хори захрдор.

Агар нек назар намоем, номи анвои растаниҳо баҳри беканореро мемонад ва баррасии илмии ҳаматараю сохтани луғоти алоҳидаи ин анвоъ рози нокушудай фарҳанги мардумро аз дуриҳои дури таърих боз мекунад.

БОБИ II

РОҲҲОИ ТАШАККУЛИ ВОҲИДҲОИ ЛУҒАВИИ МАРБУТ БА НАБОТОТ

2.1. Матолиби муқаддамотӣ. Ташаккули воҳидҳои луғавии марбут ба анвои наботот аз роҳҳои суннати калимасозии забони тоҷикӣ сурат гирифтааст. Махсусан, роҳи морфологӣ яке аз воситаҳои асосии ба вучуд омадани вожаҳои мазкур мебошад, ки аз замонҳои қадим маншаъ мегирад. Вожасозӣ дар масири таърих мардумро ҳамроҳӣ мекард, зеро барои сохтани калимаҳои нав лозим буд. Роҳу воситаҳои калимасозии давраи қадим ва миёнаи таърихи забони тоҷикӣ аз тарафи донишмани бузург, аз ҷумла В. С.Расторгуева, Л. С. Пейсиков, Е. К. Молчанова, И. М. Оранский, Д. Саймиддинов ва ғайраҳо баррасӣ шуда, фикру андешаҳои ҷолиб баён гардидаанд. Аз ҷумла, Д. Саймиддинов роҷеъ ба ҷойгоҳи калимасозӣ дар забони форсии миёна баррасӣ анҷом дода, чунин менигорад, ки «вожасозӣ чун дар дигар забонҳо дар форсии миёна низ аз манбаи асосӣ ва ҳамешагии такмил ва ташаккули луғат махсуб мегардад. Тайи рушди ин забон дар ҳама сабқҳои он луғату истилоҳоти фаровонеро метавон пайдо кард, ки онҳо бар пояи қолабҳои суннати вожасозӣ танзим ва ташкил ёфтаанд» [Саймиддинов, 2001, 112].

Ташаккули таркиби луғавии забонро ба инобат гирифта, Ш.Рустамов баррасии роҳу воситаҳои исро бо фикри зирин шурӯъ мекунад: «калимасозӣ воситаи асосии бойшавии таркиби луғавии забони тоҷикӣ мебошад. Усул ва қолибҳои калимасозӣ мунтазам такмил ва инкишоф меёбад. Тағйироту тақомулоти калимасозӣ мувофиқи сохти грамматика ва қонуниятҳои дохилии инкишофи забон ба амал меояд» [Рустамов, 1981, 93]. Ба ин гуфта забоншиносони маъруф ҳамакидаанд, ки дар давраҳои гуногун қору фаъолият кардаанд [Степанова, 1953; Левковская, 1954; Кубрякова, 1965; Пейсиков, 1975, Оранский, 1988; Рустамов, 1981; Ҷӯраев, 1981; Саймиддинов, 2001; Касимов, 2006, Хоркашев, 2014, 2016 ва диг.].

Дар баррасии баъзе қолибҳои суннати классикии забони тоҷикӣ, асосан, луғатномаҳое мисли «Бурҳони қотеъ», «Фарҳанги Рашидӣ», «Фарҳанги

«Ҷаҳонгирӣ» ва «Фарҳанги забони тоҷикӣ» хизмат карда бошанд ҳам, тадқиқоти олимони шинохтаи тоҷик Ҳалимов С. [Ҳалимов, 1979, 2002] М.Н. Қосимова [Қосимова, 2003, 2016], Қосимов О. [Қосимов, 2006, 2016], дар таҳқиқи масъалаҳои назариявии калимасозии осори классикӣ ҷойгоҳи муҳими илмӣ доранд. Ҳамчунин, месазад ёдовар шуд, ки роҷеъ ба масъалаҳои роҳу воситаҳои калимасозии муосири забони форсӣ, дарӣ ва тоҷикӣ донишмандони зиёде корҳои илмӣ ба таъб расонидаанд. Дар ин росто фаъолияти олимони дар таҳқиқи забони форсӣ (Л.С. Пейсиков, Ю. А. Рубинчик, Т.Д. Чхеидзе, Т.А. Чавчавадзе, Т.И. Джаҳонгиров, С.А. Алиев, Ф.Р. Амонова), забони дарӣ (Л.Н. Киселева, У. Обидов) ва забони тоҷикӣ (Шукуров М., Рустамов Ш., Ғаффоров Р., Қосимова М.Н., Ҳалимов С., Муҳаммадиев М., Ш.Ниёзӣ, Шоев Э. ва дигарон) ҷолиби диққатанд.

Доир ба масъалаи таҳқиқи шеваҳои забони тоҷикӣ низ корҳои зиёде дар даст дорем, ки муҳимтарини онҳо ба қалами муҳаққиқоне чун Расторгуева В. С., Хромов А.Л., Ғаффоров Р., Ҷӯраев Ғ., Розенфелд А.З., Маҳмудов М., Мурватов Ҷ., Обидов У., Маҳадов М., Бердиев Б., Саидов Р., Раҳматуллозода С. ва дигарон дахл дорад. Зимни баррасиҳои худ шевашиносони мазкур дар бахши морфология ба масъалаи роҳҳои калимасозии ин ё он лаҳҷа дахл карда, ба таври мухтасар маълумоти муҳими илмӣ пешниҳод кардаанд, ки ба равиши корҳои илмӣ онҳо мувофиқ буд. Дар солҳои охир муҳаққиқ С.Хоркашев ба баррасии бевоситаи роҳҳои калимасозии шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ машғул шуда, чандин асару мақолаҳои илмӣ пешниҳод намуд [Хоркашев, 2010, 2012, 2013, 2014]. Ҳамчунин, ў соли 2016 рисолаи махсус перомуни роҳҳои морфологии калимасозии шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикиро нашр намуд [Раҳматуллозода, 2016], ки дар бозкушоии масоили калимасозии шева нақши муҳим дорад. Бо вучуди ин, муҳаққиқони мазкур дар бораи хусусиятҳои калимасозӣ ва роҳҳои ба вучуд омадани воҳидҳои луғавӣ марбут ба наботот ба ғайр аз ишораҳо кори муфассале пешкаш накардаанд. Ин аст, ки мо дар ин боби рисола кӯшиш мекунем, перомуни масъалаи мазкур таваққуф намоем.

Шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ дар бобати воҳидҳои луғавии марбут ба наботот маводи зиёде дорад. Ин воҳидҳои луғавӣ моро ба хулосае овард, ки ин боби корро ба чор бахш тақсим намоем:

1. Нақши калимаҳои сода дар тақмили воҳидҳои луғавии марбут ба наботот.
2. Нақши пасвандҳо дар сохтани калимаву истилоҳоти марбут ба воҳидҳои луғавии соҳаи наботот.
3. Нақши калимаҳои мураккаб дар сохтани калимаву истилоҳоти соҳаи наботот.
4. Нақши ибора ва таркибҳо дар ташаккули воҳидҳои луғавии марбут ба наботот.

Бо мақсади равшан гардидани моҳияти ҳар банд онҳоро дар алоҳидагӣ баррасӣ менамоем.

2.2. Нақши калимаҳои сода дар тақмили воҳидҳои луғавии марбут ба наботот

Таркиби луғавии шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ саршор аз воҳидҳои луғавии аз ҷиҳати сохт сода, ки ба яке аз соҳаҳои қадимии ҳаёти мардум - наботот вобастагии калон дорад, хеле бой аст. Дар фонди асосии луғавӣ аҳамияти барҷаста доштани калимаҳои содари муҳаққиқи забони немисӣ М.Д. Степанова муҳим доништа менигорад, ки: «чи хеле ки маълум аст, калимаҳои решагӣ фонди асосии таркиби луғавиро ташкил дода, ҳамчун асос барои калимасозӣ хизмат мекунанд» (корневые слова, как известно, составляют ядро основного словарного фонда и служат центрами словообразовательных гнезд) [Степанова, 1953, 58]. Ҳамчунин, муҳаққиқ С.Хоркашев зимни баррасии калимаи истилоҳоти марбут ба сохтмон ва ҳонасозӣ дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ ба нақши калимаҳои содари аҳамият дода, аз ҷумла менависад, ки “дар ташаккули лексикаи ин гурӯҳ ва гурӯҳҳои тематикӣ дигари марбут ба шеваҳои таҳқиқишаванда, нақши асосиро воҳидҳои луғавии сода мебозанд. Дар навбати аввал ин бо он алоқаманд аст, ки калимаҳои сода вобаста ба маъноҳои гуногун доштанишон морфемаҳои сермаъно ва омонимӣ

шуда, барои бой шудани захираи муродифот ва калимаҳои мутаазод воситаи асосӣ мебошанд. Аз тарафи дигар, онҳо дар сохтани калимаҳои мураккаб иштироки ғаъл доранд.” (в формировании лексики этой группы, а также других тематических групп связанных с анализируемыми говорами, заметную роль играют простые ЛЕ. В первую очередь это связано с тем, что простые слова благодаря обладанию различных значений, становятся полисемантическими и омонимичными морфемами и служат хорошим активным средством для обогащения запасов синонимов и антонимов. С другой стороны, они принимают активное участие в образовании сложных слов). [Хоркашев, 2015, 25]. Ин гуфтаро ба калимаҳои марбут ба наботот ҳам мутобиқ дониш мумкин аст, зеро муҳите, ки сокинони шеваҳои мазкурро ихота кардааст, аз рӯйи мавҷудияти растаниҳо гуногунранг буда, барои ифодаи онҳо воҳидҳои луғавии содае истифода мешаванд, ки ба фонди асосии луғавии шеваҳо марбут мебошанд. Ин воҳидҳои луғавиро аз рӯйи хусусиятҳои растаниҳо ба гурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст:

- воҳидҳои луғавии сода, ки номи умумии растаниҳоро ифода мекунанд;
- воҳидҳои луғавии сода, ки номи растаниҳои ҳосилдеҳро ифода мекунанд;
- воҳидҳои луғавии сода, ки номи растаниҳои бемеvaro ифода мекунанд;

2.1.1. Воҳидҳои луғавие, ки номи умумии растаниҳоро ифода мекунанд.

Калимаҳои сода дар ташаккули калимаҳои сохта, мураккаб ва ибора-истилоҳоти ифодакунандаи номи растаниҳо нақши асосӣ доранд, зеро тавассути онҳо калимаҳои зиёде сохта мешаванд. Ин аст, ки таҳлили онҳо барои нишон додани доираи фарогирандаи луғоти марбут ба наботот боиси аҳамият мебошад. Дар таркиби луғавии шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ дар байни калимаҳои сода теъдоде аз вожаҳои воҷеҳӯрад, ки муҳиятан ба аксарияти растаниҳо дахл доранд. Онҳо ифодакунандаи номи аломату хусусият, ҳаҷму андоза, пухтаю хом, хонагию саҳроӣ, ҳосил, узв ё қисме аз аҷзҳои растани, коркарди растанҳо ва ғайраҳоро ифода мекунанд. Барои ифодаи номи ин ё он хусусият метавонад як ё якчанд калима хизмат кунад. Масалан, калимаҳои **гъл//гул, хъм// хум** (Шк., Вк., Ҷк., Ғк.), **гур** (Ҳич., Яр.) **//гура** (К.), **дун//дуна, хъша**

(хӯшаи ғалла, ангур, чъгоримака ва м. инҳо), **тѣхм**, **тѣхѣм** (Вқ.), **тухм//тух//тѣх** (Ғқ., Шқ.), **кѣнда//кунда** (кунда, танай буридаи ҳар гуна дарахт) **савз** (сабз кардан) ва ғайра воҳидҳои луғавие мебошанд, ки дар ифодаи хусусиёти растаниҳо аз ҳисоби калимаҳои сода муродиф надоранд, аммо онҳо метавонанд омоним бошанд, дар ҳаёти воҳидҳои фразеологӣ оянд ва ибораҳои рангоранги устувори забон ва ё барои сохтани калимаҳои сохта, мараккаб ва ибора-истилоҳоти марбут ба растаниҳо ғаёол мебошанд. Масалан, вожаи **тѣхм// тѣхѣм** (Вқ.), **тухм// тух//тѣх** (Ғқ., Шқ.) дар баробари номи умумии тухмии ҳар гуна растанӣ ба маъноҳои “тухми мурғ, байза”: **тѣхм** ҳис менан-ъ озъқ метан (Қах.) ва ба маънои “авлод, насаб, зурриёт (Вқ., Қ., Шқ.) истифода мешавад: илоҳо, **тѣхми** шѣмо арзѣн вори бисѣо шава (Нӯш.). Ва ё калимаи **гѣл** “гул, муғҷаи вошудай гиёҳ ва дарахтон, шукуфа” дар баробари ин маъно дар таркибҳои гуногун ба маъноҳои дигар истифода шуда, дар сохтани калимаю ибораҳои дигар унсури ғаёол мебошад ва мутобиқи маводи дасти мо дар калимасозӣ ғаёол мебошад. Аз ҷумла, дар ҳаёти калимаҳои мураккаби тобеъ ва тобеи омехта хеле зиёд дида мешавад: **атѣргѣл** (Қах., Хов., Сх.), **ахтаргѣл** (Шқ.), **бахмалгѣл** (Пд.), **бѣрешѣмгѣл** (Сх., Хов.), **ғармашгѣл** (Дх., Шх.), **ғѣмчагѣл** (Шқ.), **зардакгѣл** (Қх.), **хѣшбугѣл**, **картушкагѣл // картъшкагѣл** (Ҳал., Ял., Кд.), **качгѣл** (Сх., Хов.) **косагѣл** (Лахш), **кѣндагѣл** (Пд.), **кѣртагѣлгун** (Қ.), **копагѣл** (Сх., Хов.), **гѣлистон** (Мт.), **гѣлбасар // гѣлбарсар** (Вқ.), **гѣлбаст** (Қ.), **гѣлбег//гѣлбек** (Вқ., Қ.), **гѣлғѣм: гѣлғѣм бастан** (Қах., Нр.), **гѣлдор** (Хов.), **гѣлдустдор** (Қах.), **гѣлка** (Нз.), **гѣлкунор//гѣлқукнор** (Қлб.), **гѣлқанд** (Ош.), **гѣлмех** (Қ.), **гѣлҳор** (Кд., Дҷ., Қул., Сх., Хов.), **навбуҳор** (Лағ., Мт.), **пахтагѣл** (Дб.), **пѣштигѣл** (Қх.), **савзакгѣл** (Шв., Шм.), **савзинаѣгѣл** (Қ.), **сағерагѣлак** (Б., Мӯм.), **самбақагѣл** (Б.), **сангѣлак** (Вқ.), **сѣрхгѣл** (Ҳич., Яр.), **тозагѣлгун** (Дах., Зир., Лағ.), **точгул//точгѣл** (Лахш, Вд., Нд., Нз., Яп., Яхҷ), **чамандагѣл** (Вқ.), **чечакгѣл** (Дҷ., Ҳҷ.), **гѣлакбурѣ** (Ҳак.), **гѣлакдузѣ** (Эл.), **гѣлакѣ** (Чб.), **гѣлдаста**, **гѣлкѣнѣ** (Обл.), **заргѣлак** (Лахш), **кабутгѣлак // кавутгѣлак** (Вқ., Қ.), **самбақагѣлак** (Мӯм.), **гѣлакбозѣ** (Хов.). Дар баробари ин, калимаи **гѣл** дар сохтани ибораҳо, ки ифодакунандаи маъноҳои гуногун мебошанд, низ ғаёол ва серистеъмол буда, дахҳо унсури нахѣи сохтааст: **ғарқи гѣл** (Мс.), **касалий гѣлбег**

(Ҷф.), **докайи гълбар** (Дч.), қышлоқи Сийогълак (Ҳак.), **навбухори тозагългън** (Мт.), **ръмоли чоргъла** (Нӯш., Қлб., Ҳич., Дм., Яр.), **сърхи гълнорӣ** (Пв., Хм., Шв.), **тагсарийи гълдузӣ** (Лахш, Пд.), **токий гълдузӣ** токии гулдӯзишуда, **токий чамандагъл** (Дм., Лш., Нӯш., Қлб., Яр.), **токий ирокӣ**, **гъли чъворӣ** (Лахш), **гъли азрак** гули нилуфар; **гъли алгунчор** (Сх., Хов.) гулест, таксурхи зардчатоб; **гъли аспак** (Нр.) як навъ гулест борики дарозрӯяи бунафш; **гъли ачина** (Шлп.) растаниест, ки гулаш бунафши камбӯй мешавад; **гъли бънавша//банавша** гули бунафша; **гъли дъмби руба** (Қ.) навъи гул, ки ба думи рӯбоҳ монанд аст; **гъли дуғак** (Дч.) як навъ гули хурди сафедчатоб; **гъли махсар** (Қ.) гули махзар, навъи гулест тор-тори заъфармонанд; **гъли гандум** (Нр.) гули гандум; **гъли гандмак** (Нӯш., Ғеш) як навъ гули кӯҳии зардчатоб; **гъли дуғак** (Дч.) як навъи гули кӯҳӣ, ки нозуки сафед аст; **гъли зардак** як навъи гули худрӯйи баҳории зардчатоб; **гъли къравчак** (Сх., Хов.) гули растании карафс; **гъли навруз** гулест зардчатоб, ки дар аввали баҳор мерӯяд; **гъли маҳтов** (Сх., Хов.) навъи гулест зардчатоб ба ранги моҳтоб; **гъли пайи зоғак** (Дор.) як навъи гулест, ба панҷаи зоғ монанд аст; **гъли пармак** (Нӯш., Дм.) як навъи гули кӯҳӣ, ки рангаш гулобист; **гъли пайи пъшак** (Сх., Хов.) як навъи гули кӯҳӣ, ки ба панҷаи гурба монанд аст; **гъли ишқи печун** (Сх., Хов.) гули ошиқпечон; **гъли самсам** гули савсан; **гъли сиғерак** (Ғеш.) навъи гули кабудчатоби кӯҳӣ; **гъли сакичак** як навъ гули кӯҳӣ, ки аз решааш сакич тайёр мекунад; **гъли сийахгӯш** гули сиёхгӯш, гулест, ки дар аввали баҳор мешукуфад; **гъли сийогъл** (Хов.) номи гули кӯҳӣ, ки сиёхтоб аст; **гъли тағорашиканак** (Кан.) гулест, ки аввали баҳор дар доманаҳои кӯҳ мешукуфад, сафедчатоб буда ба бойчечак монанд аст; **гъли тоҷи хърус** (Сх., Хов.) гули бӯстонафрӯз, сурхи махмалӣ аст; **гъли туғак** (Ғеш.) як навъи гули хурди сахро; **гъли фасонру** (Дч.) як навъ гули сурхтоби ба зардӣ моил, ки ниҳоят хушбӯй аст; **гъли чачарақӣ//чачирақӣ** (Кан.) гули ҳиндбо; **гъли чъкрӣ** гули ревоҷ; **гъли шаманталок** (Дор.) номи гули як навъ растанӣ, ки бунафш аст; **гъли йолмун** (Дч.) як навъ гули цигарранг; **гъли мағас** (Дч.) як навъ гули кӯҳӣ, ки бунафши паст аст; **гъли мунҷ** (Қ.) гули як навъ растании кӯҳӣ, ки сурхи баланд мешавад; **гъли мучах//мъчах** номи гули як навъ растанӣ; **гъли хуч** (Мх., Шв., Ҳак.) гули насрин

(настаран); **гъли шибит** (Сх., Хов.) гули растани шибит; **гъли шулаш** (Сх., Хов.) гули арғувон; **гъли қамчинак** (Ғеш.) як навъ гули кӯҳӣ мисли қамчин гул дорад; **гъли қарақош** (Пд.); **гъли қоқуф** гули қоқу; **гъли ҳавоборонак// ҳавоборунак** (Сх., Хов., Дор.) як навъ гули кабудчатоби сахро; **гъли ҳамешабӯҳор** (Нӯш., Сх., Хов.) гули ҳамешабӯҳор (сарсабз)-гулест, ки аз баҳор то тирамоҳ пай дар пай мешукуфад; **гъли ҳолмон//ҳолмун** як навъ гулест, ки аз чихати шакл ба чархчӯб монанд буда, решаи он дар муолиҷаи касалии дил истифода бурда мешавад; **гъли ҳанӣ** (Сх., Хов.) гули ҳино; **гъли ҷуғак** (Сх., Хов.) навъи гули кӯҳӣ зарди ба сурхи моил; **гъли ҷавғостон** (Кан.) як навъ гулест, ки аввали баҳор мерӯяд. Он дар намуд ва ранг ба гули лола монандӣ дошта, аз чихати зебогӣ ва бӯй аз лола фарқ мекунад.

Аммо барои ифодаи баъзе аз хусусиёти растаниҳо беш аз як калимаи сода хизмат мекунад. Масалан, дар баробари калимаҳои **бар, хум** (хом) мутаносибан вожаҳои умумиистеъмолии **ҳосил, норасида (норасийа, нопъхта)** низ мустаъмал аст: ай ами рьшқа чор маротиб **бар** мегира (Ял.); найчапайванд соли дъйъм-да **бар** мегира (Мӯм.); сев агар хум боша, нашап (Хов.); зандолуо хум-ъ хатела тамом шид (Мӯм.). Калимаҳои **алаф // ғалаф, каҳ** ва **гийох**-ро ба қатори ҳамин калимаҳо ворид кардан мумкин аст, зеро онҳо ҳамдигарро иваз кардан метавонанд, ҳарчанд вожаи **алаф // ғалаф** (Вқ., Шк., Қ.) растаниҳои сабзи хӯроки ҳайвонот ва лексемаҳои **каҳ, гийох // гийо** (Гх.) марбут ба хӯроки хушки чорво буда, дар маҷмӯъ ифодакунандаи хӯроки ҳайвонот мебошанд: и **алаф**-ай, самаруғ воре часпък-ай (Кд.). Аммо калимаи **гийох // гийо** дар баробари семантикаи мазкур барои ифодаи маънои номи умумии растаниҳои шифобахш низ мустаъмал аст: агар бача медоштъм, ҳами **гийо**-ра мекофт мийовард (Ҳак.). Ин нозукии истифодаи калимаҳои мазкурро муаалифони ШҚЗТ хуб дарк карда, менигоранд, ки "калимаи **ка (<каҳ)** баръакси забони адабӣ дар қисми лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ, асосан, дар маънии "**алаф**" маъмул аст (мук. кунед: кадърави рафтъм). Бо вучуди ин, дар ин шева калимаи мазкур аз мафҳуми дар забони адабӣ доштаи худ тамоман дур намеравад. Масалан, воҳиди луғавии мураккаби **гълка** (қ., Ниёзбегиён), ибораҳои **гъли ка, гарди ка** (ш-к., Даштиҷум), ки бо ҷузъи **ка** сурат

ёфтаанд, дар ифодаи **резаи коҳ, пешбодаи коҳ** дучор меоянд, Бояд гуфт, ки ин ҳолат дар ҳама ҷо устувор нест. Чунончи, айнан барои ифодаи мафҳуми кайдшуда дар деҳаи Каҳдара воҳиди луғавии **пуҳа** (шояд аз **пахкаҳ** бошад) низ истеъмол мешавад” [ШЧЗТ, 1980,192].

Калимаи **бар** мисли забони адабии тоҷикӣ вожаи омонимӣ мебошад ва ба маъноҳои **пахлу, канор, назди, паҳн, ҳосил, феъли фармоиш аз бурдан пеш. аз барои// бо мақсади** низ фаровон истифода мешавад.

Ба ҳамин монанд калимаи **кянда//кунда** дар истеъмол аст, ки дар баробари маънои “кунда, танаи буридаи дарахт”: да тайи иморат кянда-ра гур-ъш мекардем (Қлб.) ҳамчунин ба маъноҳои (1) “авлод, насаб, насл, зурёт” (Вқ., Шк., Қ., Каҳ., Чк.): асли кяндаи уво ай Йоғсу-ай, мо-ра кянда-му ай Самарқан (Каҳ.); (2) *мач.* сустгард, лаванд (Ҳич., Яр.): аспӣ ть ай Насрӣдин кянда-ай; (3) *мач.* ботамкин, вазнин (Хов., Ҳич., Яр.): акай Собир йа одами **кянда-ай**, ки хишка-да кор надора (Хов.). Ин калима барои сохтани калимаҳои мураккаби тобеи **кяндаарча** “танаи дарахти арча”: дъ кас да болӣ кяндаарча сьвор шьдан (Оғ.) ва **кяндабед** “танаи дарахти бед”: йа кяндабед-а мебъридем, у-ра кяндай чъвоз мекардем (Қлб.) ва **гиркянда** (Қ.) “кундаи чувоз” чун чузӣи асосӣ мебошад. Ҳамчунин дар таркибҳои устувори **кянда партофтан** (Ан., Пор., Ёл) аз рӯйи семантикаи “насаб зиёд кардан, духтареро ба ҷавоне номзад (вобаста) кардан” ва **ба кянда уфтодан** ба маънои “дастгир шудан” мустаъмал аст: босмачийо да Камаров ба кянда уфтодан (Дх.) дида мешавад. Метавон чанд ибораи дигареро овард, ки калимаи **кянда** дар сохтани онҳо нақши асосӣ дорад: **кяндаи зъвун** (Чф.) қисми ақби забон; **кяндаи чъвоз** кундаи чувоз; **кяндаи чарх** кундае, ки ба он чархи осӣёб пайваста мешавад; **кяндаи чироғ** (Сам., Шв., Ҳак.) пояи чароғ; **кяндаи сина** (Хов., Хон.) қафаси сина ва ғайра.

Воҳиди луғавии **лош** (Дб., Дч., Кан., Сх., Вд., Нд., Нз., Хв.) ба маънии номи умумии “пасмондаи ҳосили полез ва дарахтони мевагӣ, ки баъди ғундоштани ҳосил боқӣ мемонад” мустаъмал мебошад. Калимаи мазкур, асосан, бо феъли **чиндан** (Вд., Нд., Дб., Дч., Кан.) меояд ва ин аст, ки калимаҳои мураккаби **лошакчин** ва **лошакчинӣ**, ки аввал шахс ва дуҷум амал ва раванди ҷамъоварии

хазонро ифода мекунанд, сохта шудааст. Ҳарчанд ки ба калимаи **лош** пасванди -**ак** илҳоқ шудааст, ки он (-ак) хусусияти шаклсозӣ дорад: лоши харбъзаҳо ёа арасот-ай, мо лошакчинӣ мерем (Дб.). Дар сурати бо феъли **кардан** истифода шудани вожаи **лош** таркиби фразеологӣ ба вучуд омада, маънои “фош кардан; сир бой додан”-ро мефаҳмонад: бача, мево қибоби-та лош-ъш кардай (Вд.).

Ҳамчунин “ба лексикаи ифодакунандаи дарахтони мевадор ва бемева инчунин шумораи зиёди воҳидҳои луғавие вобастаанд, ки ба қисмҳои онҳо дахл доранд. Намунаи онҳо калимаҳои **хадра** наждаи дарахтони мевадор ва бемева, **чолак** - шохчаҳои арча ва ғайра мебошад, ки бештар дар лаҳҷаҳои гурӯҳи Кӯлоб паҳн шудаанд” [ШҶЗТ, 1980, 225]. Дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ мисли забони адабии тоҷикӣ калимаҳои **барг, пуст, тана, реша, мяхча//муғча, хуша//хыша** барин унсурҳои луғавӣ дар муомилот аст, аҷзои растаниҳоро ифода карда, дар ташаккули воҳидҳои луғавии шеваҳо мусоидат кардаанд.

2.1.2. Воҳидҳои луғавии сода, ки номи растаниҳои ҳосилдеҳро ифода мекунанд. Ин қабати луғати шеваҳоро калимаҳои марбут ба дарахтони мевадиханда ва растаниҳои марбут ба сабзавот ва полезиро ташкил мекунанд. Бо таваҷҷуҳ ба ин ки растаниҳои мевадор дар ҳаёти одамон нақши муҳим доранд, барои ифодаи онҳо истилоҳоти зиёде дар муомилот аст. Мисли забони адабӣ дар шеваҳо низ калимаи **мева** ифодакунандаи номи умумии ҳосили ҳар гуна наждаи дарахт мебошад. Дарахтони мевадиханда, асосан, дар боғҳо ва заминҳои назди ҳавлӣ парвариш мешаванд ва онҳоро бо вожаи **боғӣ** ном мебаранд, аммо қисме аз онҳо берун аз он вучуд доранд. Барои ифодаи ин маънӣ дар шеваҳо калимаи **лалмӣ, лалма** (Кд., Хов., Сх., Мӯм., Дҷ.), **йалмӣ** (Хӯш.) истифода мешавад. Дар баробари ин вожа калимаи **қълоғ // қълоқ** (Қ.) камоб, лалмӣ: иҷа ов намераф, аслӣ қълоғ бўд (Пп.) низ дар муомилот аст. На танҳо калимаҳои сода, балки вожаҳои сохта низ ин маъноро ифода карда метавонад ва воҳидҳои луғавии **адирӣ** (Б.), **пыштагӣ** (Кӯш.), **даштӣ** (Кх.), **кяхӣ** (Ҳич., Яр.), **чангалӣ** (**Чк**) гувоҳи ин маънӣ мебошад. Барои ифодаи замини лалмӣ лексемаи **чакалакӣ** (Вд., Нд., Нз.) низ дар муомилот аст. Калимаҳои мазкур бо анвои

растаниҳо омада, дар таркиби калимаю ибораҳо саҳроӣ ва ё лалмӣ будани онҳоро мефаҳмонанд: **лалангур** (Кх.), **гашничи йобонӣ** (Қ., Вқ., Қ.), **пудинаӣ** **йалмӣ** (Лахш, Мт.), **севи адирӣ** (Б.), **ангури даштӣ** (Хов., Дч.), **гандьми лалмӣ** (Сч.), **амрӯди чангалӣ** (Чк) ва субъекти машғули ин корро **лалмикор** ва ё **бъргати лалма** меғӯянд: да боло йа калхоси лалмикор бӯд (Лағ.). нуни гандьми лалми бӯсӣ бамаза-ай (Сч.), гирьфтай бъргати лалма-ш каай (Хов.).

Растаниҳое, ки дар кӯҳу дашт меғӯянд, дар ҳолатҳои зарурӣ ва ниёз ба онҳо истифода шуда, барои ифодаи онҳо воҳидҳои луғавии гуногун вучуд доранд. Аз ҷумла, калимаҳои зеринро овардан мумкин аст: **каҳин** (Хов., Ёл) навъи амрӯди чангалӣ (хасак): **лухӣ//лҳӣ** (Шк., Ғк., Қ.) як хели тути бедонаи ниҳоят ширин: ай лухӣ ширинӣ мекънан, ай бурпуштак мавиз мекънан (Ял.); лҳӣ-ра ғълут-ъш ни меган (Дч.): **йолмун//йолму, ҳолмон // ҳолмун** (Пв., Хм., Шм.), **олму** (Вқ.) // **олмун** (Кх., Қ.) ҳолмон, як навъ растании хӯрданӣ, ки гулаш ҳинорангу зарди сурхчатоб мешавад ва беҳмевааш ба картошка монанд буда, аз орди он атола тайёр кунанд: то у солако ҳолмун меҳӯрдан (Нд.), ҳолмун ғъфтагӣ алаф дорем, кола намехӯра (Мх.): **қарачака** (Лахш) буттаи (дарахти) кӯҳӣ, ки меваи туршомез дорад: қарачака ранги олуҷабандак-ай: **сано** (Қд., Нр.) як навъ гиёҳест, ки баргаш ба барги бед монанд буда, ғӯрааш мисли мурч тунд аст: сано йа алаф-ай ранги бед воре (Қд.); **анис** (Ёл) зира; анис сангъмино-да мешава: **камол** (Шк.) камол гуфтанӣ алаф мешава, ширеш-ъш дору- вай (Хов.); **ҷочӣ** (Лб., Дд., Ҷав., Фар.) навъи растании хӯрданӣ, ки гулаш мисли гули лола аст: ҷочӣ камта бориқтар-ай (Ҷав.); Дар шакли калимаҳои сода номи баъзе растаниҳое ифода меёбанд, ки беҳмева, барг ва ё меваи онҳо хусусияти давоӣ дорад: **сир** пиёзи кӯҳӣ, саримсоқ: сирӣ даштӣ бу дора и сир бу-намекъна (Мс.); **ангет** (Ст., Хов.) ангет (Вқ., Қ.), як навъи буттаи хорноки кӯҳӣ, ки гулаш ба гули чигда монанд аст ва рағану шарбати мевааш ба бисёр дардҳо давоаст; **зелол // зилол** буттаи зирк ва меваи он зиришк: йаг бӯтай зелол да дъстъм хӯрд, агане хот мешидъм (Нд.); **шънък** (Чк., Шк.) як навъи растании кӯҳӣ, ки истеъмол мекунанд; **шълха** шилха, туршак (як хел алафи хӯрданӣ); **пудина//пъдина** пудина, хулбӯй: пудинаӣ лави ов чӣ бӯе дора, савзиназанак чӣ гуфтугӯе дора (фолк.); **рахйон //**

рахйун (Вк., Қ., Шк.) райхон, нозбӯ. Ҳамчуни калимаҳои **чағора**, **хоч//қорч**, **чъкри**, **модел**, **бубинак**, **шибит**, **торон//торун**, **ров //ровшък //рошак**, **нуғроқ //нъғроқ** дар байни мардуми ҷануби Тоҷикистон фаровон истифода шуда, растаниҳои маъмул ба шумор мераванд, ва анвои гуногун доранд, ки тавассути калимаҳои сохта ва ибораҳо баён мешаванд: **хоч** (Қ., Шк.) замбурӯғ: пъго нъмерай, къҳо-да баръм, хоч чинем (Ҳак.); **ров** растани кӯҳии хӯрдани шиғобахш: ров калон шава, камол мешава (Лахш); **нуғроқ//нъғроқ** (Дб., Кан., Ст., Чб., Ог.) як навъ растани, ки беҳмеваашро истеъмол мекунанд: шав Қушгаза мерам нуғроқ мечинум (Кан.).

Перомуни калимаҳои марбут ба боғдорӣ ибдоли ҳуруф карда, профессор Ғ.Ҷӯраев ба хулосае меоянд, ки “анъанаи қадимаи боғдорӣ боиси ба вучуд омадани навъҳои гуногуни дарахтони мевадор ва аз ин рӯ, пайдоиши номҳои зиёди ин соҳа гардидааст. Шеваи ҷанубӣ дар ифодаи ҷинсҳои асосии дарахтони мевадор аз шеваҳои дигари тоҷикӣ қариб тафовуте надорад, чунки ин қабил дарахтон дар бештари маҳалҳои Осиёи Миёна парвариш меёбанд: зардолу, себ, олу, шафтолу, ангур, бихӣ ва ғайра. Баъзе аз инҳо дар ин ё он маҳали тоҷикнишин кам рӯянд ҳам, мафҳумҳо барои мардуми он ҷоҳо бегона намебошад. Пеш аз ҳама чунин факт ба назар мерасад, ки дар шеваи ҷанубӣ чанде воҳидҳои луғавӣ мустаъмал аст, ки сарфи назар аз навъҳои гуногуни дарахтони мевадор ба ҳамаи онҳо дахл дорад” [ШҶЗТ, 1980, 224]. Воқеан барои ифодаи воҳидҳои луғавии содаи марбут ба мевочоти боғӣ як теъдод калимаҳо истифода мешаванд, ки тавассути онҳо анвои гуногуни меваҳо сохта мешаванд. Калимаҳо содае, ки дар ин гурӯҳ мустаъмаланд асосан хусусияти умумихалқӣ доранд, аммо калимаҳои мураккаб ва ибора-истилоҳоти бо онҳо сохташуда хусусияти лаҳҷавӣ касб кардаанд. Калимаҳои **ангур**, **раз**, **чавз**, **кишмиш**, **себ**, **ношпотӣ // ношпутӣ (Чк)**; **мурут // мъруд // мърут // амрут**, **олу // олӣ // олича**, **гелос // гълос**, **дулона//дълуна**, **бодом**, **анор**, **нор**, **анҷир**, **писта//пъста**, **чигда**, **санчит // сънчит** (Вк., Кх., Қ., Чк., Шк.), **шафтолу // шафтолӣ // шафтоль** (Қал., Ҳал., Ял.) ва ғайра на танҳо дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ, балки ба дигар шеваҳо низ дахл доранд. Аммо анвои **ангур**, **себ**, **санҷид** ва ғайраро, ки аз рӯи сохт

мураккаб ва ибора –истилоҳ мебошанд, дар бахшҳои марбута хоҳем дид, ки хусусияти хоси лаҳҷавӣ доранд. Махсусан “ангур” дар анъанаи боғпарварию мардуми мо мақоми хосае дорад. Ин аст, ки дар шеваи ҷанубӣ вобаста ба ангур ва навиҷу намуҷҳои он силсилаи калимаву таркибҳо пайдо шудааст. Қисми зиёди онҳо унсурҳои умумихалқӣ бошанд, қисми дигар ба ҳазинаи лесикаи хоси ин шева тааллуқ доранд. Ба мисли ҷочи уштур (к:-зс., Анатурушаки ҷочик), говангур (ш-к.), гурдаи гов, лал нх.) ва ғ.” (ШҶЗТ, 1980, 225).

Ин хусусиятро дар калимаи **санчит** // **сынчит** (Вк., Кх., Қ., Ҷк., Шк.) ҳам дидан мумкин аст: зарбед-а ғъл-ъш сынчит воре-ву неке и савзтар-ай (Нз.); **санчити боғӣ** (Шк.) санҷиди боғӣ: сынчити боғи-ш лулатар-ай (Нр.); **сынчити зоғак** (Вк., Қ., Шк.) санҷиди кӯҳӣ (ёбой).

Калимаи умумистеъмолии **чормағз** дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ ба таври васеъ истифода мешавад ва дар баробари ин вожаҳои дигаре низ ҳастанд, ки намуҷҳои чормағз ва ҳолатҳои марбут ба чормағзро ифода мекунанд. Масалан, калимаи **нолаҳка** (Ан., Ёл, Пор.) ифодагари “чормағзи хом” бошад, **лағ** (Дҷ., Роғ, Ёл, Пор.) чормағзеро ифода мекунад, ки ба пухтан наздик шуда, пӯшташ ба осонӣ ҷудо мегардад: чормағ лағ дод, ба (баъд) мешиканем, мехърем (Дҷ.); **парғеч** (Шк, Вк., Қ.) мағзи нопухтаи чормағз; **курак** (Нӯш., Дҷ., Кан., Шв., Сам., Лахш) // **кърък** (Сх., Хов.) чормағзе, ки мағзашро аз пӯчоқаш ҷудо кардан душвор аст. Вожаи **калела** // **калила** // **кълела** (Каҳ., Обл., Хов., Хум., Ҳак., Шм.) бошад ба ду маънӣ маъмул аст: 1. чормағзи нопухта, ки аз пӯшташ ба осонӣ ҷудо намешавад: ёа кишлоқ рафтъм, се-ҷорта калила хърдъм, дъсто-м сьп-сийо шида монд (Хов.); 2. пӯсти чормағзи норасида: калела, ки пухт мекафа (Ёз.). “Табиист, ки ҳамаи ин калимаҳо ба ивази “чормағз”-и адабӣ намеоянд, зеро дар шеваи ҷанубӣ ҳуди чормағз серистеъмол мебошад. Калимаҳои зикршуда бештар ба таркиби чормағз оиданд. Бо вучуди ин, баъзе аз онҳо гоҳо ҳуқуқи иваз кардани “чормағз”-ро пайдо мекунанд” [ШҶЗТ, 1980, 225]. Дораи истифодаи калимаи **парағ** // **пърағ** (Вк., Қ.) ба маънии пора, қалам, ним, қисм дар ифодаи нима аз чормағз, себ, харбуза ва ғайра васеъ аст: дъ парағ харбуза хърдъм (Ҷс.); ёа парағи чормағ ку? (Вк.); севойи хуб бъд-ъ пърағ карда боли бонг партофем

(Хич.). Бо ин вожа калимаи **параға** (Шк.) **пъраға** (Вқ., Қ.) ва **парағаваса**. (Шк.) ба маънии “васа, чӯбпора” ба вучуд омадааст: парағайи хунайи мо арча-ай (Хов.).

Дар байни вожаҳои сода калимаҳои **қайум** (Ан., Ёл, Пор.) амрӯд, мурӯд: қайум чоҳой мо-да йа арасот-ай (Пор.); туғък (Чк.) растание, ки мевааш хурд ва зард аст; **кайвон//кайвун** (Дч., Пшб., Пшм.) чун вожаҳои хоси шева ифодакунандаи “як навъи дарахти мевагӣ аз чинси нок” ва **пуда // пъда** ба маънии “мавизе, ки аз ангури навъи паст тайёр шудааст”, мустаъмаланд: кайвун нок воре ката-ката, ука ширин не (Дч.). Ҳамчунин, лексемаи **пуғанак** (Кх.) ба маънии навъе аз растаниҳои давоӣ дида мешавад, ки зоҳиран тавассути пасванди **-ак** сохта шудааст, аммо вожа бидуни пасванди мазкур дар шакли **пуған** беманӣ мемонад, лексиконида шудааст.

Дар байни воҳидҳои луғавии сода, ки номи растаниҳои ҳосилдеҳро ифода мекунанд, калимаю истилоҳоти **марбут ба сабзавот ва полезӣ** низ ҷойгоҳи алоҳида доранд. Онҳо бо як вожаи сода ифода шуда, дар ташаккули воҳидҳои луғавии навъи худ мусоидат мекунанд. “ Аз терминҳое, ки навъҳои маҳаллии зироатро ифода менамоянд, мышънг, наск, мънч, лавкашак, бокиле//бокеле, санчил, мълкак баринҳоро қайд кардан мумкин аст.” [ШҶЗТ, 1980, 246]. Бо вучуди ин, аксариати калимаҳои ин гурӯҳ, асосан, хусусияти умумиистеъмолӣ доранд ва барои ҳамаи шеваҳои забони тоҷикӣ фаҳмоанд: **ғалла//ғала, гандум, чав, шолӣ, бъринч, арзан, нахут//нахът, лубӣ // лубиё, лаблабу, ҷугорӣ, мака, пиёз, картошка, бодиринг, харбуза, тарбуз, ҳандала // ҳандалак // андала, каду, гашниз // гашнич, шибит, зелола//зилола, ангет** (Ғич., Ст., Хов.) **// ғ ангет** (Вқ., Қ.) мисоли барҷаста шуда метавонанд. Бо ин калимаҳо воҳидҳои луғавии зиёде сохта мешавад, ки на танҳо ба анвои растаниҳо, балки ифодакунандаи маъниҳои гуногун мебошанд. Масалан бо калимаи **ғала** (Вқ., Шк.) ғалла: ҳолӣ ҳъкмат ғала—ра фароғ кааст (Каҳ.) калимаҳои **ғаладона // ғаладуна, ғаладъравӣ, ғалакувӣ** (Бе.) **// ғалакътӣ** (Дор.) **// ғалачъкӣ** (Шк., Кх) сохта шудааст: Нуралӣ—ра ғалачъкӣ-да гъръфтан (Кул.).

Ҳамчунин, метавон бо калимаи **гандъм** сохташавии воҳидҳои луғавии мураккабро нишон дод: **гандъмбар** (Вқ., Қ.), **гандъмбирйон // гандъмбийрун**

(Кан.), **гандьмдърав**, **гандьмпайа**, **гандьмка** (Лахш, Тд., Кӯш.), **гандьмак** (Лахш) гандуми биёбонӣ, як навъи гиёҳи даштӣ, ки хӯшааш ба гандум қаробат дорад; **гандьмбоҷ** (Вк., Қ.) таоме, ки аз омехтаи гандум, нахӯд ва лӯбиёи кӯфташуда тайёр мекунанд; **гандьмкуча** (Вк., Шк., Қ.) гандумкӯча, таоме, ки аз нахӯд, гандум, мушунг, наск, лӯбиё ва гашниҷу пиёзи сабзи қимашуда тайёр мекунанд; **гандьмнамойӣ** (Шк.) фиребгарӣ, ҳаннотӣ; **гандьмов** (Вд., Пор., Хум.) як навъи таом, ки аз гандум тайёр мекунанд; **гандьмчош** (Кул.) шахсе, ки гандумро ба замини шудгор мепошад; **гандьмчъкӣ** (Хон.) гандумкубӣ; **гандьмчушак** (Қ.) кашк. Дар баробари калимаҳои мураккаби тобеъ метавон чанд намунае аз ибораҳое, ки тавассути калимаи гандум ба вучуд омада анвои онро нишон медиҳанд, мисол овард: **гандьми савзак**, **гандьми сарғурак**, **гандьми сийаҳак** (Шк.), **гандьми сийаҳсук** (Сх., Хов.), **гандьми сурҳак** (Сх., Хов.), **гандьми сърха**, **гандьми съфедак**, **гандьми гърсарак** (Сх., Хов.), **гандуми сарғурак**, **гандьми қиблагӣ** (Сх., Хов.) ва ғайра.

Дар байни калимаҳои ин гурӯҳ калимаи **гашниз // гашниҷ** низ бо хусусиятҳои худ фарқ мекунад. Ин вожа дар баробари ифодаи алафи хушбӯйи хӯрданӣ дар баёни **гашниҷи ёбой**, ки судои онро дар ҳолати хунравӣ ба ҷароҳат истифода мебаранд, маъмул аст. Бо илҳоқи пасванди **–ак** дар шакли **гашниҷак // гашнъчак** ба маъноҳои “мӯҳраи хурди махсуси нукрагӣ ба шакли гули гашниз, ки онро дар байни шаба ё гӯшвор васл мекунанд” дар гурӯҳи лаҳҷаҳои кӯлобӣ ва ваҳиёию қаротегинӣ ва ба гунаи **гашниҷак** ба маънои “нақшу нигори милли дар афзори ороиши занон ва кашидаву рӯйпӯшҳои гулдӯзишуда” дар гурӯҳи кӯлобии ҳисорӣ дида мешавад. Ғайр аз ин, дар гурӯҳи лаҳҷаи қаротегинӣ қаринаи **гашниҷкак** во меҳӯрад, ки ифодагари навъи растаниест, ки баргу гулаш ба кашниз монанд буда, таъми сабзиро дорад. Маълум мегардад, ки дар калимасозӣ ва ибораорӣ калимаҳои мазкур метавонанд ба маъниҳои гуногун истифода шаванд.

Калимаҳои ин гурӯҳ ҳам ниҳол ва ҳам меваи онро ифода мекунанд. Вақте ки калимаҳои **гандум**, **ҷав**, **арзан**, **нахут//нахът**, **лубӣ // лубиё**, **лаблабу**, **ҷугорӣ**, **мака**, **пиёз**, **картошка**, **бодиринг**, **харбуза**, **тарбуз**, **каду** ва ғайра номбар мешавад,

ду маънӣ дар назар дошта мешавад ва аз рӯйи матн маълум мегардад, ки ниҳол ва ё меваи он маҳсулот дар назар дошта мешавад. Аммо баъзе вожаҳо аз ин қоида мустасноанд. Аз ҷумла, калимаи **сута** (Лахш, Пв., Хм., Шм., Ҳич., Яр., Кд., Нр.) маънии ниҳоли ҷугоримаккаро надорад, балки танҳо ба маънии хӯшаи он маъмул аст: ҷавҳарӣ сута дора, барг дора-въ гъл (Ҳич.). Ҳамчунин вожаи **ғулинг** (Кх., Шк., Қ.) // **ғульнг** (Қ.,Шк.) маънии зардолуи хушкро дорад, на дарахти зардолуро ва дар лаҳҷаи Ховалинг ба маънии “шингил” роиҷ аст: йа ғулинг ангър бѣте (Хов.) ва вожаи **ғъҷъм** // **ғъҷум** (Вк., Қ., Шк.) дар баробари семантикаи **ғавчала** дар гурӯҳи лаҳҷаҳои кӯлобӣ ба маънии “хуша” низ мустаъмал аст: хъшай майда-ра ғъҷъм мегем (Дтг.).

Ба ақидаи муаллифи ШЧЗТ “Калимаи **хъша** дар ифодаи **сари ангур**, гуфтан мумкин аст, дар ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ мустаъмал мебошад. Калимаи мазкур ба шакли **хӯша** дар забони адабӣ ва баъзе шеваҳои дигари тоҷикӣ ҳам дучор меояд. Дар забони адабӣ маънои ин калима хеле васеъ аст. Лекин дар шеваи ҷанубӣ калимаи мазкур на фақат ба қонуни фонетикии забони гуфтугӯӣ тобеъ шудааст (**хӯша** > **хуша** > **хъ ша**), балки маънои худро ҳам хеле маҳдуд намудааст. Ба ин маънӣ ин калимаро дар катори диалектизмҳои лексикӣ гузоштан мумкин аст, ҳарчанд ки дар силсилаи калимаҳои умумихалқӣ аз назар гузаронидани он низ матлуб мебошад”.

Дар шарҳи калимаи “**хъша**” ФЗТ чунин меорад: “ҷандин донаи ғалла ва ё мева, ки ба ҳам пайваста аз танаи гиёҳ ё шохӣ дарахт овезон мешаванд, мас. хӯшаи гандум, хӯшаи ангур” [“Фарҳанг” 1969, 269]. Ба фикри мо, истифодаи калимаи умумиистеъмолии **хъша** дар доираи нишон додани меваи як растанӣ маҳдуд намешавад, балки он барои ифодаи хӯшаи ғалла, ангур, ҷуворимакка, гандум ва ғайра ҳам мутадовил аст: **ҷъгоримака**-ра и сол хъша-ш ката-ката шидай (Дх.); хъшай **гандъм** ни ба ҳаму бѣнқув кѣтида мешава (Мӯм.); **ангуро** хушоӣи соз гирифта (Ст.). Ҳатто дар ибораи **хъшай дѣмб** ба маънии “нӯги думи ҳайвонот” низ аз рӯйи монандӣ омадааст: гусалай мешиданӣ ай хъшай дѣмб-ѣш маълум-ай (Лағ.). Барои ифодаи хӯша ё шохчаи мевадори дарахти гелос, олуҷа ё зардолу ба ҷойи калимаи “**хуша**” дар гурӯҳи лаҳҷаҳои қаротегинӣ

ва кӯлобии ҳисорӣ вожаи “**шънгъл**” (Қ., Кх.) ба мушоҳида мерасад, ки аз хусусиёти фарқкунандаи лаҳҷавӣ шуморидан мумкин аст. Ин калима пасванди -**ак** гирифта, дар шакли **шънгилак** (Дб., Кан., Шлп.) дар баробари маънии хӯшачаи (шоҳчаи) хурди ангур: йа-дъ шънгилак мундаст, ангър (Кан.) ба маънии “як навъ алаф, ки ба шибит монанд аст” (Қал.) низ маъмул аст

Барои ифодаи макони кишти растаниҳо ба мисли **шолу́, бодиринг, харбуза, тарбуз, хандала // хандалак // андала, каду** ва ғайра вожаи **палак // полак**, ки марбути растаниҳои полезӣ аст, истифода мешавад.

Ҳамин тариқ, воҳидҳои луғавии сода, ки номи растаниҳои ҳосилдеҳро ифода мекунанд, аз рӯйи баромад асосан тоҷикӣ буда, ба гурӯҳҳои боғию даштӣ марбутанд ва барои ташаккули луғати соҳа муҳим мебошанд.

2.1.3. Воҳидҳои луғавии сода, ки номи растаниҳои бемеваро ифода мекунанд. Калимаҳои зиёде дида мешаванд, ки барои ифодаи растаниҳои бемева истифода мешаванд. Ин гуна растаниҳоро аз рӯйи истифодаашон дар ҳаёти мардумон ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст. Ба гурӯҳи аввал калимаҳоеро дохил кардан мумкин аст, ки онҳо ифодакунандаи растаниҳои давоӣ мебошанд, дар ҳаёти мардумон нақши калон доранд. Қисме аз онҳо гӯё ба ҳамаи дардҳо даво, аммо қисми дигаре барои рафъи дарди шикам, шифои ҷароҳат, табобати рӯдаю меъда, бемориҳои дандондод, зардча, халадод ва ғайра истифода мешаванд. Калимаҳои ин гурӯҳро ба тариқи зер овардан мумкин аст: **буғма** (Нӯш.) як навъи растани бисёр талх, ки ба ҳар гуна касалиҳо даво аст; **махмил** (Дб., Кан.) // **махмел** (Ог.) як навъ растанӣ, ки барги он ба дарди шикам даво аст: гуспандо-ра ки чойлов бърден, иқа махмил бийорен (Кан.); **чаҳир** (Ог., Хов., Хон.) // **чайир** (Дб., Кан., Чб., Ғич.) як навъи растанӣ, ки шираи тани вай ба ҷароҳат даво аст; **търбит** (Мт.) як навъи гиёҳи кӯҳӣ, ки дарои дарди шикам мебошад; **уд** (Хов.) уд, навъи растани баргаш ғафси ҳамешасабзи давоӣ; **ғанис** (Вк., Қ., Кх.) бодӣён (растани сӯзанбарги давоӣ); **хирғай** (Кх.) ирғай, дарахти бесамари кӯҳӣ, ки решааш барои нобуд сохтани санги гурдаву захрадон даво аст; **тутийо** (Вк., Қ., Шк.) тӯтиё, як навъи растанӣ, ки аз хокистари он сурма тайёр кунанд, ки сурмаи

вай нури чашмро зиёд куна; **окчайир** (Ках., Нд.) ширеши растани мурчакамол, ки ба он бемориҳои дандондard, зардча ва халадардро табобат мекунанд.

Ҳамчунин калимаи “**бахтър**” (Ҷав.) мавҷуд аст, ки ба ду маънӣ истифода мешавад; 1. навъи растанӣ, ки барои мору кайдумгазида давост. 2. (Дб., Кан., Ст.) бохтур, мори беаҳр.

Ба гурӯҳи дуом воҳидҳои луғавие шомил мешаванд, ки номи растаниҳо гуногун аз қабилҳои номи гулҳо, буттаҳо, дарахтон, хор, калимаҳои ифодакунандаи номи хӯроки чорво ва ғайра мебошанд. Дар байни онҳо калимаҳои **нарғис, хайрӣ, бунафша, ҷанор, арча, бед, ғармаш, лола, хор, бед, савда (сада), туғ** хусусияти умумиистеъмолӣ доранд ва дар забони адабии тоҷикӣ дар шеваҳои забони тоҷикӣ истифода мешаванд. Дар баробари ин калимаҳои дида мешавад, ки бо хусусияти савтии худ фарқ мекунанд ва ё моҳияти хоси лаҳҷавӣ доранд: **ғуш** (Шк.) як навъи дарахти кӯҳӣ саҳтҷӯб, ки аз он тир, найза, инчунин мизроб месохтанд: дар боғ-ът даро-м аз барои навдаи ғуш, дъхтар дидъм, сурхӣ задай дар бари ру-ш (Нр.); **ғъмай // ғумай** ғумай: ғумай хест, туғай шид (Кч.); **ғъмча** (Шк.) ғунча; муғча, шукуфа; **ғевч** (Чк.) навъи дарахтест, ки дар санглох мерӯяд; **фарк** фарк, заранг, як навъ дарахти бориқбарги кӯҳӣ ҷӯбаш саҳт; **сир** (Ог.) як навъи бутта, ки аз он бандина метобанд; **рем // рим** (Қ.) як навъ дарахти бесамар аз ҷинси сафедор, аммо баръакс он баланд намешавад; **сира** (Хм., Шм.) латтахор, растани хордори хурӯй, ки гулҳояш сурху кабудча мешавад; **собока** (Пв., Хм., Шм.) як навъи растанӣ; **сърай** (Шк.) як навъ буттаи гулаш арғувонӣ, ки баргаш ба печак монанд аст; **ръшқа** (Шк., Чк., Қ.) юнучқа: рьшқа -ра ба асп –ъ хар кашундан (Дч.); **лук//лъх** (Вқ., Шк., Қ., Ғк.) лук, растани, ки баргаш мисли қамиш буда, дар лаби ҷӯй ва ботлоқ мерӯяд: лук қамиш борин-ай-у мулоим-ай (Кан.); **собока** (Пв., Хм., Шм.) як навъи растанӣ; **ачрък // ачрик** (Вқ., Чк.) // **ачирик // аҷрик** алафи хурӯи паҳн, ки аз решаи хазандааш афзоиш меёбад: и решаи ачирик-а ай чо овардӣ? (Шх.); **пуш** (Шк.) як навъи бутта аз ҷинси шибог; **сус** (Кх.) ширинбуя; **кавар** (Вқ., Шк., Ғк., Чк.) каварбутта: дар таги буттай кавар ё кузача танга дора (Тқ.) ва ғайраҳо. Истифодаи калимаҳо содаи навъи **шънк, ачрък, пуш, сус, чоқла, ров, камол** дар лаҳҷаи Тағнов аз тарафи

Н.Гадоев нишон дода шудааст (Гадоев, 2012, 92). Ҳамчунин ба ин гурӯҳ вожаҳои **бышол**, **хуч**, **зелол**, **балар** (дарахти буттағӣ), **яхма**, **ғомък** (ғиёҳ аз чинси наск), **тара** (буттааш мисли зағир аст ва аз он равған мегиранд), **хадра** (Қ.,Шк.) навда, шох, **мъшинг** (мушунг) ва ғайраро дохил кардан мумкин аст, ки дар шеваҳо серистеъмоланд. Дар шеваҳои тоҷикони атрофи Андиҷон бо таъсири забони ўзбекӣ баъзе аз калимаҳои ифодакунандаи номи растаниҳои ўзбекӣ ҷойи калимаҳои тоҷикиро гирифтаанд: **экин** –зироат, **урӯғ**-тухм, **тол**-бед, **илдиз**-реша, **қайрағоч**-сада, **ўрик**-зардолу, **қавун** - харбуза [Мурватов, 1974,125]. Калимаи **урӯғ**-тухм дар шакли **урук** дар лаҳҷаҳои тоҷикони ноҳияи Китоб дар баробари калимаҳои **ғайдолу**-навъи олуи сиёҳ, **матор**-пиёзи анзур, **таврук**-тарбуз, **хорич**//**замурӯғ**//**қорч**-замбурӯғ, **йархон**-райхон, **мачирак** // **манғич** - кавар, **қав**-шилха, ки ифодакунандаи номи растаниҳо мебошанд, ба мушоҳида мерасанд ва бо хосиятҳои фарқкунандаи овоию луғавӣ нисбат шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ дар муомилотанд. [Маҳмудов, 1978, 130-134].

Калимаҳои сода дар сохтани калимаҳои мураккаб ва ибора-истилоҳот нақши муайяне доранд. Масалан, бо калимаи **лола** калимаҳои типии мураккаби зерин ба вуҷуд омадааст: **лолакахак** (Шк., Чк.) лолаи даштӣ; **лолагул** (Кх.) гули лола; **лолатъруғ** (Дч., Мӯм.) аспӣ сурхтоб; **лолахак** (Сх., Хов.) лолахасак; **лолачиғак** (Дч., Қлб., Ҳич., Яр., Нӯш.) растаниест аз чинси лола, ки гули зард ва решаи пиёзшакл дорад, онро чун воситаи шифобахш истеъмол мекунанд ва ғайра. Ҳамчунин метавон вожаи **рышка** // **рушқаро** мисол овард, ки на танҳо калимаҳои мураккаб, балки ибора-истилоҳот низ сохтааст: **рышқадърав** (Ан., Ёл, Пор., Сғ.) юнучқадарав, мавсими дарави юнучқа; **рышқадъраву** (Ан., Ёл, Пор., Сғ.) юнучқадаравӣ; **рышқапайа** юнучқапоя, замини юнучқааш даравидашуда; **рышқайи адирӯ** (Б.); **рышқайи пыштағу** (Қӯш.) **рышқайи адирӯ**; **рышқайи говак** (Вқ., Қ., Шк.); **рышқайи лалма** (Қ.) ва ғайра.

Барои ифодаи ҷою макони парвариш ва ё сабзиши растаниҳо ва амалҳои, ки бо маҳсулоти растаниҳо анҷом дода мешавад, як теъдод калимаҳо дар муомилотанд, ки овардани онҳо аз манфиат ҳолӣ нест. Дар байни онҳо вожаи

чангал хусусияти умумиистеъмоли дорад, ки бо он калимаи **чангалӣ** ва ибора-истилоҳи хоси лаҳҷавии **чангали ғова** (Вқ.) чангали касногузар ба вучуд омадааст: чангали ғова-ра туғай-ъш меган (Пд.).

Ҳамчунин овардани калимаҳои содаи зерин, ки хоси лаҳҷаанд аз манфиат холи нест, зеро моҳиятан ба коркард, амалиёт, ҷойи ниғаҳдошт ва истифода растаниҳо вобастаанд: **ғрамб** // **ғрам** (Шк., Қ.) ғарам; шола; **ғжда** (Нд.) ҷойи барҷастаи танай дарахт: ҳаму ғждай чормағ пук-ай; **раша** (Вқ., Қ.) // **роша** (Кх.) марза, вот: да тайи раша йа даф заргуш дидъм (Нз.); **пыштавь раша** (Сам., Шв.) // **пышта**: ҳами пышта-въ раша мерафтъм, каҳ мийовардъм (Сам.); **чағат** (Қ.) чакалакзор, буттазор; **веб** (Вқ.) дарзаҳои нобаста; **чош/чошт** (Вқ., Қ., Шк.) хирвор, ғарами ғаллаи кӯфташуда; **пухол** // **пахол, пьхол** (Қ.); **пука** (Ғк., Қ., Шк.) коҳмайдаи зироатҳои лӯбиёӣ (нахӯд, мош, наск ва ғ.): гуспандо-ра пука барен, бьхъран (Кан.); **бьхол** (Вқ.) пахол (пасмондаи пояи арзан, зағир шолӣ, мош, мушунг). Калимаи **пахол** дар лаҳҷаи тоҷикони атрофи Андиҷон дар таркиби фразеологӣ **пахол дохтан** ба маънии “ба коре водор кардан, маҷбур кардан, шӯр ангехтан” меояд [Мурватов, 1974, 124], ки яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи лаҳҷавӣ буда, дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ дида намешавад.

Ҳамин тариқ, воҳидҳои луғавии содаи марбут ба растаниҳо бунёди тоҷикӣ дошта, ба фонди асосии луғавии шеваҳо дохил буда, аз қадим барои бароварди ниёзҳои гуфторӣ сокинон хизмат кардаанд. Қисме аз ин вожаҳо дар осори адабиамон, ки таърихи беш аз ҳазорсола доранд, дарҷ гардидаанд. Аз ҷумла, дар “Наврӯзнома”-и Ҳакими Тирмизӣ (755/56-869), ки анқариб 1200 сол пеш ба забони тоҷикӣ навишта шудааст, калимаҳои **полиз** // **полез** (5 бор), **ғалла** (4 бор), **пунба** (4 бор), **зироат** (3 бор), **гандум** (2 бор), **гиёҳ** (2 бор), **сабзӣ** (1 бор), **кунҷид** (1 бор), **ангур** (1 бор), **ток** (1 бор), **чав** (1 бор), **арзан** (1 бор), **анҷир** (1 бор), **мева** (1 бор), **коҳ** (1 бор), **беҳу** (1 бор) истифода шудаанд (Ҳакими Тирмизӣ, 2016). Ҳамчунин, дар “Нисоб-ус-сибён”-и Абунасри Фароҳӣ (асри XIII) калимаҳои зиёди марбут ба растаниҳо вомехуранд, ки аз муҳим будани онҳо дар ҳаёти мардум гувоҳӣ медиҳад: **мева, хурмо, чав, анҷир, мурӯд, нахӯд, боқило, арзан, раз, дона, коҳ, турб, пунба, шалғам, тарра, зағир, гул, сарв, райҳон, хиёр, пудина,**

тарбуз, харбуза, кох, бед, дарахт, исфедор, газ, хор, бех, шох, бар, тухм, санавбар, хас, хуша, ғӯра (Фароҳӣ, 1993, 3-23). Калимаҳои мазкур дар асар муқаррар истифода мешаванд ва ин ҳолатро метавон реша дар таърихи забон доштани истилоҳоти марбут ба растаниҳо шумурд. Калимаҳои содаи ифодакунандаи растаниҳо барои ба вучуд омадани воҳидҳои луғавии сохта, мураккаб ва ибора-истилоҳот чун асос хизмат карда метавонанд, ки ин хусусияти онҳоро мо дар бахшҳои зерини диссертатсия барасӣ хоҳем кард.

2.3. Нақши пасвандҳо дар сохтани калимаву истилоҳоти марбут ба воҳидҳои луғавии соҳаи наботот

Дар асоси калимаҳои сода тавассути пасвандҳо сохтани калимаҳо, яке аз роҳҳои асосӣ ва меъёрии забони тоҷикӣ ва шеваҳои забони тоҷикӣ ба шумор меравад ва ин хусусияти суннати калимасозӣ дар тӯли садсолаҳо сайқал ёфта, дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёти мардум истифода мешавад. Таҳлилҳо гувоҳи онанд, ки дар ташаккули калимаҳои сохта дар шеваҳои ҷанубӣ [ШЧЗТ, 1979] ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ [Хоркашев, 2010] нақши пасвандҳо муҳиманд. Маводи дасти мо баёнгари он аст, ки воҳидҳои луғавие, ки дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ бо пасвандҳо сохта мешаванд, барои ифодаи номи меваҳо, номи гулу гиёҳу буттаҳо, номи алафҳои гуногун, ифодакунандаи номи узв ё қисме аз растаниҳо, баёни номи наботот аз рӯи аломату хусусият, ифодаи номи ҳолати растаниҳо (аз қабилӣ гул партофтан, пажмурда шудан, ба пухтан наздик шудани мевачот) ва ғайра истифода мешаванд. Дар шеваҳои номбаршуда дар сохтани калимаҳои ифодакунандаи номи наботот ва мафҳумҳои ба он алоқаманд пасвандҳои **-ак**, **-ӯ/-гӯ**, **-ча**, **-а**, **-акӯ**, **-ин**, **-ина**, **-зор** хизмат мекунанд, ки онҳоро метавон дар шакли алоҳида баррасӣ намуд.

2.3.1. Пасванди –ак. Пасванди **-ак** яке аз морфемаҳои вандии сермахсул аст, зеро бо он калимаҳои зиёде сохта шуда ва ин раванд то имрӯз ҳам идома дорад. Тадқиқоти олимони соҳа ба он шаҳодат медиҳанд, ки пасванди мазкур аз замони қадим то ба мо омада расидааст. Аз ҷумла, Хромов А.Л. менависад, ки **-ак** аз забони суғдии **-ак** «-ака омадааст ва барои ифодаи хурдию навозиш ва сохтани исмҳо дар забони яғнобӣ хизмат мекунад [ОИЯ, 1982, 666].

Аз баррасии мутахассисон бармеояд, ки дар забони классикимон пасванди **-ак** истифода шавад ҳам, дар калимасозӣ каммахсул ва ғайрифазол будааст ва бештар ҳамчун воситаи шаклсоз намоён гардида, маънои хурдӣ, навозиш, таҳқиру тамасхур, таҳдиду нописандӣ, дӯстдорӣ ва ғайраро ифода мекунад [Им, 1977; Климчицкий, 1940; Оранский, 1988; Отахонова, 1986; Раупов, 1973; Розенфельд, 1956, 1964, 1971; Ҳалимов, 1975; Шарифов, 1958; Қосимова, 2003].

Ба маънои хурдию навозиш, таҳқиру тамасхур, таҳдиду нописандӣ ва дӯстдорӣ истифода шудани ин пасванди дар осори Рӯдакӣ [Қосимова, 2003, 355], дар «Бадоеъ-ул-вакоеъ»-и Восифӣ [Шарифов, 1958, 46.], дар забони осори Раҳим Чалил [Гаффоров, 1964, 18], дар забони гилонӣ [Расторгуева, Керимова, 1971, 51] мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Дар замони имрӯза пасванди **-ак** на танҳо шаклсоз, балки дар калимасозии забони адабии тоҷикӣ ва дар ташаккули воҳидҳои луғавии шеваҳои забони тоҷикӣ ғайбона иштирок мекунад. Дар давраи нави тараққиёти шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ ин морфемаи грамматикӣ вариантҳо пайдо карда, якҷо бо онҳо калимаҳои зиёде сохтааст. Муҳаққиқ Ғ.Ҷӯраев баррасии вариантнокиро аз рӯйи маводи шеваҳо муфид арзёбӣ карда, ба хулосаи дуруст меояд, ки унсурҳои шевагӣ ба тағйироти гуногун дучор мешаванд [Ҷӯраев, 1992, 24-25]. Ҳамин андешаро тақвият дода, С. Хоркашев зимни баррасии хусусиятҳои калимасозии пасванди мазкур дар шеваи ҷануби шарқии забони тоҷикӣ доираи истифодаи қаринаҳои онро аз лиҳози теъдод муайян кардааст. Муҳаққиқи мазкур бо истифода аз адабиёти илмӣ забоншиносӣ муайян мекунад, ки теъдоди вариантҳои пасванди **-ак** дар забон ва шеваҳо як хел нестанд ва “агар дар забони адабии тоҷикӣ вариантҳои **-ак** (**-акак**), дар забони форсӣ **-ак** (**-екак**), пашту **-ак** (**-а/кау**, **-икау**), яғнобӣ **-ак**(**-к**), забонҳои шуг’нонию рушонӣ **-к** (**-ик**, **-ёк**), язғуломӣ **-ак** (**-ёк**, **ʔgllʔk**), ишкошимӣ **-к** (**-ўк**), истифода шавад, дар шеваҳои забони тоҷикӣ сурати зер дорад: лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон **-ак//ек**, ноҳияи Китоб **-ак** (**-йак**), атрофи Андиҷои **-ак** (**-ҳак**, **-йак**), лаҳҷаҳои Ромит **-ак** (**-ик**, **-ок**), лаҳҷаҳои Бадахшон **-ак** (**ик**, **-ек**, **-ук**, **-ёк**), шеваи ҷанубӣ **-ак** (**-ик**, **-ек**, **-ук**, **-ёк**, **-йак**, **-ҳак**), шеваи шимолӣ **-ак** (**-ҳак**, **-йак**), шеваи ҷанубу шарғӣ **-ак** (**-ик**, **-к**, **-ёк**, **-йак**, **-ҷёк**) [Хоркашев, 2010, 34-35].

Аз ин иқтибос маълум аст, ки вариантҳои пасванди мазкур дар лаҳҷаҳо ва забонҳо аз ҷиҳати миқдор баробар нестанд, аммо варианти **-ак** умумиистеъмол ба назар мерасад. Муаллифи “Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ” Ҷ.Мурватов ба ин ақида аст, ки “суффикси мазкур дар ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ хеле

серистеъмол буда, чунин вариантҳои фонетикӣ дорад: **-ак, -ик, -ек, -ук, -ък, -йак, -ҳак**. Вариантҳои **-ик, -ък** дар материали лаҳчаҳои Кулоб, Қаротегин, вахӣё-қаротегинӣ ва Роғу Бадахшон хос буда, аммо дар лаҳчаҳои кӯлобии Ҳосор кайд нашудаанд” [ШҚЗТ, 1979, 16-17]. Муҳаққиқ А.З.Розенфелд дар лаҳчаҳои қаротегинӣ вариантҳои «**-ҳак, -ук, -ък**»-ро ба мушоҳида гирифтааст [Розенфелд, 1960, 19-20]. Дар ин ҷо ба хулосае омадан мумкин аст, вариантҳои пасванди **-ак** дар дохили лаҳчаҳо низ тафовут доранд.

Хусусиятҳои калимасозию шаклсозии пасаванди **-ак** дар шеваи ҷануби шарқӣ муҳаққиқ М. Маҳадов дар рисолаи номзадиаш “Припяджские говоры таджиков Дарваза” (Гуйишҳои тоҷикони Дарвози соҳили Панҷ) низ баён намудааст [Маҳадов, 1972, 138]. Маълум мегардад, ки дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ дар вазифаи шаклсозӣ бо исмҳои ифодагари ҳайвоноту наботот, ашёи рӯзгор, узви инсон, шахс, номи амал, макон, топонимҳо, исмҳои маънӣ ва ғайра омада, ба онҳо семантикаи хурдӣ, навозиш, дӯстдорӣ бахшида, якҷо бо вариантҳои савтиаш ғайр аст. Вале бояд зикр кард, ки ҳам дар забони адабии тоҷикӣ ва ҳам дар шеваҳои забони тоҷикӣ барои ифодаи хурдию навозиш дар баробараи пасванди **-ак** морфемаи **-ча** низ хизмат мекунад, ки гоҳо метавонанд ҷойи ҳамдигарро иваз намоянд. Ин ҳолат асосан дар забони адабии тоҷикӣ ба мушоҳида мерасад, аммо дар лаҳчаҳо онҳо ҷойгоҳи хоса доранд [ГЗАХТ, 1981; ШҚЗТ, 1979] ва истифодаи онҳо дар мавқеи муайяншуда зарур мебошад. Масалан, барои шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ истифодаи калимаҳо бо пасванди **-ак** дар шаклсозӣ ҷойгоҳи хоса дорад ва пасванди **-ча** наметавонад, онро иваз кунад: нӯҳолак, шохак, қаҳдънак, ғурък.

Ба андешаи муаллифи ШҚЗТ розӣ шудан мумкин аст, ки “суффикси **-ак** баъзан бо суффикси **-ча** дар як ҷо кор фармуда мешавад. Дар ин ҳолат **-ча** ба предмет маънои хурдӣ, вале **-ак** маънои навозиш мебахшад”. [ШҚЗТ, 1979, 17]. Масалан, ин ҳолатро дар калимаҳои хоҳарчаҳак, сандукчаҳак, дъхтарчаҳак ва ғайра мушоҳида кардан мумкин аст. Лексиконида шудани пасванди **-ак** ва ҷузъи воҳидҳои луғавӣ шудани онро дар калимаҳои чебак (киса), сичък (меваи

норасида), търак (сӯроҳӣ дар девор, кӯҳ, пирах ва ғ.), солчък (тухми мӯрча), ғомък (ғиёҳест шабех ба мош), ревчък (оташкоб), бийорак (бародар), чағерък (кӯдак) ва ғайра мушоҳида кардан мумкин аст.

Муҳаққиқон бо феълҳо омада, ҳамчун анхомаи асосҳои феъл, дар шумораи танҳо хизмат кардани пасванди **-ак** -ро зикр кардаанд. дар ҳақиқат дар калимаҳои ғъфтак, рафтак, атак//ҳастак, нестак, бӯридак, паридак, ғъръфтак, хурдак, шиштак ва ғайра бо феълҳо омада ба шахси 3-юми танҳо далолат мекунад. Ин хусусият дар лаҳҷаю забонҳои гуногун аз тарафи донишмандон баён шудаанд [муфассал ниг.: Алиев, 1985, 9; Бахтибеков, 1979, 14; Зарубин, 1928; Мирзоев, 1936; Расторгуева, 1962; Успенская, 1956; Розенфелд, 1976].

Дар баробари шаклсозӣ пасванди **-ак** барои сохтани калимаҳои нав низ хеле сермаҳсул аст. Ин морфема дар сохтани калимаҳои марбут ба шахс ва ғайришахс истифода мешавад. Муҳаққиқони забони тоҷикӣ [ЗАҲТ, 1973; Рустамов, 1972] забони форсӣ [Пейсиқов, 1973] ва шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ (ШҶЗТ, 1979) дар сохтани исмҳои ғайришахс истифода шудани пасванди мазкурро таъкид мекунад. Аз баррасиҳои муҳаққиқ С. Раҳматуллозода (феълан С. Хоркашев) дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ маълум мегардад, ки пасванди **-ак** яке аз морфемаҳои фаъл ба шумор рафта, бо асосҳои гуногун омада, дар сохтани исмҳои марбут ба шахс, сохтани номи ашёи гуногун, макон ва исмҳои маънӣ иштирок мекунад. Ин муҳаққиқ дар сохтани исмҳои шахс аз асосҳои исмӣ калимаҳои дъмбък, ақлак, мъштък, кавгак ва бо асосҳои сифатӣ, калимаҳои ба монанди майдаак (тифл, кӯдак), гулак (тифл) ва вожаҳои хапак, пастак, ғавсак, сийоҳак, сафедак, зардак (калро гӯянд), қобилак ва ҷайраро мисол меорад, ки дар ин калимаҳо пасванди **-ак** шахс ва лақаби онро аз рӯйи ба ин ё он аломат ва ё ба хусусияте, ки дар маънои асоси нухуфтааст, мефаҳмонад [Раҳматуллозода, 2016, 28-29].

Дар забони адабии тоҷикӣ пасванди **-ак** исҳои хос намесозад (Рустамов, 1972), аммо мисолҳои ғавқ гувоҳи онанд, ки имкониятҳои калимасозии пасванди **-ак** дар шеваҳо васеътар аст. Имкониятҳои сохтани исмҳои ифодакунандаи номи

ашёи гуногун, номи макон ва исмҳои маънӣ аз тарафи муҳаққиқон баён шудаанд. Дар ҳақиқат пасванди мазкур дар сохтани исмҳои гуногуни ғайришахс яке аз морфемаҳои фаъол ба шумор меравад. Пасванди **-ак** аз асосҳои гуногун исмҳои месозад, ки ифодакунандаи номи қисмҳои асбоби ресандагӣ бофандагӣ, узви аҷсоми оҳангарӣ косибӣ, осӣю юғу сипор, номи растанӣ ва ё қисмҳои онҳо, исмҳои ифодагари ҳодисаҳои табиат, номи ҳайвонот, парандаю чаранда, бозичаҳои кӯдакона, маводи истеъмоли, ҷою макон, номи узви инсон, сину соли одамон ва ғайраҳо мебошад. Ҳарчанд муҳаққиқони шеваи ҷанубӣ [ШҶЗТ, 1979-1980; Раҳматуллозода, 2016] доир ба ҳосиятҳои калимасозии зикри боло пасванди **-ак** андешаҳои муҳими илмӣ баён карда бошанд ҳам, ба таври ҳаматарафа нишон додани имкониятҳои калимасозии ин морфемаро дар доираи вожаҳои ифодакунандаи наботот ба ӯҳда надоштаанд. Зимни таҳлили вожасозии ин пасванд сохташавии калимаҳои марбут ба растанӣ аз тарафи Ҷ. Мурватов дар шеваи ҷанубӣ зикр шуда, калимаҳои қандак-харбузаи хушк, сарак-хӯша, руғанак-номи алаф, шибитак - як навъ алаф, шурък- номи алаф, зардак - сабзӣ зикр мешаванд [ШҶЗТ, 1979, 18]. Ҳамчунин, муҳаққиқ С. Раҳматуллозода зимни баррасии роҳҳои калимасозии пасвандии шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ дар ҳадди маводи дастрас имкониятҳои сохтани калимаҳои марбут ба набототро тавассути пасванди **-ак** нишон медиҳад, ки аҳамияти калони илмӣ доранд. Номбурда изҳор медорад, ки бо пасванди **-ак** 26 воҳиди луғавӣ дар даст дорад, аммо маҷмуан 11 вожаро номбар мекунад, ки ҷунинанд: **гушворак, коғатак, анғыштак, сечак//сечък//севчък, одамак, хотънък, кокълак, чолак//чолък, нофак.**

Маваде, ки дар дасти мост, гувоҳи он аст, ки пасванди **-ак** дар сохтани калимаҳои марбут ба наботот фаъол ва серистеъмол аст. Бо ин пасванд дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ калимаҳои ифодакунандаи набототе ба мушоҳида мерасанд, ки номи меваҳо, номи зироати лубиёӣ, номи гиёҳу буттаҳо, номи алафҳо, исмҳои ифодакунандаи узв ё қисме аз растаниҳо,

номи калимаҳои ифодакунандаи аломату хусусияти наботот, калимаҳои ифодакунандаи ҳолати растаниҳо ва ғайра мебошанд. Аз ҷумла:

А. Воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи меваҳо. Номи меваҳо дар ҳаёти ҳаррӯзаи мардум нақши калон дорад. Аз ин рӯ, онҳо ҳамарӯза истифода мешаванд ва ташаккул меёбанд. Махсусан, бо пасванди **-ак** сохтани калимаҳои марбут ба номи мевачот ва дигар растаниҳо гувоҳи он аст, ки дар ташаккули номи растаниҳо пасванди мазкур хеле ғаёл аст. Аз осори мунташиршуда маълум аст, ки дар эҷодиёти Абӯабдулло Рӯдакӣ [Қосимова, 2003], дар “Шоҳнома”-и Фирдавӣ [Қасимов, 2006], “Ғулистон”-и Саъдии Шерозӣ [Ҳалимов, 1975] ва дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ [Шарифов, 1958] бо пасванди **-ак** калимаҳои марбут ба растаниҳо сохта нашудааст. Аммо дар маводи шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ калимаҳои зиёдеро мебинем, ки маҳз бо ин пасванд ба вуҷуд омадаанд. Ҳарчанд ин калимаҳо умри садсола доранд, аммо дар осори адибон ҷой нагирифтаанд. Шояд осори адибони мо кам омӯхта шудаанд ва ё зимни баррасии осори онҳо ба ин масъала кам таваҷҷуҳ шудааст.

Барои ифодаи номи меваҳо дар шеваҳои мазкур калимаҳои **қоғатак** (Қ.) чормағзи пӯчоқнафиси сермағз; **пучак** (Туғ., Тег., Дарв.) чормағзи пучак (бемағз); **лъчак** (Вқ.) чормағзи аз пӯст ҷудошуда; **дахачак** (Қ.) чормағзи пухтае, ки ҳанӯз аз шох ҷида нашудааст; **сольк** (Қ., Ҷк., Шк.) чормағзи сиёҳшудаи пуч; **мавизак//майизак** (Шк.) меваи дар шохи дарахт хушкшуда; **пашмак** (Дах., Зир.) навъи шафтолу; **лашмак** (Дах., Зир., Лағ.) навъи шафтолу; **кърък // курък // курак** (Шк., Ғк.), **курак** (Нӯш., Дҷ., Кан., Шв., Сам., Лахш) чормағзи каммағзи пӯчоқаш ғафс; **рухак** (Кх.) як навъи зардолу; **таварак** (Мк., Дор., Қ., Шк., Ҷк., Хҷ.) харбузаи хом (и-ш таварак бӯдай ҳолӣ (Хҷ.); **регак** (Кх.) як хел тарбузест, ки мағзаш дар даҳон мисли шакар пош хӯрда об мешавад ва ғайра дар истифодаанд.

Аз мисолҳои овардашуда маълум аст, ки барои ифодаи номи чормағз калимаҳои **қоғатак, пучак, лъчак, дахачак, сольк, курък // курак**, ки чун муродиф

навъҳои гуногуни чормағзро номбар мекунанд. Аммо дар ҳақиқат онҳо муродифи бевосита нестанд ва ба назари мо чун калимаҳои алоҳида анвои чормағзро аз рӯи нишонаҳояшон мефаҳмонанд ва қисме аз вожаҳои мазкур ба маъноҳои дигар чун калимаҳои ҳамгуни луғавӣ (омонимҳо) истифода мешаванд. Аз ҷумла, калимаи **солък** дар баробари ифодаи маънои “чормағзи сиёхшудаи пуч” ба маънои марбут ба растаниҳои дигар низ меояд, ки чунинанд: **солък** (Дб., Шлп.) сабӯсаки дарахт, ки аз асари хӯрдани кирм ба вучуд меояд; **солък** (К., Қ.) ғӯзаи пахта, кӯсак. Лозим ба зикр аст, ки ин калима дар шаклҳои **солък** (Пв., Хм., Шм.) ва **сулък** (Дх., Кав.) ба маънои лонаи занбӯри сиёх ва оруи асал низ меояд ва аз он калимаи мураккаби тобеи **солъкзамбър** (Кд., Нр., Пшм.) ба вучуд омадааст: и солък-ай, чақа нашав, ки мегаза-т (Шм.).

Ҳамчунин, калимаи **курък** ва вариантҳои он **кърък**, **курък**, **курак** дар баробари ифодаи “чормағзе, ки мағзашро аз пӯчоқаш чудо кардан душвор аст” ба маъноҳои “гули ношукуфта”; “кӯрак, қашқа (пахтаи ношукуфта)” ва ба маънои “навъи ангур” (Ог.) низ мустаъмал аст. Ин хусусиятро муҳаққиқ Ғ.Ҷӯраев ба мушоҳида гирифта менависанд, ки “аз рӯи мушоҳидаҳо маълум мегардад, ки калимаи **курак/кърък** фақат маҳзи терминологияи ифодакунандаи чормағз набуда, балки дар ифодаи “хом” хусусияти дигар меваҳоро ҳам нишон дода метавонад. Чунончи: бас-ъш къ охи кърък-ъш мереза сев-а! Ховалинг [ШҶЗТ, 1981, 185], ки ин маъниро дар мисолҳои дар боло овардаамон дидан мумкин аст.

Дар баробари ин, мутобиқи маводи дасти мо дар шеваи ҷанубӣ, ки онро мушоҳидаҳои муҳаққиқон Ғ.Ҷӯраев [ШҶЗТ, 1981, 185] ва А.Сӯфиев [Сӯфиев, 1958] низ тасвиб мекунанд, калимаи курак (Дб., Куг., Ҳич., Кан., Кб., Кп.) ба маънои “туман, абри дудмонанд” низ истифода мешавад: ҳаво ҳамиқа курак кадай, ки пеши по-т-а намебини (Дб.). Дар баробари ин, мутобиқи маводи мо вожаи мазкур ба маъноҳои “бели чубин барои бод кардани ғалладона” истифода мешавад, ки ба маънии аввали (бели чубин) муродифи калимаи лаҳҷавии **кърчак** мебошад: ма ба **курак** ҳар дъ тъхм-а бод кардъм (Тқ.); мърғо **курък** шидийан, ай тъхмкъни-йам мондан. (Дб.).

Дар баробари лексемаҳои мазкур як идда калимаҳои вомехӯранд, ки аз рӯйи аломату хусусияте, ки дар асоси (решаи) калимаи сохташуда махфуз аст, тавассути пасванди **-ак** ба вучуд омадаанд. Аломату хусусияте, ки дар асосҳои **хом, ғура, савз, тар, тӯрш, қанд, сӯфед, чарс, зард** мавҷуд аст, ба пасванди **-ак** ва вариантҳои он имкон додааст, ки дар қолаби исму пасванд ва сифату пасванд анвои гуногуни мевачотро ба вучуд оварад: **хомак** (Қлб., Ҳич., Яр., Ҳо.) // **хумақ** (Нд., Нз.) харбузаи хом (норасида, нопухта), сабча; **ғурък** // **ғърък** // **ғурик** (ғура), (Ғк., Вк.) ғураи меваҳои зардолу, ангур ва ғайра; **савҷък** (Ғк.) харбузаи хом; **тарак** (Ёл, Пор.), **тарък** (Вд., Нд., Нз., Хум.) харбузаи норасида; як навъи амрӯд; **қандак** (Кх., Ғк., Вк., Қ., Чк.) як навъи зардолуи ниҳоят ширин ва хушхӯр; (Ғк., Шк., Қ.) харбузақоқ, қоқи харбуза; **тӯршак** (Мт.) навъи себ; **сӯфедак** (Дм., Лахш) як навъи зардолуи сафеди пешпазак; **чарсақ**, (Хм., Шм.) навъи себ, тарбуз, харбузаи сершарбат; **қоқандак** (Дах., Зир.) қавунқоқ, харбузаи хушконидашуда; **зардақ** // савзӣ (Ҳак., Қӯш., Кд., Ҳич., Нӯш., Хч.) сабзӣ.

Дар калима **қоқандак** лексемаи “қовун”, ки вожаи туркӣ аст, ба ҳодисаи ихтисоршавӣ дучор шуда, аз он шарки “қо” боқӣ монда, якҷо бо исми “қанд” ва пасванди **-ак** калимаи нав сохтаанд ва он вожа дар шева лексиконида шудааст.

Баъзе аз калимаҳои мазкур хусусияти омонимӣ доранд. Аз ҷумла, калимаи **хомак//хумақ** (Вк., Қ., Шк.) дар баробари маънои “харбузаи хом” ба маъноҳои “навъи пойафзоле, ки аз пӯсти хоми гов дӯхта мешавад” ва “кӯдаки пеш аз мӯҳлат таваллудшуда” меояд: хумақ-а мепушидъм-ъ мерафъм мактав (Қах.); баъди ҳами дъхта дига не бачӣ расидаги-ш-а дидъм, не хомақ-ш-а (Ог.). Барои ифодаи “навъи пояфзол” бо калимаи **хомак** ибораҳои “хомаки лоқ” (Ҳич., Яр.) ва “хомаки пустькӣ (Нд., Нз.) низ сохта шудааст.

Калимаи **тарак // тарък** ғайр аз маънои харбузаи норасида ва навъи амрӯд боз ба маъноҳои “тифл, навзод, ширмақ” ва “толор, воиш, хавоза” низ истифода мешавад: бача-ш ҳоле тарак-ай (Тқ.); ҳами ҷуво-ра бѣбѣрем, анѣр-мон-а тарак бандем (Ёл).

Лексемаи **тӯршак** низ ғайр аз семантикаи “навъи себ” ба маънои “як навъ хӯроке, ки тарзи тайёр карданааш чунин аст: ордро дар маскаи сӯзонидашуда ё

дурдаи каймоқ тафт дода, ба он дӯғоб мерезанд” маъмул аст: търъшак-ъш ай дърдай каймоқ меша (Ҳо.).

Вожаи **сѣфедак** баробари маънои “навъи зардолу” семантикаи сифатии “сафедчатоб, сафедранг”-ро дорад, ки бешубҳа характери омонимӣ пайдо кардааст. Хусусияти омонимии калимаи **зардак** дар он зоҳир мегардад, ки вай маъноҳои “сабзӣ” ва “навъи занбӯр”-ро ифода мекунад ва харду маъно аз аломати асоси калима зоҳир мегардад: бе зардак оши пъллов намешава (Қӯш.); намуча хунаи зардак-да сев бѣд, калта-ш кадан (Ҳч.).

Б. Воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи зироати лубиѣй.

Бо пасванди **-ак** ва асосҳои гуногуни исмӣ як идда калимаҳои ифодакунандаи зироатҳои лубиѣй ба вучуд омадааст, ки аз инҳо иборатанд: **ғовък** (Яр.) як навъи растании кӯҳист, ки беҳмевааш шабеҳи картошка буда, гулаш сурхчатоб аст; **карамчак** (Дб., Кан.) растании хушбӯест, ки беҳмевааш ба лаблабу монанд аст; **нахутақ** (Б.) як навъ растани аз чинси нахӯд; **мъчѣк** навъи нахӯд; **мълѣкақ** (Вд., Каҳ., Нд., Нз., Ог., Шгд.) мулкақ, зироати лубиѣй, ки донаи он аз донаи мош калонтар; **қавақ** (Шк.) 1. пасмондаи шолӣ ва гандуму ҷав, ки пас аз кӯфтан дар обчувоз ё ўғурақ боқӣ мемонад. 2. қабақ, кадуи хӯрданӣ; **гандѣмақ** (Лахш) гандуми биѣбонӣ, як навъи гиёҳи даштӣ, ки хӯшааш ба гандум қаробат дорад: имсол полези мо қавақи хуб кардас (Лахш); ғовък-а гъл-ъш сохти севчѣк-ай, реша-ш чени тушка вори сийа(Яр.); ба хърдан-шон мълѣкақ корида бѣдан (Ог.); шамшераци луби-ра -м меҳъра (Нӯш.).

Вожаи **гандѣмақ** ғайр аз маънои “гандуми биѣбонӣ” боз дорои семантикаи омонимии “номи гули шерози тоқӣ, ки ба хӯшаи гандум шабоҳат дорад”, мебошад. Вожаи **шамшерак** бошад, дар баробари ифодаи маънои “мушунг” барои ифодаи семантикаи “номи ҷузъи пояи гаҳвора” ва “асбоби шамшер, шакли ҷубини бофандагӣ” низ истифода мешавад, ки ба ин маънӣ омоним шудааст.

В. Воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи гиёҳу буттаҳо. Дар сохтани номи номи гиёҳу алафу буттаҳо пасванди **-ак** ғаёбол аст. Ба ҳайси асос аз гурӯҳҳои лексикӣ-грамматикӣ исму сифат ва гоҳо асосҳои феълӣ истифода шудаанд.

Калимаҳои сохташуда номи гиёҳу алафу буттаҳоеро ифода мекунанд, ки онҳо дар зиндагии мардум барои ҳалли масоили гуногуни ҳаёт истифода мешаванд. Аз ҷумла, барои истеъмоли худи одамон ва ё барои хӯроки ҳайвоноти хонагӣ, барои пухтани анвои хӯрок, истеҳсоли ранг, табобати беморон, барои хушбӯӣ, дар истеҳсолот бо мақсадҳои гуногун ва ғайраҳо истифода мешаванд. Калимаҳои ин гурӯҳро, ки бо пасванди **-ак** ва вариантҳои он сохта шудаанд, ба таври зер овардан мумкин аст:

✓ *Воҳидҳои луғавии ифодакунандаи хӯроки чорво: сечак//сечък (Вқ., Қ.) севчък (Шк.)* як навъ гиёҳ, ки барги сирмонанд ва гули нилобӣ ё бунафш дорад; **кълък** (Дах., Зир., Мӯм.) як навъи буттаи кӯҳӣ; **гузык** (Нӯш.) як навъи буттаи кӯҳии сӯзанбарг; **нармак // нармакаҳ** 1. (Ҳич., Яр.) як навъ растанӣ; 2. (Қ.) қоҳи маҳин; **каландак//къландак** хори сари девори ҳавлӣ; **одамак** (Лахш) як навъ растании хордор; **кайик** (Дҷ.) як навъи гиёҳи кӯҳии сарсабз; **ғовък** (Яр.) навъи растани кӯҳист, ки беҳмевааш ба картошка шабеҳ буда, гулаш сурхчатоб аст; **сийаҳак** (Нӯш., Қлб., Ҳич., Яр.) як навъи растании тухмаш сиёҳтоб, ки дар даруни гандум мерӯяд; **руғанак** (Лахш, Хт.) як навъ растанӣ; **тарбъзак** (Хов.) навъи растанӣ; **шупак** (Мӯм., Дарв.) навъи растании кӯҳӣ; **сузанак** (Ғк., Шк., Кх.) сӯзанак: ғовък-а ғъл-ъш сохти севчък-ай, реша-ш чени тушка вори сийа; ғармаш-а ғъл-ъш сохти севчък-ай (Яр.); ана ҳамино севчък-ан, чӣ кор-ъш менӣ. (Тд.).

✓ *Воҳидҳои луғавии ифодакунандаи гиёҳҳои истеъмолии одамон: туршак* (Мӯм.) // **търъшак** (Ванҷ) шилха, туршак (як хел алафи хӯрданӣ); **гашничкак** (Ял.) як навъ растанӣ, ки баргу гулаш ба кашниз монанд буда, таъми сабзиро дорад; **шънгилак** (Қал.) як навъ алаф, ки ба шибит монанд аст; **субинак** (Қ., Шк.) як навъи пудинаи кӯҳӣ, ки ниҳоят хушбӯӣ аст, ҳулбӯии кӯҳӣ; **сабинак** (Шк.) як навъи растанӣ аз чинси пудина (наъно), ки хушбӯӣ бошад; **чамбилак//чамилак // чамбелак** (Вқ., Ғк., Қ.) пудинаи кӯҳӣ, ҳулбӯӣ; **чормоғак** (як навъи буттаи кӯҳии мевадор): хубак зелои ворӣ кабут-ай, ғурък мекъна (Мӯм.).

✓ *Воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи гиёҳҳои давоӣ: меъдаҳак* (Қ.) навъи растанӣ, ки ба захми меъда даво будааст; **Ҷарчинак** (Қ.) як навъ растании шифобахш; **пайвандак** (Вқ., Ванҷ) як навъ буттаи сӯзанбарг, ки решаашро ба

атолаи кочӣ меандозанд ва ба касалии бугум шифо мебахшад; **пуғанак** (Кх.) бўйи модарон (растани давоӣ), **ровшък** (Қ.)// **рошак** // **рошък** (Шк., Чк.) растинии кӯҳии шифобахш: рошък нъхсбър меша, тез меша, барой халадард даво-йай (Нр.): рошък хуни одам-а меқапида бѣдастай (Мӯм.)

✓ ***Воҳидҳои луғавии ифодакунандаи мақсадҳои гуногун.*** Аз ҷумла, истехсоли ранг, сузишворӣ, кирмакпарварӣ, ифодаи номи гул: **испарак** (Кан., Дб.) гиёҳест худрӯй, ки аз он дар бофандагӣ ранги зард ҳосил мекунанд: бѣра иқа испарак бѣчи бийор, ҳаму карбос-а ранг кѣнем (Кан.); **шурък** // **шурак** шӯра: шурък-а қоқ мекѣнан, мезанан алов (Мӯм); **рундък** // **риндък** (Ғк.) як навъи растании бутанок, ки хорҳои лӯндаи часпак дорад ва онро ҳамчун дастаи кирмак истифода мебаранд; курпа-ра руйи карбос-ѣш қати партофтас, рундък часпидас (Крз.); кѣх-у калот ҳама-ш рѣндък (Яр.). **хингак**² як навъ хорбуттаест, ки дар кирмакпарварӣ (барои печидани пилла) истифода мебаранд; **чанголак** (Шк.) навъи растанӣ, ки барои танидани кирмак истифода мебаранд; **шумак** (Шх., Хов.) гули хайрӣ: шумак сохти ғармаш ворӣ бѣланд мешава (Шх.).

Калимаи **печак** // **печък** дар қолаби ҳамин гурӯҳи вожаҳо сохта шудааст ва ба се маъно (номи гиёҳ, хӯроки чорво, номи мева, номи ширинӣ) истифода мегардад, аз ин ҷиҳат онро калимаи омонимӣ номидан мумкин аст: **1. печак** (Кх., Шк., Қ.) // **печък** (Ҳич., Яр.) печак (растанӣ): иқа печак бийор, гусала-ра те (Кан., Дарв.); гуспанд-ѣнда печък дѣравида додӣ? (Ҳич.). **2. печак** (Ғк., Кх.) дастанбӯй, ҳандалаки хурди хушбӯй: ай бозор дѣта печак бѣхар (Ст.); **3. печак** (Қ.) печак, як навъи қанд, ки аз орду қиёми шакар тайёр мекунанд.

Г. Воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи узв ё қисме аз растаниҳо. Дар байни калимаҳое, ки бо пасванди **-ак** сохта шудаанд, вожаҳои ифодакунандаи номи узв ё қисме аз растаниҳо ба мушоҳида мерасад, ки онҳо дар ҳаёти мадум ҳамарӯза мустаъмаланд. Онҳо ифодакунандаи номи тухми растаниҳо, хӯша ва ё сараки онҳо, гули гиёҳҳо, шоху навдаҳо, пӯст, мӯлча, ҳолати хазонӣ ва ғайра мебошанд: **ховак** (Вк., Дм, Нӯш.) тухми гули як навъ растанӣ. **пѣхник** // **пѣхнък** (Вк., Шк.) тухми растании лух: лой-да пѣхники лѣх-а арараш мекардем,

мешакидем-ъш (Мӯм.); **шънгилак** (Дб., Кан., Шлп.) шингил, хӯшачаи (шохчаи) хурди ангур: йа-дъ шънгилак мундаст, ангър (Кан.). **кокълак** (Вд., Ках., Нд., Нз.) пӯпаки чуворимакка; **сарак** (Обл.) хӯшаҳои нимкӯфта; **сылтунак** (Вд., Нд., Нз.) гули чуворимакка; **тахак** (Вк.) шоҳу навдаҳои поёнии дарахт; **къндок** (Ан., Ёл, Пор., Сғ.) шох, навда: дар къндоки тути акай Чабор йаг гъндишк-а задан-ъш, чалакú шид (Ёл.); **пуслоқ** (Ғк., Кх., Қ., Шк.) // **пъслоғ** (Вк.) пӯстлоқ: даҳани гов-а пуслоқи бед қати мебандем (Ҳал.); **бандък** думчаи харбуза: бандъки харбъза-ра тов метан, мепаз (Дор.); **пундък**// **пъндък** (Вк., Қ., Чк., Ванч) пунба, муғча: дар и вахт тутойи Йол-ъ Порвор нав пъндък ка бъдан (Ёл.); **лошак** (Б., Шлп., Кан., Дб.) хазонак, пасмондаи ҳосили полез ва дарахтони мевагӣ, ки баъди ғундоштани ҳосил боқӣ мемонад: лоши харбъзаҳо йа арасот-ай, мо лошакчинí мерем (Дб.); **парғечак** (Шк., Вк., Қ.) мағзи нопухтаи чормағз; **шоҳак** (Вк., Қ., Чк.) дастаи рустаниҳо, ки ба он кирмак нах метанад; **кърмък** (Дч., Хч.), **кърмак** (Сх., Хов.) пӯстлохи решаи бодом ва решаи торон (ғиёҳи кӯҳӣ), ки чармгарон дар ранг кардан истифода мебаранд.

Дар байни калимаҳои боло вожаи **кокълак**, ки пӯпаки чуворимаккаро ифода кардааст, дар асл семантикаи “мӯйи овезони духтарчаҳо”-ро дорад ва аз рӯйи шабоҳат ба мӯйи духтарон мардум пӯпаки чувориро **кокълак** гуфтаанд. Вожаи **тахак** дар баробари ифодаи маънои шоҳу навдаҳои поёнии дарахт ба маънои поинаки тухми мурғ низ мустаъмал аст: ку, таҳак-ш-а бъдор, бъзанъм (Ёз.). Вожаи бандък ҳам морфемаи луғавии омонимӣ буда на танҳо семантикаи “думчаи харбуза” балки ба маъноҳои “навӣи дарахти шабеҳи арча (Дч.)”, “банди пӯпақдори қисми пеши чома (Сам.)” ва шакли **бандък** (Дор., Ёл, Нр., Кд.) // **бандик** (Ках., Обл., Сх., Хов.) барои ифодаи маънои “бандина” истифода мешавад: иқа бандък бийор дарзаҳо-ра бандем (Ёх.); қавза гърифтем дар болой бандик мундем (Обл.).

Калимаҳои **каҷак** ва **қаламак** низ дар ин гурӯҳ серистеъмол ва вожаҳои омонимӣ мебошанд. Вожаи **каҷак** аз лиҳози хусусиятҳои луғавӣ грамматикӣ ҳам ба исм ва ҳам ба сифат муносибат дорад. Дар гурӯҳе аз калимаҳо номи ашё ва дар ҷойи дигар аломати ашёро мефаҳмонад ва маъноҳои гуногунро ифода

мекунад. Лексемаи **качак** дар ифодаи номи растанӣ карч, як пораи камоншакли харбуза ё тарбуз аст, аммо ба маънои маҷозӣ семантикаи “бемазза, пастсифат”-ро ифода мекунад ва сифати ашё аст: охи, талбънда-ра чӣ метан, ёа качак харбъз (Хов.). Дар баробари ин ба маъноҳои “номи қисме аз дастгоҳи чувоз (Вқ., Дм., Қлб., Б., Ванч)”, “карнаи печка (Нӯш., Лахш)”, “оринчи даст (Лахш, Мт.)”, “качак, думи мурғобӣ (Лахш, Пд.)” низ дар истифода аст: сари качак-ёнда борсанг фър мегарда (Қлб.); лав-лави ғори качак ҳезум-а задам (Хов.).

Ҳамчунин, калимаи **қаламак**, ки дар доираи воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи растаниҳо маънои “тилим, порча, пораи харбуза”-ро ифода мекунад, ба маъноҳои “қалам, қалами кандакорӣ дар рӯи чӯб; қалами филизбурӣ”, “қалама, чӯбҳое, ки барои устувории девор дар байни он гузошта мешавад”, роиҷ аст, ки бешубҳа байни онҳо робитаи маъноии омонимӣ мавҷуд аст: ай ҳаму савча-т ёа қаламак те, бачам-да (Кнч.); ёа лахта-да дъ қаламак харбъза-ву чор қаламак тарбъз-а ёа лахта-да пок-поқу хърд-у халос кад (Тӯда).

Ғ. Воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи макон ва ҳолати растаниҳо. Теъдоди калимаҳое, ки бо пасванди **-ак** сохта шуда, номи ҳолати растаниҳоро ифода мекунанд чандон зиёд нестанд. Аз асосҳои исмии чышм//чашм ва **ангуштак // ангыштак** калимаҳои нав месозанд, ки ҳолатҳои гулкунӣ ва ё ба пухтан наздик шудани растаниҳоро мефаҳмонанд: **чышмак // чышмък** (Чк.) ба пухтан наздик шудани мевачот: туто чышмак додан, бади ёа ҳафта мечинем-ъш (Сам.); ангур чышмък додай, қариби пхтан-ай (Шгд.); **ангуштак** (Шк., Сх., Хов.) // **ангыштак** (Қ., Нз.) гул партофтани каду, бодиринг, тарбуз, харбуза. Калимаи **чышмак//чышмък** (Вқ., Чк.) дар баробари маънои боло чун унсури луғавии омонимӣ ба маънои “чашмак; нур, шӯъла”: чышмъки афтов чышмо-м-а кур кард (Мт.) ва ба маънои “сӯроҳии тиреза”: да чышмъки търиза ойна мемунем (Кб.) низ истифода мешавад.

Барои ифодаи макон бо пасванди **-ак** вожаҳои **палак//полак** (Вқ., Қ., Шк.) палаки харбуза-ра сармо бърдан (Куч.) ва **ғанак // ғанък** (Обл., Қ., Ёх., Лахш) ғарами хурди дарзҳои ғалла (дар сари замин): имруз се ғанак-а кашидем (Ёх.) сохта шудааст.

Д. Воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи растаниҳои бемева. Бо пасванди **-ак** ин қабил калимаҳо чандон зиёд нестанд. Аз асосҳои исми калимаҳои зерин сохтааст: **тирак // терак** (Лахш) дарахти тирак: тирако-ра мён гурди беда-да шинундагӣ (Ҳд.); **туғк** (Ёл, Пор.) навниҳоли дарахти туғ; **бандк** (Дҷ.) як навъи дарахт, ки ба арча монанд аст; **килкак** (Хов.) қамиш. Гунаҳои омонимии калимаи **тирак** бо маъноҳои “тираки ош” ва “чузӣ юғ, ки онро ба чигинаву сипор мепайванданд” вучуд доранд, вожаҳои серистеъмол мебошанд. Ҳамчунин, калимаи **бандк** (Дор., Сам., Ёл, Нр., Кд.) // **бандик** (Қаҳ., Обл., Сх., Хов.) бо семантикаи “банди пӯпақдори қисми пеши чома” ва ба маънои “бандина” истеъмол мешавад.

Ҳамин тавр, аз таҳлили боло маълум мегардад, ки пасванди **-ак** дар ташаккули калимаҳои соҳаи дарахтони мевадор ва бемева, гулу гиёҳ ва буттаҳо, ҳолати растаниҳо ва макони парвариши онҳо саҳми калон дорад. Дар сохтани баъзе аз гурӯҳи калимаҳо тавре ки дар боло нишон дода шуд, серистеъмолу ғаъол ва дар ҳолатҳои ҳам ғайриғаъол ба назар мерасад. Қисме аз вожаҳои сохта хусусияти омонимӣ дошта маъноҳои гуногунро ифода мекунанд.

2.3.2. Пасванди -ӣ // -гӣ. Донишмандон ва муҳаққиқони забонҳои давраи қадими тоҷикӣ-форсӣ [Раторгуева, 1966, 31; Саймиддинов, 2001, 50], муҳаққиқони забони осори давраи классиқамон [Қосимова, 2003, 346; Ҳалимов, 1975, 283; Қасимов, 2006, 22] ва давраи нав [Рустамов, 1972, 48; ЗАҲТ, 1973, 64; Мирзоев, 1987, 108; Пейсиков, 1973; Чхеидзе, 1969; Амонова, 1982, 37] ба ин андешаанд, ки таърихан ду пасванди **-ӣ** вучуд дорад. Яке аз онҳо “ё”-и масдарӣ, ки барои сохтани исмҳо хизмат мекунад ва дуёми “ё”-и нисбат, ки барои сохтани сифатҳои нисбӣ истифода мешавад. Муҳаққиқони мазкур дар сохтани исмҳо аз замонҳои қадим муравваҷ будани “ё”-и масдариро, зикр карда, дар асоси маводи дастрасашон муайян кардаанд, ки вай, асосан, исмҳои маънӣ (абстракт) месозад. Дар баробари ин, дар исмсозӣ барои ифодаи маънои мансубият ба ҷою макон низ роҷ будаст: Ҳахоманишӣ, Бобули, Суриёнӣ [Саймиддинов, 2007, 50], Макӣ [Қосимова, 2003, 346] ва ғайра. Муҳаққик

О.Қосимов роҳҳо калимасозии “Шоҳнома”-и А.Фирдавсро мавриди баррасии амиқи илмӣ қарор дода, ин пасвандро ба унвони ванди омонимӣ таҳқиқ карда, дар баробари пасванди ифодакунандаи мансубият сохтани топонимҳоро низ нишон медиҳад. Ба андешаи эшон “тавре, ки маводи ҷамъовардашуда нишон медиҳад, танҳо дар се ҳолат ба воситаи пасванди -ӣ топонимҳо - номи кишварҳо сохта шудаанд, ки чун асоси калимасозӣ исмҳои ифодагари макон ва муносибатҳои этникӣ хизмат мекунанд: Сандалӣ– музофот дар Ҳиндӯстон, Суғдӣ- кишвари Суғд, Барбарӣ “Барбаристон” (как показал собранный фактический материал, только в трёх случаях при помощи суффикса -ӣ образованы топонимы - названия стран, мотивированные существительными со значениями местности и этнической принадлежности: Сандалӣ–провинция в Индии, Суғдӣ - “Согдиана”, Барбарӣ “Барбаристон”) [Қасимов, 2006, 31].

Масъалаи таҳқиқи пасванди -ӣ диққати таҳқиқгарони шеваҳои забони тоҷикиро ҳам ҷалб кардааст. Аз ҷумла, Ҷ. Мурватов зимни баррасии роҳҳои калимасозии шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ таҳқиқи вожасозии гурӯҳҳои лексикӣ-грамматикии исму сифатро яққоя ба роҳ мемонанд ва дар робита ба пасванди -ӣ чунин менигоранд: “Ин суффикс ҳам дар сохтани исмҳо ва ҳам дар сохтани сифатҳо дар шеваи ҷанубӣ, мисли забони адабӣ, яке аз суффиксҳои сермаъно ва серистеъмол буда, ҳамеша бо ёрии он калимаҳои нав сохта мешаванд. Сермаъноии он ба имкониятҳои бо калимаҳои гуногунсохту гуногунмаъно омаданаш алоқаманд аст. Бояд қайд кард, ки суффикси исмсозии -ӣ ва суффикси сифатсозии -ӣ таърихан ҳам аз якдигар фарқ мекунанд. Суффикси -ӣ // -гӣ барои ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ умумӣ аст [ШҶЗТ, 1979, 22]. Аз баррасии муҳаққиқ Ҷ.Муруватов бармеояд, ки бар хилофи забони осори давраи қадим ва забони адабиёти классикӣ дар шеваи ҷанубӣ пасванди мазкур на танҳо исмҳои абстракт ва сифатҳо, балки исмҳои моддӣ низ месохтааст. Ин муҳаққиқ зимни овардани вазифаҳои пасванди -ӣ // -гӣ аз исм сохтани исмҳои моддиро махсус зикр карда, калимаҳои таҳсангӣ, русангӣ (сангҳои осиеби обӣ), таҳдарӣ, болодарӣ, паҳлударӣ (номи қисмҳои дар) [ШҶЗТ, 1979, 22] ва ғайраро мисол

овардааст, ки имкониятҳои бештар доштани пасванди мазкурро дар лаҳҷаҳои нишон медиҳад. Ҳамчунин, ба масъалаҳои калимасозии шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ муҳаққиқ С. Раҳматуллозода (қаблан С. Хоркашев) даст зада, китобҳои [Калимасозии исм бо пасвандҳо 2010, 144с.] ва “Калимасозии исм дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ” [Словообразования имён существительных в южных и юго-восточных говорах таджикского языка 2016, 274с.] - ро ба ин масъала мебахшад. Ин муҳаққиқ андешаҳои Ҷ. Мурувватовро дар робита ба хусусиятҳои калимасозии пасванди **-ӯ** // **-ӯ** тақвият дода, дар шеваи ҷануби шарқии забони тоҷикӣ сермахсул, серистеъмол ва ғаёл ба шумор рафтани онро таъкид карда, чунин менависад: “Ин морфема дар ҳамаи лаҳҷаҳои шеваи ҷануби шарқӣ мавриди истифода буда, яққоя бо қаринаи худ, ки **-ӯ** аст, аз ҷиссаҳои гуногуни нутқ исм месозад” [Хоркашев, 2010, 31]. Ин муаллиф афкори худро зимни таҳқиқи хусусиятҳои калимасозии шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ дар солҳои баъдӣ тақвият дода, дар ин шеваҳо ба таври фаровон истифода шудани пасванди **-ӯ** // **-ӯ** -ро дар доираи калимаҳои ифодакунандаи исми шахс, номи ашёи гуногун, макон ва исмҳои маънӣ нишон медиҳад [Раҳматуллозода, 2016].

Бояд хотирнишон сохт, ки донишмандони зиёде доир ба таҳқиқи лаҳҷаҳои гуногуни забони тоҷикӣ даст зада, зимни нишон додани хусусиятҳои морфологии гурӯҳҳои лексикӣ-грамматикии калимаҳо доир ба хосиятҳои калимасозии пасванди **-ӯ** // **-ӯ** ба таври хеле мухтасар андешаҳои ҷанубӣ баён намудаанд [Бердиев, 1979, 13-14; Маҳадов, 1972, 134-141; Маҳмудов, 1978, 26-27; Исаев, 1982, 27-28; Розенфелд, 1971, 16-17; Саидова, 1965, 9; Саидов 1971, 7-8; Хромов, 1987, 666; Ҷалолов, 1967, 18].

Аз баррасии осори муҳаққиқон ба хулосае омадан мумкин аст, ки роҷеъ ба сохтани калимаҳои марбут ба растаниҳо тавассути пасванди **-ӯ** // **-ӯ** ғасли махсусе бахшида нашудааст ва ё баҳси ҷиддие сурат нагирифтааст. Ҳарчанд бо ин пасванд дар доираи вожаҳои ифодакунандаи наботот калимаҳои зиёде ба

вучуд наомадаанд (ҳамагӣ 10 калима), вале ин хусусияти бисёр муҳимест, ки то имрӯз гуфта нашудааст.

Дар шеваҳои мавриди таҳқиқ бо пасванди **-ӯ** калимаҳои зерини ифодакунанда марбут ба наботот сохта шудааст: **пайвандӯ** (Қх.) меваи дарахти пайвандшуда; **хърмойӯ** (Қх., Шк.) як навъи зардолу; **лухӯ//лъхӯ** (Шк., Ғк., Қ.) як хели тути бедонаи ниҳоят ширин: ай лухӯ ширинӯ мекънан, ай бурпуштак мавиз мекънан (Ял.); лъхӯ-ра гълтут-ъш ни меган (Дч.); **тъхмӯ** (Лахш, Яр., Хм., Шм., Ог., В. Ванч, К. Дарв.) донаи ҳамагуна гиёҳу зироат: кам-ъ кута тъхмӯ дорем, пага мекорем (Мт.); **сатрӯ** (Қч., Лағ., Зир., Дах.) як навъи алаф; **лангурӯ // лангърӯ** (Шк., Чк.) каварбутта; **чавзакӯ** (Пб., Пп.) навъи ангур, чавпазак; **чългӯ** (Пд.) ангури ёбой (худрӯй); **пуслоқӯ** (Қ.) банде, ки аз лифи дарахт мебофанд.

Калимаи **сатрӯ** (асосаш вожаи сатр ба маънои чодар аст) дар баробари маънои “номи навъе аз алаф” бо гунаи **сатрӯ // сатърӯ** (Вк., Қ., Шк., Ғк.) ба маънои “ним дарза, якчанд қабзаи алаф ё ғаллаи даравидашуда; чоряки дарза (банд)” низ мустаъмал аст: чан қавза-ра мемонем, сатрӯ меша (Чб.); бегайӯ шава, чил сатърӯ кә мезанъм (Мӯм.).

Калимаи **гирмгинӯ** (Яр., Ҳич.) ду зинаи калимасозиро гузаштааст. Аввал бо пасванди **-гин** калимаи **гирмгин** ва дар зинаидуюми калимасозӣ аз калимаи **гирмгин** бо пасванди **-ӯ** лексемаи **гирмгинӯ** ба вучуд омадааст, ки ба маънои харбуза ё тарбузи иллатнок (нуксдор) истифода мешавад ва ҳамчунин, ба маънои “полезе, ки тоқа-тоқа (ноҳамвор) мебарояд” истифода мешавад.

2.3.3. Пасванди -ча. Ин пасванд яке морфемаҳои грамматикиест, ки реша дар умқи таърихи забон дорад. Тавре ки В.С. Расторгуева зикр кардааст, ин морфема дар забони форсии миёна дар шакли **-içak**, **-çak** барои ифодаи хурдию навозиш истифода мешудааст. Дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ пасванди **-ча** алломорфҳои «-за, -жа, -из, -иза, -изак» дошта дар шаклсозию калмасозӣ иштирок мекардааст, вале назар ба забони адабии имрезай тоҷик дар «Шоҳнома» каммаҳсул мебошад [Қосимов, 2006, 139-140]. Дар лаҳҷаи арабҳои тоҷикзабон ҳам истифода шуда, хусусиятҳои шаклсозию калмасозӣ дорад [Ҷӯраев, 1975, 52]. Мутобиқи тадқиқоти олимони ин пасванд дар лаҳҷаи тоҷикони

атрофи Андичон [Мурватов, 1974, 28] ва дар забони гилакӣ [Расторгуева, 1971, 54] хусусиятҳои калимасозӣ надоштааст, танҳо воситаи шаклсоз қаламдод мешавад.

Зимни баррасӣ Ҷ.Мурувватов доир ба хусусияти шаклсозӣ ва калимасозии пасванди **-ча** фикр ронда, онро пасванди камахсул медонад ва дар қораш калимаҳои “гърдача - навъи нон, остинча - асбоби нонпазӣ, совача як навъи зарф”-ро овардааст [ШҶЗТ, 1989, 26].

Муҳаққиқ С. Раҳматуллозода роҷеъ ба ин пасванд таҳқиқот анҷом дода, чунин менависад: “Суффикс **-ча** активно функционирует и в словообразовании, так в качестве словообразующих основ выступает имени существительные, глаголы и звукоподражательные слова. Количество образованных слов составляет 52” [Раҳматуллозода, 2016, 95]. Ин муҳаққиқ калимаҳои бо ин пасванд сохташударо ба гурӯҳҳои маъноии номи асбоби хона, номи ашёи ифодакунандаи ҳӯрок, ҳайвонот, мевачот ва дарахтон, номи бемориҳо ва узви бадани инсон, номи либос ва ороишот, ҷою макон табақабанди қарда, таҳлил намудааст.

Дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ бо пасванди **-ча** калимаҳои зиёде шакл гирифтаанд, ки дар доираи вожаҳои ифодакунандаи наботот нестанд. Бинобар ин, овардани онҳоро салоҳ намедонем. Зимни баррасӣ ба мо маълум шуд, ки калимаҳои марбут ба номи мевачот, дарахтон ва вожаҳои марбут ба онҳо дар шеваҳои мавриди назар ҷандон зиёд набуда, ҳамагӣ бо пасванди **-ча** 8 калима сохта шудааст. Онҳоро ба таври зер овардан мумкин аст: **зардолича** (Ҷан., Сх., Хов.) як навъи олуҷаи зард; **савча** (Ғк., Вк., Қ., Кх., Шк.) сабча, найҷаи харбуза; харбузай нопухта, хомак; **кадуча** (Шк., Ҷк.) кадуча, як навъ кадуй сафеди хурд; **ғънча** (Вк., Шк., Қ., Қ.Дарв.), **ғъмча** (Кх.) ғунча, муғча, шукуфа, пунбак: ғъмча-ш кам мунд, хънък гъръфт (Луғ.); **химча//хъмча** (Вк., Қ., Т., Ванҷ) химча, навдаи тари бутта ё дарахт; **навча** (Мӯм., Сх., Ст., Тқ.) // **навча** (Ёх., Соф., Сд.) **навда**: шарт ҳами, ки ток-а навча-ш-а назанӣ, лъғат мекъна (Мӯм.); **қаламча** қаламча, навдаи буридаи току дарахтони гуногун, ки барои

реша гирифтан як нӯги онро ба замин гӯр мекунанд: йа-дъ каламчайи ток шънондем (Қн.).

Калимаи **химча//хъмча**, ки асоси он вожаи “хом” аст, ғайр аз маънои “навдаи тари бутта ё дарахт” ба маънои “халачӯб” низ истифода мешавад. Масалан, **хъмчайи говруна** (Нд., Нз.) - говрона; **хъмчайи говхайкун** (Вқ., Қ.)- говрона.

Вожаҳои **ширинча // шъринча** (Вқ., Ғқ., Кх., Қ., Ҷқ., Шқ.), ки тавассути пасванди **-ча** сохта шудааст, ба маънои “ширинча, навъи касалии дарахт, тамоку ва зироатҳои ползӣ” истифода мешавад ва дар баробари ин ба маънои бемории “ширинча, навъи касалии пӯст”, ки бештар дар бадани тифл пайдо мешавад, мустаъмал аст.

Ҳамин тавр, пасванди **-ча** дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ на танҳо шаклсоз, балки калимасоз низ ба шумор рафта, дар доираи калимаҳои марбут ба наботот низ вожаҳо сохтааст.

2.3.4. Пасванди -а. Аз тадқиқоти забоншиносон маълум аст, ки пасванди **-а** яке аз пасвандҳои сермахсул ва ғаёл буда, дар забони форсии қадим реша дошта, дар қадим шакли **-а-ка** ва ё **-ака** доштааст [ОИЯ, 1982, 204]. Дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ [ГЗАХТ, 1981] ва дар забони давраи классикӣ [Қосимова, 2003, 348; Касимов, 2006, 54] аз пасвандҳои сермахсул қаламдод шудааст. Муҳаққиқи шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ Ҷ.Мурувватов доир ба хусусиятҳои исмсозии ин пасванд чизе намегӯяд [ШҶЗТ, 1979, 16]. С.Раҳматуллозода доир ба масъалаи калимасозии шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ тадқиқот бурда, пасванди **-а** –ро чун морфемаи ғаёли исмсоз муаррифӣ карда, бо ин унсури грамматикӣ сохтани калимаҳои ифодакунандаи марбут ба шахс, номи ашё, макон ва исмҳои маъниро баён менамояд. Аммо роҷеъ ба сохтани калимаҳои марбут ба наботот чизе намегӯяд [Раҳматуллозова, 2016, 56].

Дар ҳақиқат дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ бо пасванди **-а** ба вуҷуд омадани калимаҳои марбут ба наботон чандон ғаёл нест. Бо ин морфема 8 калима сохта шудааст. Аммо бояд зикр кард, ки дар доираи ин

қабати луғавӣ морфемаи мазкур хусусияти шаклсозӣ низ дорад. Калимаҳои **дона//дуна** (Сам., Ҳак., Нӯш., Кев., Дарв., Б., Ванҷ) донаи зардолу, шафтолу, хурмо, себ, нок; тухми харбуза, тарбуз, каду ва хоказо; **шоха** (Ҳак., Нӯш., Кев., Дарв., Шк.) “шоҳчаи дарахт” бо пасванди **-а** шакл гирифта бошанд ҳам, маънои онҳо бо ососҳои **дон** ва **шоҳ** баробаранд: дуна-ра ов бърдайсодас (Сам.); кърм тигайи донайи зардоли-ра хърдай (Нӯш.).

Бо пасванди мазкур калимаҳои зерин, ки марбут ба наботот мебошанд, сохта шудааст: **дила** (Нд.) мағз: йа дила харбъза бъхърӣ, чун-ът медама (Ках.); **сарда** (Тқ.) харбузае, ки барои зимистон нигоҳ медоранд; **сѣфара** (Лахш) як навъи зардолу; **ғъжда** (Нд.) чойи барҷастаи танаи дарахт: ҳаму ғъждай чормағ пук-ай; **ҳафтода** (Қ.) кишти арзан, зағир, чуворимакка; **қабза//қавза** (Ҳич. Вқ., Сам., Гх.) дастаи чаву гандуму алафи даравида: йа қавза қах мийовум, дарза-ш мебандум (Ҳич.); **кънда** (Вқ., Сам., Хов.) параҳои лунда-лундаи дарахтон: ҳамъ кънда-ра чоркафун каан (Хов.); **парварда** (Шх., Хов.) 1. ниҳоли помидор, қаламфур, карам, бодинҷон ва ғ: парварда кардем, нағз бастак (Шх.); 2. пайванд, навдае, ки барои пайванд интиҳоб мешавад.

2.3.5. Пасвандҳои -акӣ, -ин, -ина, -зор. Бо пасвандҳои мазкур теъдоди ками воҳидҳои луғавӣ марбут ба наботот сохта шудааст ва онҳо дар сохтани ин гуна калимаҳо ғайрифаъол мебошанд. Бо пасванди **-акӣ** калимаҳои зерин сохта шудааст: **чъшмакӣ** (Ток.) як навъи растанӣ; **белакӣ** (Пд.) дастниҳоли помидор, қаланфур ва ғ: белакӣ памидор овардъм (Ғк., Кх.); **саракӣ** (Ёх., Мӯм., Сх., Хов.) чараёни кӯфтани саракҳои (хӯшаҳои) боқимонда, ки пас аз бод додан чудо шудаанд. Калимаи **чъшмакӣ // чашмакӣ** (Қ.) // **чашмакӣ** (Ғк., Кх.) ба маънои “чашмакӣ, ишора, чашмак”, ки дар забони адабии меъёр маъмул аст, истифода мешавад: ҳарамӣ хилват места-въ чшмакӣ мекъна сини мо (Ках.).

Пасванди -ин бо калимаҳои **ках** (коҳ) ва **нарак** (дар шакли кӯтошуда **наркъ**) пайваست шуда, вожаҳои **кахин** (Хов., Ёл) ба маънои “навъи амрӯди ҷангалӣ (хасак)” ва **наркин** (Қ.) бо семантикаи “навдаҳои мевадихандаи дарахтон ва ток” ба вучуд овардааст. Вожаи наркин, ҳамчунин бо маънии “пояи беҳосили

сабзавот (ҳамчун сабзӣ, пиёз ва ғ.)” низ маъмул аст: савзи-йа ҳама-ш наркин шидаст (Мт.).

Пасванди -зор танҳо дар як маврид бо калимаи чормағз дар шакли **чормағзор** мушоҳида шуд, ки макон ва фаровони ашёро мефаҳмонад ва ин калимаи умумихалқӣ буда, барои забони адабии тоҷикӣ ва шеваҳоямон баробар хизмат мекунад.

Пасванди -ина ҳам бо исми банд омада калимаи нави бандина (Шк., Қ., Ғк.) сохтааст, ки ба маънои “банди аз растанӣ ё навдаҳои дарахт тофташуда”-ро дорад, ки бо вай дарзаҳои ғалла ё алаф мебанданд: бачаҳо-ра бандина-да равон кӯнем, ки қавза бисйор шидай, шамол мепарона (Кан.).

Ҳамин тавр, дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ дар сохтани воҳидҳои луғавии ифодакунандаи номи наботот ва мафҳумҳои ба он вобаста пасвандҳои **-ак**, **-ӯ/-ғӯ**, **-ча**, **-а**, **-ақӯ**, **-ин**, **-ина**, хизмат мекунанд, ки маҳсулнокии онҳо якрангу якнавохт нест. Дар байни ин унсурҳои грамматикӣ пасванди **-ак** ва вариантҳои фонетикӣ он хеле фаъол аст ва дар сохтани калимаҳои зиёде хизмат кардааст. Пасванди **-ӯ/-ғӯ** низбат ба пасванди **-ак** камтар, аммо назар ба пасвандҳои ғайрифавол ва каммаҳсули **-ча**, **-а**, **-ақӯ**, **-ин**, **-ина**, **-зор** калимаҳои бештаре сохтааст. Дар маҷмӯъ пасвандҳо яке аз воситаҳои асосии калимасозӣ буда, дар ташаккули воҳидҳои луғавии марбут ба наботот саҳми арзанда доранд.

2.4. Васлшавии калимаҳо омили ташаккули воҳидҳои луғавии марбут ба наботот

Васлшавии калимаҳо ва ба ин васила ба вучуд омадани воҳидҳои луғавии нав яке аз роҳҳои асосии калимасозии навъи мураккаби забон ба шумор меравад ва ин равиш аз давраҳои қадим маншаъ мегирад. Аз баррасии роҳҳои калимасозии забони форсии бостон Д.Саймиддинов ба хулосае меояд, ки “қолабҳо ва равиши мураккаби вожасозӣ дар форсии бостон яке аз равишҳои маъмулӣ ва мутароиҷ” [Саймиддинов, 2001, 52] будааст. Ин ҳолат имрӯз ҳам дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ [Ниёзӣ, 1956; Муҳаммадиев, 1966; Рустамов, 1981; ГЗАҲТ, 1985, Амлоев, 2016], забони форсии Эрон [Пейсиков, 1973; Амонова, 1982; Рубинчик, 1983; Муҳаббатов, 2007] давом мекунад. Дар баробари ин, ин ҳолат дар шеваҳои забони тоҷикӣ низ чун давоми тараққиёти давраҳои пешин ва имрӯзи забонамон идома дорад ва яке аз василаҳои асосии такмили таркиби луғавии лаҳҷаҳои забонамон мебошад.

Доир ба масъалаи қолибҳои калимасозии навъи мураккаб дар шеваҳои забони тоҷикӣ ду навъи корҳо ба назар мерасад. Аввал ин аст, ки муҳаққиқон ҳангоми таҳқиқи масоили марбут ба хусусиятҳои морфологӣ калимаҳо дар ҳайати гурӯҳҳои луғавӣ-грамматикӣ вожаҳо, то ҷое, ба таври хеле кӯтоҳ қолибҳои калимаҳои мураккабро нишон додаанд ва баррасии роҳҳои вожасозии лаҳҷаҳоро ба ӯҳда надоштаанд [Расторгуева, 1954; Саидова, 1965; Саъдуллоев, 1972; Ҷӯраев, 1975, 1980; Маҳмудов, 1978; Мурватов, 1974]. Дуюм ин аст, ки муҳаққиқон доир ба масъалаи калимасозӣ диққати бештар дода, рисолаҳои алоҳидаеро рӯйи кор овардаанд [Мурватов, 1979; Хоркашев, 2010; Раҳматуллозода, 2016], ки қобили тавачҷуҳ мебошанд. Аз баррасии осори илмӣ мансуб ба забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ва корҳои илмӣ-тадқиқотӣ шевашиносон маълум гардид, ки роҷеъ ба масъалаи калимасозии воҳидҳои луғавии марбут ба наботот кори алоҳидае ба вучуд наомадааст. Бо вучуди ин ишораҳои алоҳидае дар корҳои ҷопшуда ба мушоҳида мерасад, ки дар мавридаш ба онҳо мурочиат хоҳем кард.

Дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ калимаҳои мураккаб ҷойгоҳи хоса доранд. Зимни баррасии масъалаҳои калимасозии шеваи ҷанубӣ Ҷ.Мурватов вожасозии исму сифатро якҷоя баррасӣ карда, зикр менамояд, ки “калимаҳои мураккаби исмию сифатӣ дар шеваи ҷанубӣ дар асоси қолабҳои маъмул ва машҳури калимасозии анъанавӣ ба вучуд меояд” (Мурватов, 1979, 34), ки комилан дуруст аст. Ин муҳаққиқ перомуни калимасозии воҳидҳои луғавии марбут ба наботот дар як сарсатр махсус таваққуф карда, номи чанде аз номҳои ифодакунандаи наботот, аз қабili “олучабандак, патакреша, навданиҳол, дарзаках, баргпийоз, шохпайван, тамошоқаду, қашқаргълос, дълунаҳор, афтовниҳол”-ро дар қолаби исму исм нишон медиҳад [Мурватов, 1979, 40], ки барои мо хеле муҳиманд, зеро мавҷудияти ин калимаҳоро маводи мо низ тасвиб менамояд. Муҳаққиқ С.Раҳматуллозода роҷеъ ба роҳҳои калимасозии шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ тадқиқот анҷом дода, ҳамгоми баррасии калимаҳои мураккаби тобеи навъи “факки изофат” ба масъалаи калимасозии мансуб ба наботот як сарсатр бахшида, воҳидҳои луғавии “баргпийоз, кьндаарча, овка, севбийи, гълка, гълҳор” ва ғайраро мисол меорад [Раҳматуллозода, 2016,135], ки дар таҳқиқи ин навъи калимаҳо муҳим мебошад.

Маводи дасти мо гувоҳи он аст, ки тавассути калимасозии мураккаб дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ лексемаҳои марбут ба наботот мавқеи калон доранд. Дар қолабҳои гуногуни калимасозӣ вожаҳои зиёди марбут ба наботот сохта шудааст, ки онҳоро метавон ба калимасозии мураккаби типӣ пайваست, калимасозии мураккаби типӣ тобеъ ва калимасозии мураккаби пасванддор табақабандӣ кард, ки имкониятҳои калимасозии онҳо якранг нест. Онҳоро метавон ба сурати зер овард:

2.4.1. Калимаҳои мураккаби пайваст. Ин навъи калимасозӣ дар забоншиносӣ навъи копулятивии калимасозӣ меноманд. Онҳо аз ҷузъҳои баробархуққ иборат буда, яке ба дигаре вобаста нест. Дар маводи дасти мо бо ин роҳ маҷмӯан 12 вожа ба вучуд омадааст, ки ба наботот мансубанд ва қолибҳои гуногун доранд. Онҳоро ба таври зер овардан мумкин аст:

1.Такрори калимаҳои тақлиди овозӣ: қълom-қълom (Сх., Хов.) як навъ алафи баргборик; **так-так** (Кх., Шк., Қ.) як навъи растанӣ, ки ба чавдор монанд аст, чави хасак (худрӯй): соли чанг одамо так-так-а хурдан (Шх.).

Баъзе аз калимаҳои такрор дар охирашон пасванди **-ак** мегиранд, ки моҳияти ашё будани калимаҳоро тақвият медиҳад: **Ват-ватак** (Кх.) навъи растании худрӯй хордори кӯхӣ; **зар-зарак** (Чк.) Як навъ буттаи кӯҳии гулаш зард.

Вожаи **ар-ар** ҳам, ки навъи сафедор аст аз такрори калима бунёд шудааст.

2.Қолаби исм+исм: чавбед (Пд.) маҷнунбед; **макачаҳварӣ** (Қӯш.) ҷуворимакка: и ҷоода макачаҳварӣ нағз мешава (Чк.); **анчирмурут** (Ск., Хов.) навъи муруд, ки ба анчир монандӣ дорад; **анчиршафтолу** (Нуш., Ск.) як навъи шафтолуи анчирмонанд; **севнок** (Ёх., Лахш) як навъи нок, ки шаклан ба себ монанд аст; як навъи алаф;

3.Қолиби исм+пешоянд+феъли ҳол. Бо ин қолаб танҳо калимаи **ишқандарпечон** (Кх.) дида шуд, ки “як навъи гул”-ро мефаҳмонад.

Ҳамин тариқ, маълум мегардад, типии калимаҳои мураккаби копулятивӣ дар сохтани калимаҳои мансуб ба наботот чандон сермахсул нест.

2.4.2. Калимаҳои мураккаби тобеъ. Дар забоншиносӣ ин гуна калимаҳоро бо истилоҳи детерминативӣ ном мебаранд. Ин навъи воҳидҳои луғавӣ дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ ва шеваҳои забони тоҷикӣ хеле зиёд ба назар мерасанд. Тавре ки муҳаққиқони забони адабии тоҷикӣ [Рустамов, 1973; ГЗАҲТ, 1985], шеваи ҷанубӣ [Мурватов, 1979, Раҳматуллозода, 2016] ва шеваи ҷануби шарқии забони тоҷикӣ [Раҳматуллозода, 2016] зикр кардаанд, навъи калимаҳои детерминативӣ сермахсул ба шумор рафта, бо қолибҳои сершумораи дар ташаккули калимаҳои мураккаби тобеъ нақши калон дорад. Аз таҳқиқи адабиёти ба забони тоҷикӣ ва шеваҳои забони тоҷикӣ маълум мегардад, олимони соҳа роҷеъ ба калимаҳои мураккаби навъи детерминативии марбут ба наботот кори алоҳидаи илмӣ набахшида, бо қайдҳои алоҳидаи илмӣ иктифо кардаанд, зеро ҳадафу вазифаҳои он аз баррасии ин масоил набудааст.

Аз баррасии маводи дар даст доштаамон бармеояд, ки дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ зимни сохтани калимаҳои мураккаби тобеъ аз қолибҳои маъмули классикии исм+исм, исм + феъл, сифат + исм, шумора + исм ва ғайра истифода шудааст. Калимаҳои мураккаби сохташуда номи анвои себ, хор, алафҳои гуногун (юнучқа, тарбеда, коҳбеда), анвои каду, тут, арзан, ангур, шафтолу, анҷир, муруд, дӯлона, куруш, кӯкнор, pista, чоруб, баргу гул, зағир, ров, сафедор, ревоҷ, чукрӣ, нозбӯ, най, чуворимакка, куноқ, олу, занбӯруғ, зуф, райҳон; номи буттаҳо: бихӣ, газна, ҷав, гандум ва ғайраҳоро ифода мекунанд.

Яке аз қолибҳои маъмулу машҳури калимасозии навъи мураккаби тобеъ, аз давраи классикӣ то имрӯз, **факки изофат** мебошад, ки он аз ҳазф шудани бандаки изофӣ аз муайяншавандаи ибораҳои исмӣ ва дар натиҷаи он ба вучуд омадани калимаи мураккаби тобеъ ба шумор меравад. Мутобиқи ин қолаб 15 калимаи мансуб ба наботот ба вучуд омадааст, ки навъи растании ҳамешабз, анвои гуногуни коҳу алаф, растаниҳои кӯҳӣ, навъ ва ҳолати растаниҳоро ифода менамоянд. Дар ин гуна калимаҳо вожаи аввал асосӣ буда, дуюмӣ ба он тобеъ аст. Аз ҷумла: **қатраборон** (Ғк.) // **қатраборун** (Ҷк., Шк.) як навъи растанӣ, ки ҳамеша сарсабз аст; **буйнун** (Нз.) як навъи растании аз чинси хушбӯй; **севбийӣ**//**севбиҳӣ** (Лахш, Дб., Сам.) бихӣ; **каҳбеда**//**кабеда** (Вқ., Қ., Р.Ванҷ) тарбеда, коҳбеда, юнучқа ва ҳар навъ алафи резакардашуда: рӯшқа-ра кабеда карда асп-а метен (Ск.); **гължукнор** // **гулжукнор** (Қлб., Қ.) як навъи кукнор гулҳояш калон-калон аст; **ғъмчағъл** (Шк., С.Дарв.) ғунҷаи гул; муғҷа, шукуфа; **кампирҷьпон** (Кҷ., Хов.) як навъи растании кӯҳӣ: кампирҷьпона барғш дъруштру-йа-йу гиз-гиз меша (Хов.); **баргпийоз** (Вқ.) кабудии хушккарда; **кьндаарча** (Вқ., Дарв.) кундаи арча; **кьндабед** (Қ.) кундаи дарахти бед; **гълхор** (Шк.) настан; **дулонахор**//**дълонахор** (Ҳак., Хт.) як навъ дӯлонаи хордори майда-майда ва ғайра.

Танҳо дар як маврид бо қолаби исм+сифати феълӣ калимаи **палакмърда** (Ғк., Шк.)// **полакмърда** (Вқ.) ба вучуд омадааст, ки семантикаи “харбузае, ки

буттааш пеш аз вақт пажмурда шудааст”-ро дорад: харбъзоо-ра ҳамай полако-ша сармо бърдан, чънч шидан (Куг.).

Дар байни калимаҳои марбут ба наботот вожаҳои мураккаби тобеъ, ки чузъи дуом асосӣ буда, чузъи аввал ба он тобеъ мешавад, мавқеи муҳим доранд, ки қолибҳои онҳоро ба таври зер овардан мумкин аст:

1.Қолиби исм+исм. Ин қолиби сермахсул ба шумор меравад. Дар ин гуна воҳидҳои луғавӣ калимаи дуом асосӣ буда, вожаи аввал ба он тобеъ мебошад. Калимаҳои ин гурӯҳ анвои мевачот, полезихо, алафу бутта, гулҳо ва ғайраро ифода мекунанд.

- **Калимаҳои марбут ба анвои мевачот:**

- **навъҳои шафтолу:** **анчиршафтолу** (Нуш., Ск.) як навъи шафтолуи анчир монанд; **кълчашафтолу** (Ҳал., Ял.) навъи шафтолу, ки ба анчир монанд аст;

- навъҳои себ:** **кълчасев** (Сх., Хов.) як навъи себи сурхчатоби кулчамонанд; **зағорасев//зъғорасев** (Ним., Ял., Чф.) як навъ себи зардчатоби ширини туршомез: **севбийӣ// севбиҳӣ** (Лахш, Дб., Сам.) биҳӣ; **хавлосев//навлосев** (Шк., К., Дарв.) як навъи себи калон-калони ниҳоят ширин; **чугорисев //чъғорисев** (Шк.) себи дарозрӯяи сурхтоби нокмонанд;

- навъҳои тут:** **зоғтут** (Дор.) тути калони донадор; **хастут** (Қал., Ял., Сх., Хов., Хф., Т., Ванч, Кх., Дарв., З., Дарв.) тути хасакӣ (ёбой), **калатут** (Дор., Шх.) як навъ тути лӯнда-лӯндаи калон;

- навъҳои мурут:** **хирсакмърут//хърсакмърут** (Вқ., Қ.) навъи мурути саҳроӣ (ёбой); **шаҳингмърут** (Бе., Сх.) як навъи мурути камоби мазааш туруш: **шаҳингмърут** –а ов-ъш кам –ай, маза-ш търъшча мешава (Сх.);

- навъҳои олу:** **олуболу//олболу, олболи//олмолу** (Дах., Зир., Хов., Ёх., Шӯр.) олуболу, олучабандак: и сол олумолуо нагъръфтай-у? (Хов.). **қахролу // қаролу** (Қ., Шк.) олуи сиёҳ.

Дар баробари анвои дарахтони мевадор бо қолаби мазкур калимаҳои зерин чихати ифодаи дарахти бемеваи сафедор мустаъмаланд: **мирзотерак** (Лахш) як навъи сафедор; **сасиктерақ** (Лахш) як навъи сафедор: састирак буй дора; **сѣфедор** (Б., Лахш, Хов., Кӯш., Саф., Дарв.) сафедор.

- **Калимаҳои марбут ба полезиҳо.** Ин гуна вожаҳо аз ҷиҳати миқдор 8-то буда, анвои каду, ҷав, пиёз ва ғайраро мефаҳмонанд, ки чунинанд: **гушкаду** (Пд.) як навъи кадуи сергӯшт; **сепчакаду** (Лахш) як навъи каду; **ҳапакаду** (Б., Кх., Кч., Сх.) // **аппакаду** (Мӯм., Ғеш) як навъи кадуи калони доирашакл: кадуи гърд-а ҳапакаду мегем (Мӯм.); **овкаду** (Шк., Қ.) чӯбкаду, кадуи обгирӣ; **харҷав** (Ф.) ҷави калон-калони сӯкдароз; **картошкапийоз** (Нав.) пиёзе, ки чӯяк кашида мекоранд: картошкапийоз-а картошка вори кыштыш мекънӣ. Калимаи **картушкагъл // каргышкагъл** бо қолаби мазкур сохта шуда, ду маъно морад: 1. (Ҳал., Ял.) гули картошка; 2. (Кд.) як навъи гули сурхчаранг, ки беҳмевааш ба картошка монанд аст (Кан.)

- **Калимаҳои марбут ба номи алафу бутта ва гулҳо.** Зимни сохтани ин гуна калимаҳо, ки дар қолаби исму исм сураат мегиранд, вожаҳои коҳ//ка, гъл, ҷорув, раҳйун ва ғайра серистеъмол мебошанд.

-аз ҷумла, бо ҷузыи коҳ//ка 12 воҳиди луғавӣ сохта шудааст: **кынокқах** (Қ.) навъи растанӣ, ки ба қуноқ монанд аст; **буғмака** (Кб.) як навъи растани талх; **ачирикқа** (Қах., Р., Ванҷ) навъи алафи аҷирик; **овка/овиках** (Сх., Лахш, Хт., Яр.) як навъ алаф, ки дар ҷойҳои намнок мерӯяд: овка да зак меша (Сх.); овка-ра гов мехъра (Хт.); **кылефка** (Кк.) номи як навъ алафи кӯҳи, ки зоҳиран ба себарга шабохат дорад: кылефка ранги себарга-й; **кыдька** (Бдх.) явшон, дармана; **сузанках** (Қ., Шк.) газна, сӯзгиёх; **чағзибақа** (Қ.) як навъ растани сабзранги обист, ки дар зери он қурбоққа тухм мегузорад: чағзибақа лағҷонак-ай (Шм.); **сумбулках** (Вқ., Қ.) як навъи растани гулаш чатршакл; **хардумкя // хардымкя** (Қ., Шк.) як навъи алаф, ки хӯшааш ба гандум монанд бошад; **собока** (Пв., Хм., Шм.) як навъи растанӣ;

-бо ҷузыи гъл 6 вожа сохта шудааст: **самбақагъл** (Б.) як навъ растанӣ, ки дар зери баргу гули он сангпушт зиндагӣ мекунад; **атргъл** (Қах., Хов., Сх.) навъи гули садбарг; **кындагъл** (Пд.) як намуди гули садбарг; **косагъл** (Лахш) як навъи гули зард; **картушкагъл//картишкагъл** (Ҳал., Ял.) гули картошка; (Кд.) навъи гули сурхчаранг, ки беҳмевааш ба картошка монанд аст (Кан.); **точгул//точгъл** (Лахш,

Вд., Нд., Нз., Яп., Яхч, Ч., Ванч) точи хурӯс, бўстонафрӯз; **чинигул** (Кх.) як навъи гули зард, ки чатршакл аст;

-бо чузьи чорув ду вожа во хурдааст: **бибичорув** (Хов.) як навъи растани чорубмонанди баргу танааш сурхчатоб, бибиҳотун, бибиҳотунак; **бърешъмчоруб** (Хов.) як навъи растани, ки аз он чоруб тайёр мекунад;

-бо чузьи рахйун ду вожа дида мешавад: **савдарахйун//садарахйун** (Қх., Қ.) садарайхон (як навъ райхони майдабарги хушбӯ); **чинирайхон** (Лахш) як навъи райхони ниҳоят хушбӯии баргҳояш хурд;

- Ҳамчунин, бо чузъҳои гуногуни исмӣ омада, **номи анвои хор ва растании хордор**: **шътралаф** (Кх.) шутургииҳ, шутурхор; **кофирхор** (Вх.) хори мағелон; **сагдандон//сагдандун** (Мӯм., Б.) як навъ растани захрдори хордор; **номи анвои алафу гиёҳ**: **девкуруш** (Қ.) як хели куруш аст, ки нисбат ба куруш калонтар буда, баргҳои паҳн дорад; **анчирбор** (Лш., Нӯш.) як навъи алафи кӯҳӣ, ки баргҳои хурд дорад; **сангакбушол** (Дм., Лш., Нӯш.) як навъ буттаи кӯҳӣ; **ғъкчома//ғъкчума** (Қ.) навъи растани, ки дар об месабзад; **хандалабӯ** (Б., Дб., Мӯм.) гиёҳе аст, ки дар замини харбуза, тарбуз, бодиринг ва каду барояд ва ҳосилро хароб мекунад; **сихчъроғ** (Лахш, Қӯш.) як навъи растани, ки ҳаси борику дарози он барои чароғ истифода мешуд; **номи анвои гиёҳҳои табобатӣ ва гизоӣ**: **парачъкрӣ** (Дах.) як навъ ревоҷ (чукурӣ); **нийозбу** (Шк., Қ.) нозбу (Вқ.) нозбӯй, як навъ гиёҳи хушбӯй, ки ба таом меандозанд; **мурчакамол** (Шк.) // **мърчакасол** (Қ.) як навъ растани хушбӯии шифобахш (ба дарди варами шуш ва чашм даво аст), ки ба ров монанд аст; **сагпистун** (Қ.) як навъ растани гулаш кабуд, ки дар тибби халқӣ чун даво истифода мешавад: кочи-ра ба сагпистун мену (Қах.); **мирзоғурай** (Б.) як навъи растани, ки ғӯрааш ба арзан шабеҳ аст.

Як идда калимаҳои ифодакунандаи бутта, хор, алаф, печак, лух, гиёҳҳои кӯҳӣ, растаниҳои гуногуни обию хушкӣ мавҷуданд, ки **маънои яке аз асосҳои онҳо маълум нест**: **бъзғынч** (Дч.) як навъи бутта, ки ба писта шабоҳат дорад: **бъзғынч** меҳърда бӯдайиш касал намешада; **ғузикхор** (Ғоф.) навъи хор; **аспарғам** (Шм.) навъе гиёҳи худрӯй, испарғам, сипарғам; **чағзибақа** (Қ.) як навъ растани

сабзранги обист, ки дар зери он курбоққаҳо тухм мегузорад: чағзибақа лағҷонак-ай (Шм.); **кайсақура** (Яр., Пд., Вк., Лахш) як навъи растанӣ, ки барои дастаи кирмак истифода мебаранд; **анчибор** (Нуш.) як навъи алафи кӯҳӣ, ки баргҳои хурд дорад; **манглух** (Чк.) як навъи растанӣ аз чинси най, қамиш; **кузақарнӣ** (Дч.) занбурӯғ; **заралпуст** (Бдх.) шӯра; **испағул** (Вк., Қ.) навъи растание, ки ба зуф монанд аст; **чирмович** (Лахш, Қк., Мт., Ск., Мт.) зарпечак; **нахчирбашк** (Чк.) як навъ гиёҳи кӯҳии хурданибоб; **чаблӯлӣ** (Мӯм., Сх., Хов.) як навъи растанӣ; **чавроғ** (Қал.) як навъи буттаи кӯҳӣ.

2.Қолиби исм+феъл. Бо ин қолиб калимаҳои зиёде барои ифодаи лексемаҳои марбут ба наботот сохта нашудааст ва ин қолибро дар ин ҳолат каммаҳсул номидан мумкин аст. Калимаҳои сохташуда аз асосҳои гуногуни исмию феълӣ ба вучуд омадаанд. Ҳамаи асосҳои феълӣ ба замони ҳозира далолат мекунанд ва дар калимаҳои мураккаби ин гурӯҳ тобеъкунандаи вожаҳои исмӣ мебошанд. Онҳо аз рӯи мазмуну муҳтаво ба “меваи хоми офатзада, алафи шифобахш, офтобпараст, навъи растанӣ” далолат мекунанд: **ғурықрез** (Хов., Дч.) меваи хоми тарбодзада, меваи ба офати табиӣ гирифторшуда; **ситамкаш** (Дм., Хм., Шм., Ҳал., Ял.) як навъи алафи шифобахшест, ки барои кашидани захри (маддаи) чароҳат мебаранд; **афтовпараст** (Дч., Аз., Нуш., Пд., Ров., Ванҷ) офтобпараст; **шълапакзан** (Чк.) як навъи растанӣ; **девдор** (Б., Даҳ., Зир., Дч., Кан., Дм., Лш., Яр., Ҳич., Сх., Сч., Хов., Мӯм., Шӯр.) як хели сафедор аст, ки танаш калтаи сершоҳ аст: сутоо-ш қади девдор ғавс-ай (Хов.); **бандьктов** (Чк.) тоб додани думчаи харбузаи норасида барои пеш аз мӯҳлат пухтани он;

Вожаи **чорубдор//чорувдор** на маънои анвои растанӣ, балки макони зиёд будани растани дар асос омадаро мефаҳмонад, яъне “серчоруб”: и зъмино ҳамита чорувдоре бӯдан, ки асп да дъръ-ш ръс мемунд (Б.).

3.Қолиби сифат + исм. Дар ташаккули воҳидҳои луғавии марбут ба наботот қолиби сифат + исм яке аз қолибҳои сермаҳсул ва фаъол ба шумор меравад. Бо таваҷҷуҳ ба хусусияти аزالӣ сифатҳои калимаҳои мураккаби ин гурӯҳ номи растаниҳоро вобаста ба ранг, ҳаҷм, мазза ва ҳолатҳои гуногуни растаниҳоро ифода мекунанд. Зимни сохтани калимаҳои марбут ба асомии

наботот калимаҳои ифодакунандаи рангҳо аз қабилӣ **сийа//сийах, сьрх, сьфед, зар // зард, савз, кабут, хин //хинг** истифода шудаанд, ки дар байни онҳо вожаҳои **сийа//сийах, сьрх, сьфед, зар // зард** серистеъмолтаранд. Калимаҳои мураккаби ин қолиб ифодакунандаи номи меваҳо (гелос, зардолу, себ, ангур, мурӯд, шафтолу, олуболу, тут ва ғ.), дарахтони бемева (бедҳо, сафедор, сада ва ғ.), номи анвои гуногуни растаниҳою буттаҳо ва полезиҳо (гандум, пиёз, замбурӯғ, қаламфур, гул, алафҳо, коҳ, ғеша, юнучка, хор, чорӯб ва ғ.) мебошанд. Овардани калимаҳои мураккаби ин гурӯҳро аз рӯйи истифодаи калимаҳои сифатӣ салоҳ донистем:

- Бо калимаи сифати **ранг ва исмҳои гуногуни** ифодакунандаи номи наботот бо қолаби сифат+исм калимаҳои зерин сохта шудаанд, ки дар онҳо вожаҳои исмӣ асосӣ буда, дар мавқеи пас аз сифатҳо ҷойгиранд. Дар қолаби вожаи сийах+калимаҳои гуногуни исмӣ 10 вожа сохта шудааст: **сийагълос // сийахгълос** (Р., Ванҷ, Вқ.) гелоси сиёҳтоб; **сийамъруд// сийахмуруд** (Вқ., Ғқ., Шқ.) мурӯди сиёҳчатоб; **сийангур// сийахангур** (Вқ., Шқ.) ангури сиёҳ; **сийабед** (Лахш) // **сийахбед** (Сх., Хов.) сиёҳбед, бедии сиёҳ; **сийадърах// сийахдърах** (Вқ., Қ., Шқ., Чқ.) як навъи дарахти сиёҳпӯст; **сийака//сийаҳка** (Вқ., Қ., Шқ., Чқ.) як навъи растани; **сийалаф** (Саф., Дарв., Вқ., Қ., Шқ., Чқ.) сиёҳалаф; **сийагуш// сийагуш** (Вқ., Қ., Кх., Шқ.) сиёҳгӯш, навъи гули баҳорӣ; сояпӯхт.

Дар шеваи ҷанубӣ бо истифода аз вожаи сифатии туркии **қара** калимаҳои ифодакунандаи наботот дида мешавад, ки аз муносибатҳои неки ҳамҷоворӣ дарак медиҳад: **қарағоч//қаригоч** (Кх., Ғқ., Шқ.) қайрағоч, сада, гучум, норвон (дарахти чубсаҳти бемева); **қарачека** (Пд., Лахш) Як навъи буттаи кӯҳӣ, ки мевааш сурхчатоб буда, ба олуболу монанд аст.

- Дар қолаби сифат+исм вожаи сифатии **сьфед** ва **калимаҳои гуногуни исми** ифодагари номи наботот анвои гуногуни мевачот, аз қабилӣ навъҳои шафтолу, ангур, амрӯт, тут ва растаниҳои бемеваи навъи сафедор, чорӯб ва гул ба вучуд омадаанд, ки маҷмӯан 9 адад мебошанд: **сьфедшафтолу** (Сх., Хов., Ҳқ., Ҳд.) як навъи шафтолуи сафеди пешпазак; **сьфедангър** (Ҳқ., Ҳд.) як навъи ангури сафедчатоб; **сьфедмъруд // сьфедмърут** (В., Қ.) як навъи амрӯди сафедчатоб;

сьфедгут (Хол., Ял.) тути сафед; **сьфедсев** (Ҳак., Хд.) як навъи себи сафед; **сьфедчоруб** як навъи растанӣ, ки аз он чорӯб месозанд; **сафедгул** (Кх.) бобуна; **сьфедор** (Б., Лахш, Хов., Қӯш.) сафедор; **сьфедтерак** (Лахш, Кев., Дарв.) як навъи сафедор, ки пӯстлоқаш сафед бошад.

- Дар қолаби сифат+исм вожаи **зар//зард** ва **калимаҳои гуногуни исми** баёнғари номи наботот 9 вожа ба вучуд омадааст: **зардакгъл** (Кх.) навъи гули зарди сахрой (кӯхӣ); **зардакмърут** (Ним.) як навъ муруди зардчатоб; **зардгълос** (Ҳал.) гелоси зард; **зарпечак** (Пд., Сх., Хов.) // **зарпечък** (Дч.) зарпечак; **заранг//зъранг** (Дч., Мӯм.) дарахти кӯҳии бесамар, ки чуби сахт ва пусти сурх дорад; **зармънч** (Сх., Хов.) як навъи мунҷ, ки гулаш зард аст; **зарбед** (Кх.) дарахтест аз чинси бед, пусти он зарчатоб аст; **зардакмърут** (Ним.) як навъ муруди зардчатоб; **зарқорч** (Кх.) як навъ замбурӯғи заргун.

- Бо вожаи **сърх** ва **калимаҳои гуногуни исми** ифодакунандаи номи наботот дар қолаби сифат+исм 7 вожа ба вучуд омадааст: **сърхбед** (Кх.) як навъи бед, ки пӯстлоқаш сурхчатоб бошад; **сърхгъл** (Ҳич., Яр., Ч.Ванҷ) як навъи буттаи кӯхӣ, ки гулаш арғувонист; **сърхпийоз** (Ст., Тқ.) сурхпиёз, пиёзи сурх; **сърхгут** (Св., Хов.) тути сурх; шохгут; **сърхчурбӣ** (Дч.) сурхчорӯб, як навъи растанӣ, ки аз он чорӯб тайёр мекунанд: сурхчурбӣ-йам алаф ҳисов меҳра; **сърхлавлавун** (Ст., Тқ.) лаблабуи сурх. Бо истифода аз вожаҳои туркии қъзил (сурх) низ як калимаи нав сохта шудааст: **қъзилқийоғ** (Шк.) як навъи ғеша, ки баргаш сурхчатоб аст.

- Ҳамчунин, бо калимаҳои сифатии ифодакунандаи рангҳои **савз, кабуд, хин** ва исмҳои ифодакунандаи номи растаниҳо калимаҳои зерин сохта шудааст: **савзакгъл** (Шв., Шм.) як навъи растанӣ, ки гули сабз дорад; **савзинаъгъл** (Ҳак.) навъи ангури пӯстнафиси ниҳоят ширин; **кабутсев** (Пв., Хм., Шм.) як навъ себи кабудчатоби туршомез; **хинбед** (Қ.) навъи бед аст, ки пӯсташ хокистарӣ бошад.

- Мутобиқи хусусияти **ҳачму андозаи** растаниҳо низ калимаҳои исми мураккабе дар қолиби сифат+исм дида мешаванд, ки дар онҳо вожаҳои исмӣ асосӣ ва сифатҳои марбут ба ҳачм вожаҳои тобеъ ба шумор мераванд. Маҷмӯан 5 вожа во хӯрд: **қопагъл** (Сх., Хов.) навъи гули зарди калон-калон, ки аввали

бахор мерӯяд; **лапакаду** (Қ.) кадуи калони гирдшакл: лапакаду гърд-гърди ката-ката мешава (Дх.); **паламбарг** (Хов.) навъи растани паҳнбарг; **пухка** (Вд., Кав., Нд., Нз.) резаи коҳ, коҳмайда; **шойисев** // **шоҳисев** (Ғк., Қ., Шк.) навъи себи сурхи калон.

•Аз рӯйи аломати **маза ва макон** номи анвои растаниҳои зерин ба назар мерасад: **талхаксев** (Хов.) як навъи себи ёбоии талхмаза; **ширинка** (Б., Тех.Ванч) як навъ растанӣ, ки шираи гулу бехмевааш ширин бошад; **хышзандолу** (Шм., Хм.) зардолузор, чое, ки зардолуи болаззат ва ширин дошта бошад: Ромитан ҷойи хышзандолу бӯдаст (Шм.); **хышхор** 1.(Лахш, Дм., Лш.) хорзор, хористон, чое, ки хори бисёр дорад; 2. (Лахш, Шм.) як навъи дарахти хордор.

Бо васли калимаҳои сифатии ифодакунандаи аломатҳои тарию намӣ, гармӣ, қачию қарахтӣ ва номи анвои растаниҳою вожаҳои мансуб ба онҳо дар қолаби сифат+исм калимаҳои ифодакунандани номи наботот низ дида мешавад: **тарбеда** (Вк., Қ.) тарбеда, коҳбеда, юнучка ва ҳар навъ алафи силос қардашуда; **нармаках** (Ҳич., Яр.) як навъ растанӣ; **качгъл** (Сх., Хов.) як навъи гул; **гаркунда** (Шк., Қ.) қаламфури кӯҳӣ, ки ба дарди миён даво аст; **калбед** (Сх., Хов.) як навъ бедаи садамонанд; **чушқанок** (Дах., Зир., Лағ.) як навъи растани кӯҳӣ **кърахка** (Тех., Ванч.) як навъи растани кӯҳӣ ва ғайра.

4.Қолиби шумора + исм. Бо ин қолиб 4 вожа сохта шудааст, ки номи навъи алаф, номи буттаи кӯҳӣ ва номи растаниҳои гуногунро ифода мекунанд: **чилбӯғум** (Б.) чилбӯғум, як навъи алафи бӯғумдор; **дъбълға** (Хов.) як навъ буттаи кӯҳӣ, ки ба бодом монандӣ дошта, пустаи сурхчатоб аст; **ҳазориспан** // **ҳазориспанд** (Вк., Қ., Б.Ванч, Кев., Дарв.) ҳазориспанд, испанд: ҳазориспан ҳазор дар-да даво-ай (Шм.); **седона** (Оғ.) сиёҳдона, навъи растани тухмаш (ғурааш) хушбӯй.

Вожаи туркии **минбош** (Б., Кан., Хов.) // **мингбош** (Ҷк.) низ бо қолиби мазкур сохта шудааст ва дар шева ҷанубии забони тоҷикӣ истифода мешавад. Калимаи мазкур аз рӯйи маъноӣ “ як навъи растани буттагӣ, ки дар ҷойи камоб мерӯяд ва онро дар кирмакпарварӣ истифода мебаранд” истифода мешавад.

Ҳамин тавр, дар ғанӣ гардидани воҳидҳои луғавии марбут ба наботот калимаҳои мураккаби тобеъ бо қолиҳои исм+исм, исм + феъл, сифат + исм ва шумора + исм истифода шуда, дар байни онҳо қолиби исм+исм ва сифат + исм нисбатан сермахсул мебошанд. Дар мачмӯ бо қолибҳои мазкур 162 калима ба вучуд омадааст.

2.4.3. Калимаҳои мураккаби омехта. Ин гуна вожаҳо аз асосҳои гуногун сохта мешаванд. Маводи марбут ба номҳои растаниҳо нишон дод, ки онҳо ду хусусият доранд. (I) Воҳидҳои луғавие, ки як зинаи калимасозиро гузаштаанд. (II) Воҳидҳои луғавие, ки ду зинаи калимасозиро гузаштаанд. Онҳоро дар алоҳидагӣ баррасӣ менамоем.

(I) Воҳидҳои луғавие, ки як зинаи калимасозиро гузаштаанд. Дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” доир ба ин гуна калимаҳо чунин гуфта мешавад: “Дар забони тоҷикӣ исмҳое, ҳастанд, ки аз калимаҳои сода, сохта ва мураккаб таркибан фарқ мекунанд. Ин гурӯҳи исмҳо ба ду ва ё зиёда асос ва аффиксҳои калимасоз тақсим мешаванд. Албатта, ҳамаи онҳо як хел нестанд ва ба гурӯҳи калимаҳои бо усули омехта сохташуда дохил намешаванд. Бавоситаи ин усул аз ибора ва таркибҳои гуногун ба воситаи суффиксҳо калима сохта мешавад [ГЗАХТ, 1985]. Дар ин гуна калимаҳо дар як вақт ба ҳам омадани калимаҳои мустақилмаъно ва пасвандҳои калимасоз дида мешавад ва дар онҳо як зинаи калимасозӣ вучуд дорад. Дар ҳаёти калимаҳои мураккаби марбут ба наботот дар шеваҳои мавриди назар вожаҳои гуногуни марбут ба гурӯҳҳои луғавӣ-грамматикӣ мушоҳида кардан мумкин аст, ки якҷо бо пасванди **-ак //** **-ък** омада, номи анвои марбут ба набототро ифода мекунанд. Калимаҳои ин гурӯҳ 17 ададро ташкил карда, номи растаниҳое аз чинси лола, навъи гуногуни гулҳо, анвои растаниҳои хӯрданӣ, чойкаҳак ва ҳайраро ифода мекунанд: **лолакаҳак** (Шк., Чк.) лолаҳасак, лолаи даштӣ; **лолачиғак** (Дч., Қлб., Ҳич., Яр., Нӯш.) растаниест, ки аз чинси лола; **сағерагълак** (Б., Мӯм., Саф., Дарв.) як навъ гули сафедчатоб, ки аввали баҳор мерӯяд; **ҳавоборонак** (Даҳ., Зир., Лағ., Крз.) як навъи растанӣ, ки аз баҳор то тирамоҳ сарсабз аст; **тоқисарак** (Оғ.) як навъи

растанӣ, ки гули гулобирангу баргҳои гирда дорад; **шурбокаҳак** (Сх.) як навъ растании хушбӯю хуштаме, ки ба хӯрок меандозанд; **чормағкаҳак//чормағкаак** (Қ.) як навъи растанӣ, ки барги он ба барги чормағз шабоҳат дорад; **момокаҳак** (Дб., Қб., Кан.) як навъи растанӣ, ки буйи хушу таъми гуворо дорад, гулаш зард аст; **чойкаҳак//чойкаак** чойкаҳак; **хавоборонак// хавоборунак** (Сх., Хов., Дор.) як навъ гули кабудчатоби саҳро; **хортанък, хотънък** (Шер.) як навъ растанӣ, ки аз он чоруб тайёр мекунанд; **дарджаҳак** (Б.) як навърастании кӯҳӣ; **хорғизак** (Б.) як навъи хори захрдор; **тутакалык** (Чик.) як навъи растанӣ, пояш (танааш) дарунхолист; **ғьргушак** (Мм.) як навъ алафи кӯҳӣ.

Бо ҳамин метавон гуфт, ки калимаҳои мураккаби омехта дар ташаккули воҳидҳои луғавии марбут ба наботот чандон зиёд набошад ҳам, гувоҳи он аст, ки ин роҳи калимасозӣ метавонад, дар ташаккули истилоҳоти соҳавӣ саҳмгузор бошад.

Дар маводи дасти мо 4 калима вохурд, ки бо **усули луғавӣ-синтаксисӣ**, яъне бо роҳи табдили ибора ба калимаи мураккаб ба вучуд омадаанд ва номи анвои гуногуни растаниҳоро мефаҳмонанд, ки чунинанд: **ишқипечун** (Дб., Қб., Кан.) як навъ растание, ки гулҳояш бунафш, сурх, нофармон ва монанди ин, ки ба дарахту буттаҳо мепечад; **ҳасанимаст** (Нд., Нз.) як навъи растанӣ, ки ғӯрааш талх аст, бештар дар байни зироат мерӯяд; **камолисев** (Ҳал., Ял., Қр.) Як навъи себи гулобиранг; **моличармак** (Қк.) як навъ гиёҳ, ки ба таом андохта мешавад. Калимаи **ишқипечун** бо истилоҳи **ишқандарпечон** (Қх.) ҳам ифода мешавад, ки роҳи сохташавии дуҷумлӣ мураккаби пайваст бо миёнванди **андар** мебошад.

II) Воҳидҳои луғавие, ки ду зинаи калимасозиро гузаштаанд. Ин навъи калимаҳо дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ зиёд ба ҷашм мерасанд ва дар доираи калимаҳои марбут ба наботот низ ҷойгоҳи хоса доранд. Онҳо, асосан, аз ду асос ва пасвандҳои калимасоз ба вучуд омадаанд ва ду зинаи калимасозиро аз сар гузаронидаанд. Дар зинаи якум аз асосҳои гуногун калимаҳои мустақилмаъноӣ мураккаби пайваст ва тобеъ сохта, дар зинаи дуҷумлӣ бо ҳамин асосҳои мураккаби гуногунмаъно пасвандҳои мухталифи калимасоз ҳамроҳ шуда, вожаҳои нави марбут ба наботот месозанд. Дар ин гуна калимаҳо

нақши пасвандҳо хеле муҳим аст. Дар маводи дасти мо барои ба вучуд омадани воҳидҳои луғавии мураккаби пасванддори мансуб ба наботот пасвандҳои **-ак//ък** ва **-й** хизмат мекунанд.

Тавассути исмҳои мураккаби пайваст танҳо ду воҳиди луғавӣ дида мешавад. Аз асосҳои баробархукуки **парпо** (пару по) ва **ват-ват** (тақлиди овозӣ), ки вожаҳои мураккаби пайваст мебошанд, лексемаҳои **парповък** (Б) “як навъ растанӣ” ва **ватватак** (Кх.) “навъи растании худрӯй хордори кӯҳӣ” ба вучуд омадааст, ки дар онҳо нақши ҳалкунандаро пасванди **-ак//ък** дорад.

Калимаҳои мураккаби пасванддоре, ки ду зинаи калимасозиро аз сар гузаронидаанд, дар зинаи якум қолибҳои гуногуни мураккаби тобеъ дошта, дар зинаи дуюм бо пасвандҳои **-ак//ък** ва **-й** калимаҳои зиёди марбут ба наботот сохтаанд, ки он қолибҳоро ба таври зер овардан мумкин аст.

➤ **Қолиби исму исм ва пасванди -ак//ък** калимаҳои мураккаби пасванддоре сохта мешавад, ки номи анвои хор, гандум, гул, чормағз ва номи растаниҳои гуногуни кӯҳию даштӣ ифода мекунанд. Теъдоди онҳо 13-то мебошанд: **шътърхорак** (Сх.) шутурхор; **дулонахорак//дълунахорак** (Ҳак., Хт., Дашт., Дарв.) як навъи хор, ки ғӯрааш ба дӯлона монандӣ дорад; **латахорак** (Луг., Ҳак., Хд.) як навъи хори ғӯрааш гирда, ки аз вай рафида тайёр мекунанд; **пахтақаҳак** (Пд.) як навъ растанӣ; **пахтаҷочък** (Лахш, Хт.) як навъи растанӣ; **ғърсарак** (Қ., Б.Ванч), **ғърсарак** (Шгд.) навъи гандъм; **самбақагълак** (Мӯм.) як навъ растанӣ, ки дар зерин баргу гули он сангпушт зиндагӣ мекунад; **дардқаҳак** (Б.) як навъ растании кӯҳӣ; **ғъргушак** (Мм.) як навъ алафи кӯҳӣ; **лолачиғак** (Дч., Қлб., Ҳич., Яр., Нӯш.) растаниест аз чинси лола, ки гули зард ва решаи пиёзшакл дорад, онро чун воситаи шифобахш истеъмол мекунанд; **руғанчизак** (Вқ., Қ.) як навъи растании кӯҳӣ, ки шираи онро чун даво ба рӯй мемоланд; **кабутгълак // кавутгълак** (Вқ., Қ.) як навъи растанӣ, ки гули кабудчатоб дорад ва ғ.

➤ **Қолиби исму асоси замони ҳозираи феълҳо ва пасванди -ак // -ък** воҳидҳои луғавии мураккаби пасванддоре сохта мешавад, ки номи анвои набототи гуногун, аз қабилҳои анвои гул, бутта ва растаниҳо ба вучуд омадааст. Дар ин гурӯҳ 4 вожа ба чашм мерасад: **тағорашиканак // тьғорашиканак** (Кх., Шк.)

бойчечаки сафед, ки охирҳои зимистон ва аввалҳои баҳор мерӯяд; **бинишиканак** (Каҳ., Хол.) бинихунуккунак, гули ачирик: гули аҷърика бинишиканак ни меган (Хал.); **рахдавьк // рӯдавьк** (Қ., Шк), **рахдавак // рӯдавак** (Ғк., Кх., ҚХ., Дарв.) як навъи растанӣ, ки мисли навдаҳои тоқ дар сари роҳҳо паҳн мешавад ва барои нобуд кардани санги гурда истифода мебаранд;

➤ **Қолиби сифату исм ва пасванди -ак // -ък.** Бо ин қолиб 3 вожа вучуд дорад, ки навъи гандум ва анвои дигари растаниро мефаҳмонанд: **съфедпыштак** (Мс., Хум., Шв.) як навъи гандум; **съфедкаҳак** (Қӯш.) як навъи растанӣ, ки ба гандум монанд аст: съфедкаҳак ай қор бӯрумад, акъ йуған мундаст (Ҳич.); **кабутгълак//кавутгълак** (Вқ., Қ.) як навъ растание, ки гули кабудчатоб дорад;

➤ **Қолиби исм у исм ва пасванди -ў//гў.** Маҷмуан 3 вожа дида шуд, номи мева, навдаҳои дарахтон ва амали марбут ба обҷакориро мефаҳмонанд: **тахпочагў** (Вд., Нд., Нз.) беҳҷаст, навдаҳои наврӯидаи беҳи дарахт; **қосимсарқорў** (Шк.) як навъ себи дарозрӯяи сурх, ки аввалҳои ҷавзо мепазад ва ниҳоят ширин аст. **ҳотакорў** (Қ., Шк.) сабзавотқорӣ, обҷакорӣ: иҷа хотакорў нест, боғқорў ҳаст (Ҳақ.);

➤ **Қолиби исму асоси замони ҳозираи феълҳо ва пасванди -ў.** Бо ин қолиб дар як маврид номи навъи тарбуз ва дар чор ҳолат калимаҳои марбут ба амалҳои вобаста ба растаниҳо анҷомдодашуда, сохта шудааст: **говхърак** (Чн.) як навъ тарбузи бемаза; **хъшачинў** (Дм., Нӯш., Ёх., Хов.) хӯшачинӣ; **зелолхърў** зилолхӯрӣ: бобо-м-а хърузи-ш аломати ҳами зелолхъри-ш-ай (Қд.); **лошакчинў** (Қан., Дб.) чидан ва ҷамъ овардани мевачоти боқимонда: севойи қалхоз-а лош қардостийан, лошакчинӣ мерем (Қан.); **қуракчинў** (Сх., Зов.) қӯракчинӣ, қашқачинӣ;

➤ **Қолиби сифату исм ва пасванди -ў.** Бо ин қолиб ҳамагӣ ду калима ба назар мерасад, ки яке аз онҳо асосҳои тоҷикӣ ва дуёми марбут ба забонит туркӣ мебошад: **съфедқамолў** (Лахш) як навъи растанӣ, ки дар тибби халқӣ барои табобати дарди шикам истифода мебаранд: ширеши съфедқамолў барой шъқамдар дору-ай **қарақузинў** (Вқ.,Шк.) қарақузнӣ (Қх., Қ.) Як навъи занбуруғи хурданӣ, ки ба шикамбаи гӯсфанд шабеҳ бошад;

Дар як маврид дар қолиби исму асоси замони ҳозираи феъл бо пасванди -**ча** вожаи **девдорча** (Дор., Ток., Шх.) сохта шудааст, ки ба маънои сафедор истифода мешавад: тай деворча-да шишта бѣдан (Дор.).

Ҳамин тавр, калимаҳои мураккаби омехта дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ аз асосҳои гуногуни гурӯҳҳои луғавӣ-грамматикӣ бо пасвандҳои **-ак//ък** ва **-ӣ** ба вучуд омада, як қабати махсуси калимаҳои мансуб ба набототро ташкил додаанд.

Дар маҷмӯъ, нақши калимаҳои мураккаб дар мукамал кардани воҳидҳои луғавии мансуб ба наботот хеле муҳим мебошанд. Онҳо номи на танҳо растаниҳои мевадор, балки номи анвои гуногуни растаниҳои бемеваю гулу гиёҳҳо ва истилоҳоти мансуб ба коркард ва истифодаи растаниҳоро ифода мекунанд.

2.5. Нақши ибора - истилоҳот дар ташаккули воҳидҳои луғавии марбут ба наботот

Ибораҳо як қабати асосии истилоҳоти мансуб ба набототро фаро гирифтаанд. Тавре ки маълум аст, ибора дар забони тоҷикӣ ба номии феълӣ тақсим мешавад, аммо дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ барои ифодаи анвои наботот, асосан, ибораҳои номӣ мустаъмаланд. Дар байни ибораҳои исмӣ барои ба вучуд омадани воҳидҳои луғавии марбут ба наботот мавқеи ибораҳои исмӣ устувор аст. Ибора-истилоҳоти ифодакунандаи анвои наботот дар шеваҳои мазкур хеле маъмул аст ва он вобаста ниёзҳои мардумон барои ифодаи матлаб зарур будааст. Онҳо ифодакунандаи анвои растаниҳои мевадиханда ва бемева мебошанд.

Анвои растаниҳои мевадиханда хеле зиёд буда, ибора - истилоҳоти ин гурӯҳ барои ифодаи навъи меваҳои гуногун, аз қабili **ангур//ангър, тут, сев (себ), каду, харбъза (харбуза), пудина, зардолу//зандолу, тамоку, хоч, чъгорӣ (чугорӣ), тарбъз (тарбуз), сьнчит (санчид), шафтолу// шафтолӣ, самаруғ, анор, чормағз //** **чомок, олуча, мурут//мърут** хизмат мекунанд.

Дар баробари растаниҳои мевадиханда анвои гулу гиёҳ ва алафҳои гуногун дар ташаккули ибора - истилоҳоти мансуб ба растаниҳо ҷойгоҳи ҳосе доранд ва онҳо барои ифодаи анвои мухталифи гул, хор, алаф, усма, чоруб, юнучка, банг, тамоку ва ғайра истифода мешаванд. Дар ин гурӯҳи ибораҳо ба унвони калимаи асосии ташаккулдиҳандаи номи растаниҳо воҳидҳои луғавии **гъл, хор, алаф, усма, чърув, ръшқа, банг, тамоку** мавқеи асосӣ доранд.

Барои нишон додани мавқеи ибора-истилоҳот дар ифодаи анвои растаниҳои мевадиханда ва бемева ҳар гурӯҳро алоҳида баррасӣ менамоем.

2.5.1. Ибора-истилоҳоти ифодакунандаи анвои растаниҳои мевадиханда

Дар баробари калимаҳои сода, сохта ва мураккаб, ки дар бахшҳои пешини диссертатсия баррасӣ шуданд, ибора-истилоҳот низ ҷиҳати ифодаи номи наботот дар шеваҳои мавриди назар фаровон истифода мешаванд. Дар ташаккули ин гуна ибораҳо калимаҳои асосӣ ва калидӣ лексемаҳои

ифадакунандаи анвои растаниҳо мебошанд. Калимаҳои калидӣ, ки ба ҳайси муайяншаванда меоянд бо муайянкунандаҳои худ бо бандҳои изофӣ алоқават синтаксисӣ барқарор карда, анвои растаниҳои мухталифҳо бо ибора-истилоҳот ифода мекунанд. Дар барпо кардани ин гуна ибора-истилоҳот вожаҳои **ангур//ангр, тут, себ//сев, зардолу//зардолӣ, харбъза, каду, пудина, тарбъз, шафтолу//шафтолӣ, анор, чъгорӣ, сьнчит, саморуғ, сано, дулона, чормағ // чомок, мърут, олуча** ва ғайра истифода мешаванд. Калимаҳои мазкур, ки дар ибораҳои марбут ба наботот асосӣ мебошанд, ҳел ва чинси ашёрро мефаҳмонанд. Онҳо номи умумии ашёи ҳамчинсро ифода карда, вожаи тобеш ба кадом чинс ва ҳел тааллуқ доштани лексемаи асосиро ифода мекунад. Ин аст, ки ибора-истилоҳоти мавҷударо тибқи калимаҳои асосӣ овардан ба матлаб муносиб аст:

➤ Калимаи **ангур // ангр**. Бо ин вожа теъдоди **26 иборави** изофии мансуб ба анвои ангур сохта шудааст. Ибора - истилоҳот ифодакунандаи навъи лалмӣ, навъҳои обӣ, анвои ангур аз рӯи хусусиятҳои маза, аломатҳои зоҳирии рангу ҳаҷму андоза, мансубият ба шахсони ихтироъкори навъҳо ва ғайра мебошанд, ки чунинанд: **ангрӣ бедуна** (Шк., Чк.) // **ангӯри бедуна** (Дарв.), **ангури зълфӣ, ангури лал, ангури лалӣ** (Хов., Дч., Шк.), **ангури лъкак, ангури мундон, гурдаӣ гов, ангури мили гов** (Шк.), **ангури овак** (Даҳ., Хов.), **ангури пьштагӣ** (Пд., Ванч), **ангури сагак, ангрӣ сафед** (Дч.), **ангрӣ сийайӣ** (Дч.), **ангрӣ фахрӣ** (Дч.), **ангрӣ хамирак** (Ҳак.), **ангури хасак** (Нӯш.), **ангури чилгӣ // чългӣ** (Нӯш., Қал., Пд., Вк.), **ангури чиликак** (Кх.), **ангури чочи уштур** (Кх.) // **ангури чочи шутур** (Хов., Ток.), **ангурии чочи гов** (Ванч, Дарв.), **ангури ҳисенӣ** (Вк., Қ., Дарв.), **ангрӣ курък** (Ог.), **ангури кишмиши зард** (Кх.), **ангури кишмиши сиёх** (Кх.), **ангури шақорӣ-чилгӣ** (Вк., Қ.), **ангӯри дъли гъндышк** (Дарв.).

Муҳаққиқ И.Сулаймонов дар лексикаи лаҳҷаи кӯҳистони Ҳисор ибораҳои **ангури ҳисории майда, ангури сурҳаи сиёх, ангури тойфии калонро** низ нишон медиҳад [Сулаймонов, 2002, 129].

➤ Калимаи **тут** ҳам яке аз вожаҳои серистеъмолест, ки бо он теъдоди **23 иборави** номии мансуб ба анвои дарахтони тут ва меваи тут ба вучуд омадааст. Ин ибораҳо навъи тутҳоро аз рӯи ранг, маза, мансубияти макон ва минтақа,

хосилдихӣ, пайвандӣ, пайванд нашуда, донатор, бедона, дубахра ва ғайраро ифода мекунанд: **тути сьфед**, **тути сийа // сийох**, **тути сьрх**, **тути бур**, **тути лухӣ//лъхӣ** (Вқ., Қ., Шк.); **тути рахшак**; **тути хасакӣ** (Шк.), **тути марворӣ** (Сх.), **тути бъринчак**, **тути дъбахр** (Шк.), **тути мехточӣ** (Қ.) **тути пайвандӣ** (Шк.) **тути дъхтарчин** (Қ.), **тути дасчин // дъсчин** (Вқ., Қ.), **тути бедуна//тути ведуна** (Дарв.); **тути малбед** (Дарв.), **тути рованӣ**, **тути шайхӣ** (Дарв.), **тути балхӣ**, **тути лаълӣ** (Шк.), **тути мъзафарӣ** (Шк., Чк.), **тути пайвандӣ** (Б.), **тути ревич** (Дч.), **тути хурӯзак**.

➤ Вожаи **себ//сев**. Бо ин калима **19 ибора–истилоҳи** ифодакунандаи анвои себ ба вучуд омадааст. Дар байни ин ибораҳо ибораи серистеъмол ва навъи пахншуда **севи хубонӣ // хувонӣ** (Лахш, Нӯш., Қал., Ҳич., Яр., Ял., Ванч) буда, анқариб дар ҳамаи лаҳҷаҳои шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ истифода мешавад. Ибораҳои **севи боғӣ**, **севи талхмаза**, **севи пыштагӣ** дар лаҳҷаи Лахш, **севи чинчила** ва **севи пешпазак** дар лаҳҷаи Нӯшор, **севи ордак** дар гурӯҳи лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротигинӣ ба назар мерасанд. Ҳамчунин, ибораҳои исмии зерин дар лаҳҷаҳои гуногун, ки дар қавсайн ишора шудаанд, дида мешавад: **севи авчалилӣ** (Сам., Шв.), **севи бийӣ // биҳӣ** (Қ., Шк.), **севи бовогӣ** (Хов.), **севи маликӣ** (Ёл, Пор., Сам.), **севи талхак** (Нӯш., Лахш), **севи тирамойӣ** (Нӯш.), **севи тьрышак** (Лахш, Нӯш.), **севи чарсак** (Хм., Шм.), **севи шафиғӣ** (Лахш, Нӯш.), **севи ҷавпазак** (Нӯш., Хов.), **севи ҷангалӣ** (Лахш., Нӯш.), **севи чарсак** (Хм., Шм.)

Бо калимаи **севчък** ибора сохта мешавад, ки на анвои себ, балки навъи растаниро мефаҳмонад, ки беҳмеваашро истеъмол мекунанд: **севчъки одамак** (Лахш); **севчъки сағър** (Лахш, Шк., Хт.).

➤ Калимаи **зардолу//зардолӣ**. Вожаи мазкур барои сохтани теъдоди **19 ибора** - истилоҳи изофии марбут ба анвои зардолу истифода шудааст. Ҳамаи ин ибораҳо бо бандаки изофии **-и** пайванд шуда, ифодакунандаи анвои зардолу аз рӯйи маза, ранг, мансубияти минтақавӣ, мансуб ба шахси ихтироъкор, хусусиятҳои зуд ё дер пухтани онҳо, ҳаҷм (хурдию бузургӣ) ва ғайра мебошанд, ки дар лаҳҷаҳои мухталифи шеваҳои мавриди назар истифода мешаванд:

зардолийи бодумак (Ним.), зардолийи кандибодуми (Шх.), зардолийи къръмхурда (Вк.), зардолийи пешпазак (Сх., Хов.), зардолийи пучак (Дм.), зардолийи сърхак (Хуф.), зардолийи съфедак (Қал., Ҳак., В.Ванч), зардолийи талхак (Қал., Дарв.), зардолийи търъшак (Қал.), зардолийи фалғорú (Ҳак.), зардолийи хорак (Сх., Хов.), зардолийи ширинак (Ҳак.) // зардолийи шъринак (Қ.), зардолийи шириндуна (Сх., Хов.), зардолийи қандак (Шул., Қал.), зардолийи қъмба (Ним.), зардолийи қуканú (Қ., Ним.), зардолийи чойдорú (Вк., Қ.), зардолийи һъкматú (Қ., Ним.), зардолуй дерпаз (Хов.).

➤ Лексемаи **чормағз** ҳам яке воҳидҳои луғавии серистеъмолист, ба воситаи он **12 ибора-истилоҳ** ба вучуд омадааст. Ин ибораҳо анвои гуногуни чормағзро аз рӯи ҳаҷму андоза ва аломату хусусиятҳои гуногун мефаҳмонанд: **чормағи курак** (Вк.), **чомағи лула** (Қ.), **чомағи имелú//хамелú** (Қ.), **чомоқи қоғотú** (Қ.), **чомоғи пучак** (Нд., Вд., Мс., Каҳ., Нз., Обл., Хум.) **чормағзи курак** (Обл., Дарв., Ванч), **чъкума** (Вк.), **чормағзи курук// кърък** (Шк., Вд., Мс., Каҳ., Нз., Обл., Дарв., Ванч), **чормағзи амелú** (Чк., Қ., Дарв., Ванч), **чормағзи ғъз** (Дарв., Ванч), **чормағзи ғузнулу** (Дарв., Ванч), **чормағзи фълхок** (Дарв., Ванч).

➤ Вожаи **харбъза**. Дар маҷмӯъ бо калимаи номбурда **5 ибора –истилоҳ** ба вучуд омада, анвои харбузаро ифода мекунанд: **харбъзайи сарда** (Хов.), **харбъзайи барги най** (Ҳак.), **харбъзайи сагак**, **харбъзайи турú**, **харбъзайи ҳайитқарағú** (Вд., Нд., Нз.). Дар ибораҳои дигар мушоҳида кардан мумкин аст, ки калимаи **харбъза** истифода шуда бошад ҳам, ба ҳайси вожаи асосӣ наомадааст. Ин аст, ки дар ин ибораҳо на навъи харбуза, балки маъноҳои дар калимаи муайяншаванда (калимаи асосӣ) мавҷудбуда, ифода меёбад: **мавизи харбъза** (Лахш, Пд.), **қоқи харбъза**, **дънийи харбъза** (Ғеш), **тахти харбъза** (Дш.), **дилаи харбъза** (Каҳ.), **бандьки харбъза** (Дор.), **харбъзай пъчала** (Қ), **пучоқи харбъза** (Ҳак.), **қандаки харбъза** (Ғк., Шк., Қ., Хов.) - харбузақоқ, лоши харбъза (Дб.).

➤ Вожаи **каду** низ барои сохтани ибора-истилоҳот истифода шудааст. Бо ин вожа теъдоди **5 ибора** ба вучуд омадааст, ки онҳо анвои кадуҳо аз рӯи мансубият ва таъинот ифода мекунанд: **кадуйи иротú//ротú** (Дч., Нз., Нд., Вд.,

Мӯм., Ғеш), **кадуйи лағмонӣ** (Кан.), **кадуйи кълӯйӣ** (Нз.), **кадуйи тайловӣ** (Нд., Вд., Мс., Каҳ., Нз., Обл., Хум.), **кадуйи тоҷикӣ** (Пд., Нд., Нз.).

Тавассути калимаи **каду** ва калимаҳои дигар ибораҳои сохта мешаванд, ки ифодакунандаи асбоб барои рӯзгордорӣ мебошанд **кадуйи нос** (Дҷ., Сҷ., Хҷ.) - носкаду, **кадуйи башир//вашир** (Вқ., Қ.) - зарфи обгирӣ, ки аз кадуи ғайрихӯрокӣ сохта мешавад, **кадуйи ов** (Клб., Пд., Сам.) - кадуе, ки дар он об мегиранд, **кадуйи овхурӣ** (Хов.) - зарф барои об нигоҳ доштан.

➤ Калимаи **пудина**. Пудина ҳам дар ҳаёти мардум нақши муҳим дорад, зеро на танҳо барои хӯрок, балки барои табобат низ истифода мешавад. Бо ин калима **5 ибора-истилоҳ** сохта шудааст: **пудинаи боғӣ** (Вқ., Ғқ., Қх.), **пудинаи говак** (Қх.), **пудинаи коқътӣ // қоқътӣ** (Вқ.) ва **пудинаи лалма** (Қ.)// **йалмӣ** (Лахш, Мт.).

➤ Вожаи **тарбъз**. Бо ин калима теъдоди **4 ибора-истилоҳ** ба вучуд омадааст. Ин ибораҳо барои ифодаи анвои тарбузи бемаза, тарбузи сиёҳ, тарбузи хом ва тарбузи зудпаз (пешпазак) истифода мешаванд, ки чунинанд: **тарбъзи говҳърак** (Ҷн.), **тарбъзи мошак** (Сх.), **тарбъзи и чългӣ** (Нӯш.) ва **тарбъзи норасид** (Хов.).

➤ Бо вожаи **мъруд//мърут** дар баробари калимаҳои мураккаб, 4 адад ибора-истилоҳот низ сохта шудааст, аст навъи онҳоро аз рӯи монандӣ, мансубият, тамбу маза мефаҳмонад, ки чунинад: **мърути чангалӣ** (Шлп.), **мурути хърсак** (Дб., Тег., Шв.), **мърути анчирак** (Ҳал., Ял.), **мърути шахдодӣ** (Ним., Ял.)

➤ Калимаи **шафтолу//шафтолӣ**. Ин калима низ дар сохтани ибораҳои мансуби растаниҳо саҳм дорад ва маҷмӯан бо ин воҳиди луғавӣ 3 ибора сохта шудааст: **шафтолийи личак** (Нӯш., Сх., Хум.), **шафтолуӣ пашмак** (Даҳ., Зир., Лағ.) ва **шафтолуӣ хасак** (Ҳал., Ял.).

➤ Калимаи **олуча//ольча** низ барои сохтани 3 ибора истифода шудааст. Онҳо навъи олуҳо аз рӯи тамбу маза ифода мекунанд: **ольчай сърхак** (Ял.), **ольчай зардак** (Нд.), **олучай кърък** (Ёх.).

➤ Бо калимаҳои **анор, ҷъгорӣ, сълчит, саморуг** миқдори зиёди ибораҳо сохта нашудааст, бо ҳар кадоме аз онҳо 2 иборагӣ дида мешавад. Бо калимаи

анор ибораҳои анори сърхдуна, анори сафеддуна (Хов.); бо лексемаи **чъгорӣ** ибораҳои чъгорӣи аспаг (Тқ.), чигорӣи чоруб (Дб., Кан.); бо калима **сърчит** ибораҳои сърчити боғӣ (Шк.), сърчити зоғак (Вк., Қ., Шк.) ва бо вожаи **саморуғ** ибораҳои саморуғи сагак (Кд., Нр.), саморуғи йобунӣ (Ҳич., Яр.) ба вучуд омада, навъи онҳоро ифода мекунад. Дар ибораи **телпаки морак** (Мис., Мӯм., Қд.) вожаи саморуғ истифода нашуда бошад ҳам, маънояш “як навъи занбурӯғи истеъмолнашаванда” мебошад. Калимаи **хоч** ҳам муродифи вожаи саморуғ буда, бо он як ибора сохта шудааст: **хочи кьндагӣ** (Сх., Хов.) замбӯруғи истеъмолие, ки дар беҳи дарахту буттаҳо мерӯяд.

Бо вожаи **сано** низ ибораи **санойи макка** (Қ.) дида мешавад, ки номи доруи халкиро ифода мекунад, ки аз баргу решаи сано сохта, барои бемории исхол истифода мешавад. Ибораи **дулонайи сърхак** (Ғеш) низ дар истеъмол аст, ки барои ифодаи як мафҳум истифода шуда, яке аз навъҳои дулонаро тавассути ибора ифода мекунад.

Ҳамин тариқ, барои ифодаи анвои гуногуни растаниҳои ҳосилдеҳ ибора-истилоҳоти мухталифе истифода мешаванд, ки дар онҳо калимаи асосӣ худ растаниҳо мебошанд. Дар сохтани ин гуна ибора-истилоҳот калимаҳои **ангур//ангър, тут, себ//сев, зардолу//зардолӣ, харбъза** хеле сермахсул буда, воҳидҳои луғавии **каду, пудина, тарбъз, шафтолу//шафтолӣ** нисбатан бомахсул ва вожаҳои **анор, чъгорӣ, сърчит, саморуғ, сано, дулона** каммахсул ва ғайрифаъол мебошанд.

2.5.2. Ибора-истилоҳоти ифодакунандаи анвои растаниҳои бемева. Тавассути ибора-истилоҳот теъдоди зиёди калимаҳои мансуб ба наботот ба вучуд омадааст. Онҳо, асосан, ибораҳои исмӣ мебошанд ва исм дар ин гуна ибораҳо дар меҳвар мавқеъ дошта, дигар ҳиссаҳои нутқро ба худ тобеъ мекунад. Воситаи асосии алоқа байни ҷузъи асосӣ ва тобеъ бандаки изофӣ мебошад ва аз ин рӯ онҳоро ибораҳои исмии изофӣ гуфтан мумкин аст. Дар ибора-истилоҳоти марбут ба наботот ибораҳои изофӣ, асосан, муносибатҳои муайянкунандагӣ доранд.

Ба унвони калимаҳои асосӣ дар ифодаи анвои наботот дар ибора-истилоҳоти ин гурӯҳ воҳидҳои луғавии **гъл, алаф, хор, рьшқа//рушқа, банг, тамоку//тамоқӣ, чоруб//чорув, дъм** ва ғайра хизмат мекунанд.

Барои равшан шудани имконоти иборасозии калимаҳои мазкур онҳоро дар алоҳидагӣ баррасӣ мекунем.

❖ **Калимаи гъл.** Бо ин вожа ибора-истилоҳоти фаровоне сохта шудааст, ки теъдоди ибораҳои исмӣ 49 адад, ибораи феълӣ 2 адад дар доираи калимаҳои марбат ба растаниҳо ва 17 ибораи феълии фразеологӣ дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ ба вуҷуд омадааст. Онҳо муносибати муайянкунандагиро ифода кунанд ҳам, барои ифодаи як мафҳум - номи гул хизмат мекунанд. Масалан: **гъли ҳино // ҳанӣ** (Сх., Хов., Дарв.), **гъли алғунчор** (Сх., Хов.), **гъли ачина** (Шлп.), **гъли бьнавша//банавша**, **гъли дуғак** (Дч.), **гъли маҳсар** (Қ.), **гъли гандум** (Нр.), **гъли дуғак** (Дч.), **гъли къравчак** (Сх., Хов.), **гъли навруз**, **гъли маҳтов** (Сх., Хов.), **гъли самсам**, **гъли сиферак** (Ғеш.), **гъли туғак** (Ғеш.), **гъли чачарақӣ // чачирақӣ** (Кан.), **гъли чъкри**, **гъли шаманталок** (Дор.), **гъли йолмун** (Дч.), **гъли мунч** (Қ.), **гъли мучах//мъчах**, **гъли хуч** (Мх., Шв., Ҳак.), **гъли шибит** (Сх., Хов., Дарв.), **гъли шулаш** (Сх., Хов.), **гъли қарақош** (Пд.), **гъли қоқуф**, **гъли ҳолмон // ҳолмун**, **гъли ҷавғостон** (Кан.).

Қисме аз ибора-истилоҳот хел ва чинси ашёро аз рӯи монанди ифода мекунанд: **гъли аспак** (Нр.), **гъли дъмби руба** (Қ., Ванч), **гъли дъмби рубаҳак** (Сх., Хов.), **гъли гандмак** (Нӯш., Ғеш., Дарв.), **гъли пайи зоғак** (Дор.), **гъли пайи пышак** (Сх., Хов.), **гъли сақичак**, **гъли тоҷи хърус** (Сх., Хов.), **гъли ҳавоборонак // ҳавоборунак** (Сх., Хов., Дор.), **гъли мағас** (Дч.), **гъли қамчинак** (Ғеш.), **гъли чуғак** (Сх., Хов.), **гъли фасонру** (Дч.).

Дар қисми дигари ибора-истилоҳоти мансуб ба наботот аломати зоҳирии ашё нақши муҳим дорад ва ҷузъи тобеъ калимаи асосиро аз рӯи хусусиёти ранг ва шабеҳ будан ба ашёи гуногун муайян мекунанд: **гъли азрак** (Ҳак.), **гъли зардак**, **гъли сийахгуш**, **гъли ҳамешабъхор** (Нӯш., Сх., Хов.), **гъли сийогъл** (Хов.), **гъли тағорашиканак** (Кан.), **гъли харгуш** (Нӯш., Пд., Ғеш., Ҳак.), **гъли ишқи печун** (Сх., Хов.), **гъли шомусахар** (Кх., Шк.),

Калимаи **гъл** дар ду ҳолат ибораи феълии мансуб ба амал сохтааст, ки ба коркарди наботот вобаста аст: **гъл бъровардан** (Ҳич., Қӯш., Яр.) ва **гъл кардан**, ки онҳо ҳарду маънои муродифии шукуфтанро ифода мекунанд: **рышка йагун-йагун гъл бъровардас** (Яр.); **ғала-ра пеш гъл кардан-ш-а** ғолим надуна, кӣ медуна (Қӯш.).

Вожаи **гъл** дар ҳайати ибораҳои фразеологӣ барои ифодаи маъноҳои маҷозии гуногун истифода мешавад, ки ба наботот вобаста нестанд: **гъл додан**, **гъл задан**, **гълда умадан**, **гъли алов**, **гъли газита**, **гъли гирд**, **гъли дафтар**, **гъли замин**, **гъли чандгула**, **гъли чорхона**, **гъли ғуза**, **гъл кардан**, **гъл кандан**, **гълда паридан**, **гъли нос**, **гъли каҳ**, **гъли орд** ва ғайраҳо.

❖ Вожаи **хор**. Бо ин вожа 4 ибора-истилоҳоти ифодакунандаи анвои хор сохта шудааст: **хори къркърэхър** (Ҳак.), **хор и одамак.**), **хори қаламхурак** (Ҳак.), **хори сийо**. Ҳамчунин як ибораи фразеологӣ **хор шидан** хор (залил) шудан (Яр.) дар муомилот аст.

❖ Вожаи **рышка** (юнучка). Бо ин калима ҳам 4 ибора-истилоҳ сохта шудааст, ки мансубиятро мефаҳмонанд: **рышқайи адирӯ** (Б., Ванч, Дарв), **рышка йи пыштагӯ** (Қӯш., Дарв.), **рышқайи говак** (Вк., Қ., Шк.), **рышқайи лалма** (Қ.).

❖ Калимаи **алаф** // **ғалаф**. Ин вожа номи растанӣ ё гиёҳро ифода менамояд. Бо ин вожа 3 ибора-истилоҳи марбут ба анвои растаниҳои ғайриистеъмоли ба вучуд омадааст, ки аз мутобиқи маънои муайянкунандаҳо номи алафхоро вобаста ба монандии онҳо ба чизе ифода мекунанд: **алафи кимийо** (Вк.), **алафи зувони говак** (Ск., Хов.), **алафи шири харак** (Сх., Хов., Дарв.).

Бо вожаи алаф ибораҳои феълии фразеологӣ низ ба чашм меҳӯрад, ки маънои маҷозӣ доранд: **алаф кардан** (Ғеш) сабзондан; **алафа теғ кардан** (Кх.) аз шоху барг пок кардани бутта, наздаву шохҳои дарахт.

Бо калимаи **тамоку**//**тамоқӯ** ду ибора-истилоҳ, бо вожаи **банг** 1 ибора-истилоҳ ва бо калимаи **чорув** 1 адад ибора сохта шудааст, ки ба анвои наботот далолат мекунад: **тамоқӯйи балхӯ** (Қ.), **тамоқӯйи носӯ** (Қ., Дарв., Ванч); **банги девона** // **девуна** (Лахш, Пд., Луғ., Оғ.); **чориви хингак** (Дарв. Вд., Каҳ., Нд., Нз.)

Дар чанде аз ибора-истилоҳоти мансуб ба растаниҳо (6 адад) ба унвони калимаи асосӣ вожаҳои ифодакунандаи узвҳои бадани одамон ва ҳайвонот истифода шуда, калимаҳои тобеъ исмиҳои ифодакунандаи номи ҳайвонот ва наботот мебошанд: **дъми гов** (Ак.) як навъ растанӣ, ки хушааш ба шакли думи гов аст; **дъми рубба** (Дҷ., Мӯм., Шӯр., Дарв.) як навъ олуи маҳаллии зард; **дъми шътър** (Лахш., Хт.) як навъ растание, ки хушааш ба думи шутур қаробат дошта, рангаш милларанги ба сурхӣ моил аст; **гуши бъзак** (Дҷ., Ог., Сх., Хов., Шлп.) як хел алафи кӯҳӣ, ки ба шӯла ва уғро меандозанд; **пари зоғак** (Б.) як навъ растанӣ.

Ҳамин тавр, дар сохтани истилоҳоти марбут ба наботот ибора - истилоҳот нақши калон дошта, як қабати асосии истилоҳоти ин соҳаро фаро гирифтаанд. Тавре аз таҳлилҳо маълум гардид онҳо ба растаниҳои мевадиханда ва бемева чудо мешаванд. Ибора-истилоҳоти ифодакунандаи растаниҳои мевадиханда аз рӯйи миқдор 137 ва ибора-истилоҳоти растаниҳои бемева 67 ададро ташкил медиҳанд.

ХУЛОСА

Таркиби луғавии шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ калимаю истилоҳоти зиёди марбут ба набототро фаро гирифтааст, ки дар такмили таркиби луғавии шеваҳои мазкур нақши муассир доранд. Дикқати муҳаққиқони зиёде ба масъалаи таҳқиқи масоили савтӣ, луғавӣ ва сарфию нахвии шеваҳои мазкур равона шуда бошад ҳам, диссертатсияи алоҳидае барои баррасии воҳидҳои луғавии марбут ба наботот ба анҷом нарасонидаанд ва кори мо аввалин диссертатсияи соҳавӣ дар ин ришта ба шумор меравад. Чунончӣ:

1. Дар диссертатсия ба масъалаи баррасии калимаю истилоҳоти марбут ба наботот ду боб бахшида шудааст, ки дар боби аввал хусусиёти луғавӣ ва дар боби дуюм масоили калимасозии мавриди баҳс қарор гирифтаанд.

2. Зимни таҳқиқи хусусиятҳои луғавию семантикии калимаю истилоҳоти марбут ба наботот маълум мегардад, ки онҳо хеле зиёд буда, ба гурӯҳҳои муайяне тақсим мешаванд. Аз ин рӯ, дар диссертатсия ба масъалаи масоили нишон додани ташаккули лексии шеваҳо аз тариқи таҳқиқи номи анвои дарахтони мевадиханда, дарахтони бемева, номи анвои зироатҳои полезию ғалла, номи анвои алафу гиёҳ ва буттаҳо, ки ҳар кадоми онҳо ба анвои гуногунӣ худ фарқ мекунанд. аҳамияти махсус дода мешавад.

3. Номи анвои дарахтони мевадиханда яке аз қабатҳои асосии таркиби луғавии шеваҳои таҳқиқшаванда буда, дар он калима ва истилоҳоти марбут ба номи анвои себ, нок, зардолу, олу шафтолу, ангур, чормағз, дӯлона, санчид, анор ва анҷир ҷойгоҳи махсус доранд.

4. Бо таваҷҷуҳ ба аҳамияти калони хочагидорӣ доштани дарахтони бемева инкишофи номи анвои онҳо низ табиӣ менамояд ва дар шеваҳои мавриди таҳқиқ навъҳои дарахти бед, сафедор, тирак ва номи анвои дигари дарахтони бемева ба назар мерасад, ки бо мисолҳои фаровони лаҳҷавӣ мавриди баррасии илмӣ қарор гирифтаанд.

5. Мардуми минтақа аз қадим ба масоили зироаткорӣ аҳамияти калон медидаанд ва дар ин соҳа як силсила калимаю истилоҳот ба вуҷуд омадааст, ки онҳо дар диссертатсия ба номи анвои харбуза, тарбуз, каду, гандум, чав, арзан,

лӯбиё, нахӯд, чуворимакка, пиёз ва номи анвои картошка ва лаблабу табақабандию мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

6. Яке аз қабатҳои муҳими таркиби луғавии шеваҳои матраҳшаванда номи анвои алафу гиёҳ ва буттаҳо мебошад. Дар ҳаёти мардум ашёе, ки ин воҳидҳои луғавӣ ифода мекунанд, ҳамагӯза истифода мешаванд ва онҳоро метавон дар шакли зер овард: калимаву истилоҳоти марбут ба номи анвои пудина, замбӯруғ, чукрӣ, гиёҳони шифобахш, номи анвои гул, чорӯб, хор ва гиёҳони гуногуни истеъмолий.

7. Калимаю истилоҳоти марбут ба наботот дар шеваҳои мавриди назар аз роҳу воситаҳои суннати калимасозии забони тоҷикӣ инкишоф ёфтааст. Ҳарчанд муҳаққиқони шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ роҷеъ ба масъалаҳои калимасозии ин шеваҳо андешаҳои муҳими илмӣ ибраз карда бошанд ҳам, перомуни роҳҳои калимасозии воҳидҳои луғавии марбут ба наботот ҳулосаҳои алоҳидаи илмӣ баён накарда, зимни таҳқиқи калимасозии шеваҳо чанде аз мисолҳои марбут ба набототро низ номбар кардаанд.

8. Маводи ҷамъкардамон дар инкишофи калимаю истилоҳоти марбут ба наботот лексемаҳои сода нақши калон дошта, метавонанд номи растаниҳои ҳосилдеҳ ва беҳосилро ифода карда, барои ба вучуд омадани калимаҳои сохта, мураккаб ва ибора-истилоҳот чун асоси вожадор хизмат намоянд.

9. Барои ба вучуд омадани калимаҳои сохта, миқдори мухтасаре аз ҳайати пасвандҳои шеваҳои таҳқиқшаванда иштирок мекунанд ва маҳсулнокии онҳо баробар нест. Дар байни онҳо пасванди **-ак** ва вариантҳои фонетикии он хеле фаъолу сермахсул, пасванди **ú/-гú** ҳам нисбатан сермахсул ва пасвандҳои **-ча**, **-а**, **-акú**, **-ин**, **-ина**, **-зор** каммахсул ба шумор мераванд. Ин воситаҳои калимасоз дар ташаккули воҳидҳои луғавии марбут ба наботот ҷойгоҳи махсус доранд. Ҳангоми таҳқиқи пасвандҳо усули дар алоҳидагӣ баррасӣ кардани хусусиятҳои калимасозии онҳо ба мақсад мувофиқ доништа шуд.

10. Зимни баррасии калимаҳои мураккаб маълум гардид, ки типҳои калимаҳои мураккаби пайваст каммахсул буда, калимаҳои мураккаби тобеъ сермахсул мебошад. Дар байни калимасозӣ, ки ҷузъи аввал асосӣ мебошанд, бо ҷаҳи

изофат сохтани калимаҳои мураккаб мавқеи асосӣ дорад. Аммо зимни сохтани калимаҳои мураккабе, ки вожаи асосӣ дар мавқеи дуум чой дорад, қолибҳои исм+исм, исм+феъл, сифат+исм, шумора+исм истифода шудаанд, ки дараҷаи истеъмол ва маҳсулнокии онҳо баробар набуда, яке фаъолу сермаҳсул ва дигаре каммаҳсулу ғайрифавол мебошад.

11. Калимаҳои мураккаби пасванддор дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ чойгоҳи хоса доранд. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки онҳо аз ду асос ва пасвандҳои калимасоз ба вуҷуд омада, ду зинаи калимасозӣ доранд. Дар зинаи якум калимаҳои мураккаби пайваст ва тобеъ сохта, дар зинаи дуум бо ҳамин асосҳо ва пасвандҳои мухталифи калимасоз вожаҳои марбут ба наботот ба вуҷуд меоянд. Барои ба вуҷуд омадани воҳидҳои луғавии мураккаби пасванддори мансуби соҳаи наботот пасвандҳои **-ак//ък** ва **-ӣ** хизмат мекунанд, ки қолибҳои онҳо ҳаматарафа мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

12. Калимаҳои мураккаби омехтаи марбут ба наботот мисли забони адабии тоҷикӣ ҳангоми дар як вақт ба ҳам омадани калимаҳои мустақилмаъно ва пасвандҳои калимасоз тавлид шуда, як зинаи калимасозӣ доранд. Вожаҳои гуногуни марбут ба гурӯҳҳои луғавӣ-грамматикӣ якҷо бо пасванди **-ак // -ък** омада, номи анвои гуногуни ин соҳаро сохтаанд.

13. Дар қолаби ибора - истилоҳот анвои растаниҳои мевадиҳанда ва бемева хеле зиёд ба назар мерасад ва дар ташаккули истилоҳоти марбут ба наботот нақши калон дошта, як қабати асосии истилоҳоти ин соҳаро фаро гирифтаанд.

14. Дар ҳаёти калимаю истилоҳоти марбут ба наботот на танҳо калимаҳои хоси шева, балки вожаҳои умумихалқӣ низ мавҷуд буда, аз онҳо калимаю истилоҳоти нав зиёд сохта мешавад, ки дар бахшҳои диссертатсия баррасӣ гардидаанд. Зимни баррасии калимаю истилоҳоти марбут ба наботот аз рӯйи зарурат муайян кардани роҳи таърихии онҳо, ошкор сохтани хусусиёти фарқкунандаи вожаҳои соҳаи мазкур аз забони меъёр, мансубияти онҳо ба зергурӯҳҳои гуногун, ҳисоби омории вожаҳо дар ҳар бахши диссертатсия ва ғайра аз масъалаҳои мебошанд, ки мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

15. Теъдоди зиёди алафу гиёҳоне мавчуд аст, ки аз тарафи одамон кишт карда намешаванд. Онҳо дар марғзор, дашту даман ва кӯҳҳо рӯйида мардум аз он истеъмол карда, барояшон номҳои мувофиқ гузоштаанд, ки дар асоси аломату хусусиёти тезию турушӣ, шӯрӣ, бӯйи хуш, монандии барг ё танааш ба ашёи гуногун ва дигар хосиятҳои онҳо ба назар гирифта шудааст. Таҳқиқ нишон медиҳад, ки қисме аз онҳо аз ҳудуди шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ берун меравад ва ё аз давраи классикӣ маншаъ мегирад.

Рӯйхати адабиёт:

1. Асару мақолаҳои илмӣ

1. Абдуллоев Б. Т. Словообразование имен существительных в современном персидском литературном языке / Б.Т.Абдуллоев // Автореф. дис. канд. филол. наук. - Баку, 1964. -22с.
2. Абдуллоева Г.З. Лексика каратагского говора/ Г.З. Абдуллоева // Автореф. дис. канд. филол. наук. - Душанбе, 2013. -22с.
3. Алиев О. Язык таджикского эпоса «Гуругли» / О. Алиев // Автореф. дис. канд. филол. наук. - М.1985. -15 с.
4. Амонова Ф. Р. Именное аффиксальное словообразование в современном персидском и таджикском языках: /Ф.Р.Амонова Учеб. пособие. -Душанбе: Издательство ТТУ, 1982. -55 с.
5. Андреев М.С. О таджикском языке настоящего времени /М.С. Андреев // Материалы по истории таджиков и Таджикистана. - Сталинабад, 1945. Сб. 1. -С. 56-66.
6. Андреев М.С. Выработка железа в долине Ванджа (верховья Аму-Дарьи) /М.С. Андреев // Общество для изуч. Таджикистана и иранских народностей за его пределами. -Ташкент, 1926. -17 с.
7. Атахонова А.М. Сравнительное и тематическое изучение лексики фархангов /А.М.Атаханова. -Душанбе, 1974. -23 с.
8. Ахадов Х. «Фарҳанги Рашидӣ» как лексикографический труд / Х. Ахадов //Автореф. дис. канд. филол. наук. -Душанбе, 1971. -28 с.
9. Ахмедова Н.А. Словообразование имен существительных и прилагательных в современном литературном персидском языке /Н. А. Ахмедова //Автореф. дис. канд. филол. наук. -Ташкент, 1956. -31 с.
10. Бахтибеков Т. Грамматикаи забони шуғнонӣ /Т. Бахтибеков. -Душанбе: Дониш, 1979. 146 с.
11. Бердикулов Х. Лексика животноводства долины Зеравшана /Х. Бердикулов //Автореф. дисс. канд. филол. наук. -Душанбе, 1992. -23 с.

12. Бердиев Б. Ромитские говоры таджикского языка /Б.Бердиев //Автореф. дис. канд. филол. наук. -Душанбе, 1979. -28 с.
13. Боқиев М. Фразеологияи шеваҳо /М.Боқиев //Мактаби советӣ. -1971.-№1 –С. 15-17.
14. Бурханова Х. Лексика гончарского производства в таджикском языке /Х.Бурханова // Автореф. дисс. канд.филол. наук. -Душанбе, 1982. -21 с.
15. Бурхонова Х. Оид ба лексикаи кулолӣ / Х. Бурхонова // Забоншиносии тоҷик. -Душанбе: Дониш, 1984 –С. 46-47.
16. Вазирова Х. Калимаҳои адабӣ дар таркиби лексикаи лаҳҷаи Ванҷ /Х.Вазирова // Забоншиносии тоҷик. -Душанбе: Дониш, 1976.-С.155-162.
17. Вазирова Х. Калимаҳои забони кӯҳнаи ванҷӣ /Х.Вазирова // Материал: III юбил. конф. молодых учен. ТаджССР, посвящ. 100-летию со дня рождения В.И.Ленина. -Душанбе: Дониш, 1970. -С.75-76.
18. Виноградов В. В. Об основном словарном фонде и его словообразующие роли в истории языка /В.В.Виноградов // Вопросы языкознания в свете трудов И.В.Сталина. -М. 1952.
19. Виноградов В. В. Словообразование и его отношение к грамматике и лексикологии /В.В.Виноградов // Избранные труды. Исследования по русской грамматике. -М.: Наука, 1975. -С.166-221.
20. Гадоев Н. Лексикаи лаҳҷаи Тағнов /Н.Гадоев. -Душанбе, 2012. -208с.
21. Гаффоров Р. Язык и стиль Рахима Джалила (на материале романа «Пулат и Гульру») /Р.Гаффоров //Автореф. канд. филол. наук. -Самарқанд, 1964.
22. Грамматикаи забони тоҷикӣ: Китоби дарсӣ барои мактабҳои оӣ. - Сталинобод, 1956.-Қисми I: Фонетика ва морфология. -232 с.
23. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. -Душанбе: Дониш, 1985. Қисми I: Фонетика, Морфология. -356 с.
24. Григорев В.И. О взаимодействии словосочетания и аффиксации/В.И. Григорев //Вопросы языкознания. -1961.-№5. -С.71-77.

25. Грюнберг А.Л., Эдельман Д.И. Афганский язык /А.Л.Грюнберг., Д.И. Эдельман// Основы языкознания /новоиранские языки. -М.: Наука, 1987. -С.6-153.
26. Джалолов О. Отношение чустского диалекта к таджикскому литературному языку / О.Джалолов. -Душанбе, 1949. -64 с.
27. Джахангиров Т.И. Словообразующие синоморфемы в персидском языке /Т.И. Джахангиров //Автореф. дис. канд. филол.наук. -Тбилиси, 1984. -23 с.
28. Ефимов В.И., Расторгуева В.С., Шарова Е.Н. Персидский, таджикский дари /В.И. Ефимов., В.С. Расторгуева // ОИЯ. Новоиранские языки. М.: Наука, 1982. -250 с.
29. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология. - Душанбе: Маориф, 1973. Қисми I: Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олӣ. -464 с.
30. Забоншиносии тоҷик. -Душанбе: Дониш, 1976. -119 с.
31. Зарубин И.И. Очерки разговорного языка самаркандских евреев / И.И. Зарубин. Иран. -Л., 1928. Т.2.
32. Земская Е.А., Кубрякова Е.С. Проблемы словообразования на современном этапе/Е.А.Земская., Е.С. Кубрякова // Вопр. языкознания. 1978. -№6. -С.112-123.
33. Им С. Б. Морфологические альтернации в именном словообразовании /С.Б. Им //Автореф. дис. канд. филол. наук. -М., 1977. -16с.
34. Исаев М. И. Осетинский язык. Основы иранского языкознания /М.И. Исаев //новоиранские языки -М., 1982. -С.537-642.
35. Исмадова М.Д. Лексика швейного вышивального искусства в Самаркандских говорах таджикского языка /М.Д. Исмадова// Автореф. дисс. канд. филол. наук. -Душанбе, 1983 -20 с.
36. Исмоилов Ш. Лексика каратегинского говора / Ш.Исмоилов // Автореф. дис. канд. филол. наук. –Душанбе, 1982. -24 с.
37. Исмоилов Ш. Суффикси -ақӣ дар лаҳҷаҳои Қаротегин / Ш.Исмоилов // Забоншиносии тоҷик. -Душанбе,1984.-С.66-72.

38. Кади́ров Дилшод. Структурно-грамматические особенности фразеологии говора (на материале диалекта Дарваза таджикского языка) /Д.Қодиров //Автор. канд. филол. наук. -Душанбе, 2007.
39. Камолиддинов Б. Чанд вазифаи пасванди -ак дар шеваи Понғоз /Б.Камолиддинов //Тез. докл. апрельской науч. теорет. конф. профессорско-преподавательского состава.—Душанбе: Изд-во ТГУ, 1993. -197 с.
40. Камолова Г. Хусусиятҳои морфологии забони «Мачмӯъ-ут-таворих» / Г. Камолова-Душанбе: Дониш, 1974. -92 с.
41. Касимов О. Суффиксальное словообразование имен существительных в «Шахмане» А. Фирдавси /О.Касимов //Дис. канд. филол. наук. –Душанбе, 1988. -188 с.
42. Касимов О. Суффиксальное словообразование имен существительных в «Шахмане» А. Фирдавси /О.Касимов // Автореф. дис. канд. филол. наук. -М., 1988. -23 с.
43. Касимов О. Деривация в «Шахнаме» Абулқасима Фирдавси /Касимов О - 2006. -186 с.
44. Керимова А.А. Говор таджиков Бухары /А.А.Керимова—М. : Изд-во вост. лит., 1959. –163 с.
45. Кубрякова К.С. Что такое словообразование /К.С.Кубрякова –М.: Наука, 1965.-80 с.
46. Қосимова М. Суффикси –ча /М.Қосимова // Масъалаҳои филологияи тоҷик. Ун-ти давлатии Тоҷикистон ба номи В.И. Ленин. -Душанбе, 1974. С. 156 -159.
47. Қодиров Д. Хусусияти сохторӣ-грамматикии фразеологии шевагӣ (дар заминаи лаҳҷаи Дарвози забони тоҷикӣ) /Д.Қодиров //Дисс. номзади илми филол. –Хоруғ. 2007.-151 с.
48. Қосимова М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IҶ-Ҷ) /М.Н. Қосимова Қисми 1. -Душанбе, 2003.- 490 с.
49. Лопатин В.В., Улукханов И.С. Словообразование и культура речи /В.В.Лапатин // Рус. яз. в шк. 1963.-№4.
50. Левковская К.А. Словообразование /К.А.Левковская -М., 1954. -35 с.

51. Левковская К.А. О принципах структурно-семантического анализа языковых единиц /К.А.Левковская // Вопр. языкознания. 1957. -№I.
52. Мақсудов Т. Лексика ва фразеологияи шеваҳои тоҷикони Исфара / Т. Мақсудов –Душанбе, 1977. – 197 с.
53. Махадов М. Припанджские говоры таджиков Дарваза /М.Махадов //Дис. канд. филол.наук. -Душанбе, 1972. - 459 с.
54. Махадов М. Припанджские говоры таджиков Дарваза /М. Махадов //Афтореф. дис. канд. филол. наук. -Душанбе, 1972. -24 с.
55. Махадов М. Местоименные энклитики в припанджских дарвазских говорах /М.Махадов //Изв. Ан Тадж. ССР. Отд-ние обществ. наук. 1971. №2. -С.69-73.
56. Махадов М. Некоторые особенности консонатизма в припанджских говорах Дарваза /М. Махадов // Забонҳои помирӣ ва фольклор. -Душанбе: Дониш, 1972. -С.34-41.
57. Маҳмудов М. Лаҳҷаҳои тоҷикони райони Китоб / М. Маҳмудов.-Душанбе: Дониш, 1978. -280 с.
58. Маҳмудов М. Луғат ва истилоҳоти таҳассусӣ дар ғӯишҳои шимолии забони тоҷикӣ /М.Маҳмудов // Номаи Пажӯҳишгоҳ. Фаслномаи пажӯҳишгоҳи эроншиносӣ.-2006. -Соли шашум.-№11-12. -С. 71-84.
59. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик /Н.Маъсумӣ-Сталинобод, 1959. -294 с.
60. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик /Ҳ.Мачидов // Ҷ.1. Луғатшиносӣ. - Душанбе, 2007. -242с.
61. Мешков О.Д. Словообразование современного английского языка /О.Д.Мешков-М.: Наука, 1976. -248 с.
62. Молчанова Е.К. Среднеиранские языки /Е.К. Молчанова //Языки Азии и Африки. -М., 1978. -С. 58-77.
63. Мирзабдинова С. Шеваи хуфи забони рушони /С.Мирзабдинова–Душанбе: Дониш, 1983. -246 с.
64. Мирзоев Г. Суффиксальное словообразование в современном таджикском языке /Г.Мирзоев. –Душанбе:Дониш, 2018. -184с.

65. Мирзозода С. ва Алавӣ. Дастури забони яғнобӣ /С.Мирзозода. -Душанбе, 2008. -254 с.
66. Мурватов Ҷ. Шеваҳои тоҷикони атрофи Андиҷон /Ҷ.Мурватов -Душанбе: Дониш, 1974. -187 с.
67. Муҳаммадиев М. Принципҳои асосии калимасозии забони тоҷикӣ /М.Муҳаммадиев // Масъалаҳои забони тоҷикӣ. -Душанбе, 1967.
68. Муҳаббатов А. Истилоҳоти варзишии забони форсӣ /А.Муҳаббатов. - Душанбе, 2007. -75 с.
69. Назарзода С. Таджикская общественно-политическая терминология /С.Назарзода // история, направления и перспективы. -Душанбе, 2004.- 39 с.
70. Назарзода С. Забони тоҷикӣ ва ҳудудиҳои милли. / С. Назарзода. Душанбе:Дониш, 2018,-208 с.
71. Неменова Р.Л. Кулябские говоры таджикского языка /Р.Л. Неменова //северная группа. -Сталинабад: Изд-во АН ТаджССР, 1956. -191 с.
72. Ниязмухаммедов Б. Канибадамское наречие таджикского языка/Б. Ниязмухаммедов - Сталинабад, 1951.-57 с.
73. Ниёзӣ Ш. Н. Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ /Ш.Н. Ниёзӣ // Очеркҳо оид ба грамматикаи забони тоҷикӣ.-Сталинобод, 1956. -Ҷилди 7.
74. Ниёзӣ Ш.Н. Оид ба ҳиссаҳои номии нутқ дар забони тоҷикӣ /Ш.Н. Ниёзӣ // Изв. АН ТаджССР. Отд. обществ. наук. 1954.-№5. -С.147-153.
75. Обидов У. Говор таджиков Джебаль-ул-Сироджа (Северный Афганистан) /У.Обидов //Автореф. дис. канд. филол. наук.-Душанбе, 1974. -23 с.
76. Обидов У. Сравнительное изучение говоров языка дари Афганистана /У.Обидов //Автореф. дис. докт. филол. наук. -Душанбе, 1995. - 40 с.
77. Обидов У. Шеваи ҷабал-ул-сироч. /У. Обидов, -Душанбе, 1977,- 235 с.
78. Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. -М.: Наука, 1981. -544 с.
79. Основы иранского языкознания. Новоиранские языки. -М.: Наука, 1982. -544 с.
80. Оранский И. М. Введение в иранскую филологию /И.М.Оранский-М.: Наука, 1988. -389 с.

81. Отахонова А. «Фарҳангнома»-и Ҳусайн Вафой /А.Отахонова-Душанбе, Дониш, 1986. -272 с.
82. Пахалина Т. Н. Сравнительно-историческая морфология памир-ских языков /Т.Н.Пахалина-М.: Наука, 1989. -264 с.
83. Пейсигов Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка /Л.С.Пейсигов -М.: Изд-во МГУ. 1973. -200 с.
84. Пейсигов Л.С. Лексикология современного персидского языка /Л.С.Пейсигов-М.: Изд-во МГУ.1975. -207 с.
85. Расторгуева В. С. Очерки по таджикской диалектологии /В.С.Расторгуева-М.,-Вып.1. 1952; Вып.2. 1952; Вып.3. 1956; Вып.4. 1961.
86. Расторгуева В.С. Очерки по таджикской диалектологии /В. С. Расторгуева Вып.5. -М., 1963.-280 с.
87. Расторгуева В. С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров /В. С. Расторгуева. -М.: Наука, 1962. -188 с.
88. Расторгуева В. С. Среднеперсидский язык /В.С.Расторгуева. -М.:Наука, 1966. -160 с.
89. Расторгуева В. С., А.А. Керимова ва дигарон /В.С. Растаргуева //Гилянский язык. -М.: Наука, 1971. -320 с.
90. Раупов Ҳ. «Фарҳанги ҷаҳонгирӣ» ҳамчун сарчашмаи лексикографияи тоҷику форс /Ҳ. Раупов. -Душанбе: Дониш, 1973. -191 с.
91. Раҳматуллоев Дж. Таджикские говоры Ошской области Киргизской ССР. /Дж.Раҳматуллоев //Автореф. канд. дисс. -Душанбе, 1988. -24 с.
92. Раҳматуллозода С. Словообразования имён существительных в южных и юго-восточных говорах таджикского языка/Раҳматуллозода. –Душанбе, 2016.-233 с.
93. Розенфельд А.З. Говоры Каратегина /А.З. Розенфельд. -Сталинабад, 1960.
94. Розенфельд А.З. Дарвазские говоры таджикского языка /А.З. Розенфельд // Тр. АН СССР. 1956. Т.6. -С.196-272.
95. Розенфельд А. З. Ванчские говоры таджикского языка /А.З. Розенфельд. - Душанбе, 1964. - 149 с.

96. Розенфельд А.З. Бадахшанские говоры таджикского языка /А.З. Розенфельд-Л.,1971. -192 с .
97. Рубинчик Ю. А. Грамматический очерк персидского языка /Ю.А. Рубинчик // Персидско-русский словарь. -М., 1970. Т.П. -С.791-847.
98. Рустамов Ш. Таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавқеи исм /Ш. Рустамов-Душанбе; Ирфон, 1972. – 92 с.
99. Рустамов Ш. Исм. (категорияҳои грамматикӣ, калимасозӣ ва мавқеи исм дар системаи ҳиссаҳои нутқ) /Ш.Рустамов. -Душанбе: Дониш, 1981. -219 с.
100. Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии миёна /Д. Саймиддинов. -Душанбе: 2001, -310 с.
101. Садуллаев Б. Говоры таджиков Шахрисабза /Б. Садуллаев //Автореф. дис. канд. филол. наук. -Душанбе, 1972. - 29 с.
102. Саидова К. Говор таджиков Шаартуза /К. Саидова //Автореф. дис. канд. филол. наук. -Душанбе, 1965. -25 с.
103. Саидов Р. Говоры Вахио-Боло /Р.Саидов //Автореф. дис. канд. филол. наук. -Душанбе, 1971.- 23 с.
104. Саидов Дж. З. Лексика муминабадского говора таджикского языка (из группы северных диалектов Куляба) / Саидов Дж. З. //Автореф. дис. канд. филол. наук. -Душанбе, 2017. - 20 с.
105. Сангинова Р. Истилоҳоти соҳаи боғдорӣ дар лаҳҷаи Конибодом /Р.Сангинова // Суханпарвар (маҷмӯаи илмӣ). –Душанбе, 2005. -С.98-105.
106. Семенов А. А. Материалы для изучения наречия горных таджиков Центральной Азии /А.А.Семенов. -М.,1900-1901.-Вып.І.1900; Вып.2. 1901.
107. Сиёев Б. Вазифаҳои суффикси -он /Б.Сиёев // Мактаби советӣ. 1971. №4. - С.31-35.
108. Смирницкий А.И. К вопросу о слове. (Проблема «тождества слова») /А.И. Смирнитский // Тр. Ин-та языкознания АН СССР. 1954. Т.4.
109. Степанова М.Д. Словообразование современного немецкого языка /М.Д. Степанова. -М., 1953.-90 с.

110. Степанова М.Д. Методи синхронного анализа лексики /М.Д. Степанова-М.: Высш. шк., 1963. - 200 с.
111. Сӯфиев А. Лексикаи шеваи Кангурт ва баъзе хусусиятҳои он /А.Сӯфиев //Ученые записки Кулябского пединститута. Вып. IV. –Куляб. 1958. –С.225-232.
112. Сулаймонов И. Вожаҳои ифодагари мафҳуми анвои ангур дар лексикаи лаҳҷаи кӯҳистони Ҳисор /И.Сулаймонов //Абкори маонӣ (маҷмӯаи илмӣ). - Душанбе, 2002.-С. 129-135.
113. Сулаймонов И. Истилоҳоти соҳаи тоқпарварӣ дар лаҳҷаи Ҳисор /И. Сулаймонов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. –Душанбе, 1999, №6. –С. 29-34.
114. Таджики Каратегина и Дарвеза/ Под ред. Кислякова Н., Писарчик А. К. -Душанбе: Дониш, 1966. -Вып. I; / Н. Кислякова, А. К. Писарчик. - Душанбе: Дониш, -1970, вып. 2. -320 с.
115. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка /А.Н.Тихонов //В 2х т. -М.: Рус. яз, 1960. Т.1.-С.856.; Т.2. –887 с.
116. Улуханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания /И.С.Улуханов. -М.: Наука,1977. –256 с.
117. Успенская Л.В. Говоры таджиков Гиссарского района /Л.В.Успенская // Тр. АН Тадж. ССР. 1962. –115 с.
118. Фароҳӣ Абунаسر. “Нисоб-ус-сибён” /А.Фароҳӣ-Душанбе, 1993.- 23 с.
119. Хоркашев С. (Раҳматуллозода С.). Калимасозии исм бо пасвандҳо /С. Хоркашев. -Душанбе: Ирфон, 2010. -143 с.
120. Хоркашев С. Р. Баррасии лингвистии гурӯҳҳои мавзӯии таркиби луғати лаҳҷа/С.Р. Хоркашев. -Душанбе: Маориф, 2014.- 233 с.
121. Хоркашев С. Ташаккули таркиби луғавӣ ва калимасозӣ /С.Хоркашев. - Душанбе: ДДОТ ба номи С.Айнӣ, 2014.- 105 с.
122. Хоркашев С.Р. Лексико-семантический и морфологический анализ предметной лексики в южных и юго-восточных говорах таджикского языка /С.Р.Хоркашев // АДД. -Душанбе, 2015. -53 с.

123. Халилов А. Калимасозӣ бо изофат /А.Халилов // Мактаби советӣ. № 5. 1960. -С.26-30.
124. Хромов А.Л. Говоры таджиков Матчинского района /А.Л. Хромов // Тр. АН Тадж. ССР. –Душанбе, 1962. –216 с.
125. Хромов А. Ягнобский язык. Основы иранского языкознания /А.Хромов //новоиранские языки. –М.: Наука, 1987. –С. 644-700.
126. Ҳаким Тирмизӣ. Наврӯзнама /Т.Ҳаким. -Душанбе, 2016.- 6 с.
127. Ҳасанов А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию наҳвии осори садаҳои X-XIII дар ғуишҳои шимоли (бахши Фарғонаи ғарбӣ) /А. Ҳасанов. –Хучанд: Нури маърифат, 2003. -253 с.
128. Ҳалимов С. Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик /аз рӯи забони «Гулистон»-и Саъдӣ /С. Ҳалимов // Масъалаҳои забон ва адабиёт. - Душанбе, 1975. Қисми 1/2. -С. 283-307.
129. Ҳусейнов Х. Суффикси –ҳо ва вазифаҳои он /Х.Ҳусейнов // Мактаби советӣ. -1970. № 9. -С. 16-17.
130. Ҳомидов Д. Шевашиносии тоҷик/Д.Ҳомидов.-Душанбе:ДДМТ, 2006,164 с.
131. Чхеидзе Т.Д. Именное словообразование в персидском языке /Т.Д. Чхеидзе- Тбилиси, 1969. –141 с.
132. Чалолов Д. Гурӯҳи шеваҳои тоҷикони райони Ёвон /Д. Чалолов. -Душанбе: Дониш, 1967. –151 с.
133. Чӯраев Ғ. Лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон / Ғ.Чӯраев. -Душанбе: Дониш, 1975. –228 с.
134. Чӯраев Ғ. Лексика / Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ./Ғ. Чӯраев. Ҷ.1. – Душанбе: Дониш, 1980,-С. 87-328.
135. Чӯраев Ғ. Калимаи ҳоси шева ва баъзе аломатҳои фарқкунандаи он /Ғ Чӯраев. / Забоншиносии тоҷик. –Душанбе:Дониш, 1977,- С. 123-139.
136. Чӯраев Ғ. Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ. /Ғ Чӯраев. Душанбе:Дониш, 2017,- 318 с.
137. Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию /Н.М.Шанский. – М.: Изд-во МГУ, 1968. –312 с.

138. Шарифов Б. Хусусиятҳои морфологии «Бадоеъул-вақоеъ»-и Восифӣ /Б.Шарифов. -Душанбе: Дониш, 1958.- 182 с.
139. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ. Ҷ.1. (Фонетика ва лексика). Муаллифон: Р.Л.Неменова, Ғ.Ҷӯраев. -Душанбе: Дониш, 1980.- 330 с.
140. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ. Ҷ.2. (Морфология). Муаллифон: Ҷ Мурватов, А.Л.Хромов, Р.Л.Неменова, С.Атобуллоев, Б.Саъдуллоев.- Душанбе: Дониш, 1979.-152 с.
141. Шоев Э. Суффиксальное словообразование относительных имен прилагательных в современном таджикском литературном языке /на примере суффикса –ӣ /-гӣ, -вӣ . /Э.Шоев // Автореф. дис. канд. филол. наук.– Душанбе, 1984. –20 с.
142. Шоев Э. Морфемаи сифати нисбисози –ӣ ва синонимҳои он /Э.Шоев // Актуальные проблемы иранской филологии. –Душанбе: Дониш, 1985. – С. 176-184.
143. Шоев Э. Суффиксы -ор. /Э Шоев // «Газетаи муаллимон». 1982, 10 август.
144. Шукуров М. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад /М.Шукуров - Душанбе; Ирфон, 1985.-234 с.
145. Шукуров М. Забони мо-ҳастии мо /М. Шукуров. -Душанбе: Маориф, 1993. –232 с.
146. Эшнӣёзов М. Шеваи ҳардурӣ /М. Эшнӣёзов. -Душанбе: Ирфон, 1967. -230 с.
147. Эшонҷонов А. Грамматическая роль двух глагольных основ в образовании имен существительных /А.Эшонҷонов // Учен. зап. -Сталинаб. пед. ин-та им. Т.Г. Шевченко. 1955. Т. 2: Серия филологическая. -С. 47-58.
148. Яблонская В. Ф. Особенности Даштиджумского говора таджикского языка /В.Ф.Яблонская // Учен. зап. - Сталинабад. пед. ин-та. 1954. №4: Серия филол. -С. 106-109.

2.Луғатҳо:

149. Маҳмудов М., Бердиев Б. Луғати мухтараси лаҳчаҳои Бухоро /М.Маҳмудов., Б.Бердиев -Душанбе: Дониш, 1989. -278 с.
150. Маҳмудов М., Ҷӯраев Ғ., Бердиев Б. Фарҳанги ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ / М. Маҳмудов, Ғ.Ҷӯраев. -Душанбе: Дониш, 2012. -946 с.
151. Маҳмудов М., Ғ.Ҷӯраев. Луғати шеваҳои забони тоҷикӣ (Лаҳҷаи ҷанубӣ) /М. Маҳмудов, Ғ. Ҷӯраев // Ҷилди 1. -Душанбе: Дониш, 1997. -288 с.
152. Муҳаммад Ғиёсуддин. «Ғиёсуллуғот» /Ғ.Муҳаммад -Душанбе: Адаб. 1988. -Ҷилди 2. -416 с.
153. Персидско-русский словарь /Под ред. Ю.А. Рубинчика.-М.: Сов. Энциклопедия, 1983.-1632 с.
154. Расторгуева В. С. Краткий очерк грамматики таджикского языка /В. С. Расторгуева //Таджикско-русский словарь. -М.: Госиздат иностранных и национальных словарей. 1954. -С.529-570.
155. Розенфельд А.З. Таджикско-русский диалектный словарь /Юго-Востонный Таджикистан /А.З.Розенфелд. -Л.1982. -240 с.
156. Сирочуддин Алихони Орзу. Ҷароғи Ҳидоят /А.О.Сирочуддин. -Душанбе. Ирфон, 1992. –288 с.
157. Хоркашев С. (Раҳматуллозода С.). Истилоҳоти калимасозӣ / С. Хоркашев. -Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айни, 2012.-72 с.
158. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX): -М.: Сов. энциклопедия,1969. Ҷ. 1. 951 с. Ҷ. 2. 1904 с.
159. Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ. (Зери назари Д.Саймиддинов). -Душанбе, 2006, 813 с.
160. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Иборат аз 2 ҷилд. (Зери назари С.Назарзода). -Душанбе, 2008. Ҷ. 1. 949 с. Ҷ. 2. 944 с.

Ба хатти арабиасос:

1. ابراهمی قربانعلی. فرهنگ مردم یضا. تهران، 1384، 387 ص
2. پور داود ابراهیم. فرهنگ ایران باستان. تهران 1386، 371 ص.
3. ارشادی محمد. فرهنگ بختیاری. تهران، 1388، 1143 ص.
4. انوری حسن. فرهنگ روز سخن. تهران- 1383. 1386 ص.
5. جلالی نائنی سید محمد رضا. فرهنگ سنسکریت-فارسی. جلد اول. تهران، 1375، 618 ص. جلد دوم، تهران، 1384، 834 ص.
6. دیوید نیل مکنزی. فرهنگ کوچک زبان پهلوی. تهران، 1383، 428 ص.
7. صادقی علی اشرف، فرهنگ املائی خط فارسی. تهران، 1389، 919 ص.
8. صفاری محمود. فرهنگ گویش کرمانی. تهران، 1375، 271 ص.
9. عمید حسن. فرهنگ عمید. تهران، 1375، عبارت از 3 جلد.
10. معین محمد. فرهنگ فارسی. تهران، 1375، عبارت از 5 جلد.

Рӯйхати ихтисораҳо:

Ад.-адабӣ	ПРС-Персидско-русский
Ав.-авастӣ	словарь
АКД-Автореферат	ТДК-Таджики Каратегина и
кандидатской диссертации	Дарваза
АДД-Автореферат докторской	Ф.н.-форсии нав
диссертации	ФЯТ-Фарҳанги яғнобӣ-тоҷикӣ
ГЗАҲТ-Грамматикаи забони	ФТЗТ-Фарҳанги тафсирии
адабии ҳозираи тоҷик	забони тоҷикӣ
ҒЛ-Ғиёс-ул-луғот	ФЗТ-Фарҳанги забони тоҷикӣ
ЗАҲТ-Забони адабии ҳозираи	ЧҲ-Чароғи ҳидоят
тоҷик	ШҚЗТ-Шеваи ҷанубии забони
Маҷ.-маҷозан	тоҷикӣ
ОИЯ-Основы иранского	ЭАСТ-энциклопедияи адабиёт
языкознания	ва санъат
П.м.-порсии миёна	

Рӯйхати деҳаҳои ихтисоршудаи шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ**а) гурӯҳи ваҳиёӣ-қаратегинӣ**

Вқ.-ваҳиёӣ-қаратегинӣ	Сб.-Сарибулоқ
Нӯш.-Нӯшор	Ёз.-Ёзғанд
Ас.-Аскалон	Ск.-Саракенча
Ор.-Ортод	Зн.-Зарангак
Бул.-Булқос	Суг.-Сугат
Оқ.-Оқсой	Кап.-Капалӣ
Гх.-Гурдхам	Тд.-Тавилдара
Паш.-Пашор	Кб.-Кулумбаи боло
Дк.-Деҳи калон	Ту.-Туто
Пд.-Пилдон	Кз.-Кичикзӣ
Дм.-Дараи мазор	Фат.-Фатҳобод
Сдт.-Саридашт	Кк.-Кӯли калон
Дш.-Даҳани шол	Хт.-Хӯчаи тоф

Кп.-Кулумбаи поён
 Ҳич.-Ҳичборак
 Куг.-Куглик
 Ҳо.-Ҳоит
 Кӯл.-Кӯл
 Чд.-Чилдара
 Қк.-Қаракенча
 Чч.-Чилучорчашма
 Қӯш.-Қӯшағба

Шил.-Шилбич
 Лан.-Лангар
 Шор.-Шорак
 Лахш.-Лахш
 Шул.-Шул
 Лш.-Лангари шоҳ
 Яр.-Ярхоб
 Мт.-Майдонтерак
 Ях.-Яхакюст

б) Гурӯҳи қаротегинӣ

Қ.-қаротегинӣ
 Пч.-Пунбачӣ
 Вағ.-Вағлел
 Роғ.-Роғон
 Вд.-Войдара
 Са.-Саидон
 Ғоф.-Ғофилобод
 Сам.-Самсолиқ
 Дд.-дараи дегдон
 Сар.-Сарой
 Дег.-Дегай
 См.-Санги маликӣ
 До.-Дехи Охун
 Сс.-Сесанга
 Каб.-Кабудиён
 Тег.-Тегирмӣ
 Кав.-Каврак
 Тс.-Тути сиёхат
 Каҳ.-Каҳдара
 Туғ.-Туғак
 Кн.-Канназар

Ул.-Улфатобод
 Қаз.-Қазнок
 Уш.-Уштурғел
 Қал.-Қалъанак
 Фар.-Фаррух
 Қан.-Қандак
 Хм.-Хилмонӣ
 Қн.-Қалъаи нав
 Хум.-Хумдон
 Қр.-Қашқараҳа
 Хуф.-Хуфак
 Бе.-Бедихо
 Ран.-Рангон
 Лай.-Лайрон
 Ҳак.-Ҳакимӣ
 Лб.-Лояки боло
 Хд.-Ҳасандара
 Лп.-Лояки поён
 Хд.-Ҳасандара
 Ҳч.-Ҳазорчашма
 Луғ.-Луғур

Ҳш.-Ҳати шох
 Мис.-Мискинобод
 Чан.-Чанор
 Мк.-Майдони калон
 Чн.-Чашмаи нигор
 Мм.-Майдони майда
 Чк.-Чашмаи куло
 Мс.-Марғзори сир
 Чс.-Чорсада
 Мх.-Мучихарф
 Чух.-Чухкак
 Нав.-Навдеҳ
 Чф.-Ҷафр
 Нд.- Навдонак
 Шв.-шашволон
 Нз.-Ниёзбегиён
 Шул.-Шул
 Ним.- Нимич

Шлн.-Шулунак
 Нос.-Носиробод
 Шм.-Шулмак
 Об.-Обиборик
 Эл.-Элок
 Обл.-Оби лурд
 Эш.-Эшонон
 Ог.-Обигарм
 Ял.-Ялдамич
 Пб.-Почеи боло
 Ян.-Янғоғлик
 Пп.-Почеи поён
 Пв.-Порвоғ
 Яп.-Яхакпаст
 Пз.-Печакзор
 Яхч.-Яхч
 По.-Порд
 Яшм.-Яшм

Гурӯҳи шимолии Кӯлоб

Шк.-Шимолии Кӯлоб
 Қул.-Қулаҳмадӣ
 Бм.-Боймиш
 Қк.-Қулқулий
 Ғел.-Ғелот
 Лағ.-Лағмон
 Ғеш.-Ғеш
 Мом.-Момандиён
 Дах.-Даҳана
 Мӯм.-Мӯминобод
 Дор.-Доробӣ
 Нр.-Наврӯҳо

Дт.-Дараи турбат
 Сд.-Сангдара
 До.-Дуоба
 Сф.-Сиёҳфарк
 Дҷ.-Даштиҷум
 Сх.-Сарихосор
 Ёхсу.-Ёхсу
 Ток.-Токак
 Зел.-Зелолак
 Хов.-Ховалинг
 Зир.-Зиракӣ
 Хон.-Хонақо

Зр.-Зувайр

Хх.-Хӯчахалил

Кд.-Кӯлдара

Шар.-Шархо

Кпн.-Кишти поён

Шуг.-Шугнов

Крз.-Коррез

Шх.-Шехмизон

Гуруҳи ҷанубии Кӯлоб

Чк.-Ҷанубии Кӯлоб

Сч.-Саричашма

Ан.-Анчироб

Сғ.-Сариғор

Дл.-Давлатобод

Уч.-Учкул

Доғ.-Доғистон

Хҷ.-Хирманҷо

Ёл.-Ёл

Шб.-Шаҳри барбар

Пор.-Порвор

Шӯр.-Шӯробод

Гуруҳи ғарбии Кӯлоб

Ғк.-Ғарбии Кӯлоб

Қм.-Қизилмазор

Б.-Балҷувон

Ош.-Оби ширин

Ғиҷ.-Ғиҷовак

Оқб.-Оқбулоқ

Дб.-Данғараи боло

Сул.-Султоналӣ

Кан.-Кангурт

Чб.-Чавроғи боло

Қг.-Қазонгузар

Шлп.-Шулупту

Гуруҳи лаҳҷаи Роғ

Роғ-Роғ

Анҷ.-Анҷиркон

Бал.-Балуч

Бр.-Бадриғ

Дп.-Денамакпой

Зар.-Зарчаҳо

Оф.-Офтобзамин

Хғ.-Хӯчағалтон

Чл.-Чолиштак

Ихтисораҳои шеваи ҷануби шарқии забони тоҷикӣ

В. - н. (ноҳияи) Ванҷ

В.Б. - н. Ванҷ, д. Бунай

В.ВВ. - н. Ванҷ, д. Ван-Ван

В.В. - н. Ванҷ, д. Водхуд

В.Гарм. - н. Ванҷ, д. Гармчашма

В.Д - н. Ванҷ, д. Даштак

В.Д - н. Ванҷ, д. Даштак

В.Ж. - н. Ванҷ, д. Жовид

В.Л. - н. Ванҷ, д. Лучад

В.О. - н. Ванҷ, д. Одешт

В.П. - н. Ванҷ, д. Потов

В.Рав. - н. Ванҷ, д. Равгада

В.Р. - н.Ванч, д.Рохарв

В.Роу. - н.Ванч, д.Роу

В.Сит. - н.Ванч, д.Ситару

В.Т. - н.Ванч, д.Техарв

В.У. - н.Ванч, д.Удоб

В.Ч. - н.Ванч, д.Чихох

В.Ш. - н.Ванч, д.Ширговад

В.Г. - н.Ванч, д.Гумаст

Д. - н.Дарвоз

Д.Дур. - н.Дарвоз, д. Дурговад

Д.Ё. - н.Дарвоз, д.Ёгед

Д.Кев. - н.Дарвоз, д.Кеврун

Д.К. - н.Дарвоз, д.Курговад

Д.С. - н.Дарвоз, д.Сангенв

Д.Саф. - н.Дарвоз, д.Сафедорон

Д.Саи. - н.Дарвоз, д.Саиирдашт

Д.РХ. - н.Дарвоз, д. Ралъаи

Хумб

Д.Рх. - н.Дарвоз, д.Ралъаи

Хусайн

Д.Ш. - н.Дарвоз, д.Шикев

Д.Х. - н.Дарвоз, д.Хорф